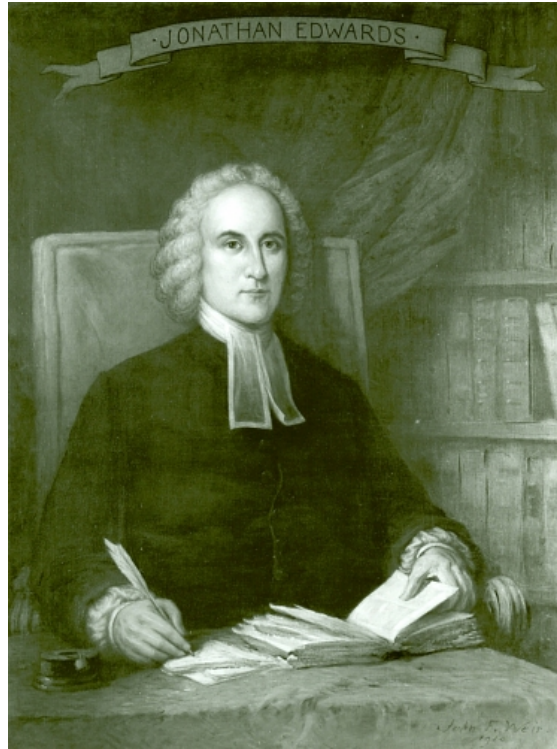

Op deze uitgave is de CC-BY-NC-licentie van toepassing.

Het is toegestaan om deze uitgave te kopiëren, distribueren, vertonen en op te voeren, en om afgeleid materiaal te maken dat op dit werk gebaseerd is zolang dit geen commerciële doeleinden heeft en uitsluitend als de auteur vermeld wordt als maker: Toon Rijdsijk / Theologische Universiteit Apeldoorn

'Uw schoonheid hoog te loven'

Jonathan Edwards' theologische visie op schoonheid
en de godsdienstige vorming van leerlingen binnen
het reformatorisch voortgezet onderwijs
in een postmoderne samenleving

Toon Rijdsijk

Jonathan Edwards' theologische visie op schoonheid
en de godsdienstige vorming van leerlingen binnen
het reformatorisch voortgezet onderwijs
in een postmoderne samenleving

Student: Toon Rijdsijk
Masterscriptie HGT
Theologische Universiteit Apeldoorn

Begeleider: prof. dr. M.J. Kater
Meelezer: drs. C.Th. Boerke
Datum examen: 28 augustus 2023

And as I was walking there, and looked up on the sky and clouds; there came into my mind, a sweet sense of the glorious majesty and grace of God, that I know not how to express. I seemed to see them both in a sweet conjunction: majesty and meekness joined together: it was a sweet and gentle, and holy majesty; and also a majestic meekness; an awful sweetness; a high, and great, and holy gentleness. After this my sense of divine things gradually increased, and became more and more lively, and had more of that inward sweetness. The appearance of everything was altered: there seemed to be, as it were, a calm, sweet cast, or appearance of divine glory, in almost everything. God's excellency, his wisdom, his purity and love, seemed to appear in everything; in the sun, moon and stars; in the clouds, and blue sky; in the grass, flowers, trees; in the water, and all nature; which used greatly to fix my mind. I often used to sit and view the moon, for a long time; and so in the daytime, spent much time in viewing the clouds and sky, to behold the sweet glory of God in these things: in the meantime, singing forth with a low voice, my contemplations of the Creator and Redeemer.

Jonathan Edwards, "Personal Writings", WJE 16, 793-94.

Inhoudsopgave

Afkortingen.....	4
1. Inleiding.....	6
1.1 Aanleiding.....	6
1.2 Geen oog voor schoonheid onder reformatorische jongeren.....	6
1.3 Geen oog voor schoonheid in de reformatorische traditie.....	7
1.4 Naar een theologische visie op schoonheid voor godsdienstige vorming.....	8
1.5 Stand van onderzoek.....	8
1.6 Wat is vorming?.....	9
1.7 Onderzoeksvraag en deelvragen.....	10
1.8 Relevantie.....	10
1.9 Conclusie.....	12
1.10 Afbakening.....	12
1.11 Opzet.....	12
2. Een karakteristiek van het reformatorisch voortgezet onderwijs.....	14
2.1 Inleiding.....	14
2.2 Het ontstaan van het reformatorisch onderwijs.....	14
2.3 Het uitgangspunt van het reformatorisch onderwijs.....	15
2.4 Wat reformatorische scholen in het voortgezet onderwijs gemeen hebben.....	17
2.5 De gezamenlijke visie van de LWG.....	19
2.6 De betekenis van de docent in het reformatorisch voortgezet onderwijs.....	20
2.7 Conclusie.....	21
3. Kenmerken van een postmoderne samenleving.....	24
3.1 Inleiding.....	24
3.2 Postmodernisme en postmoderniteit.....	24
3.3 Digitale globalisering en informatisering.....	25
3.4 Subjectivering en deconstructivisme.....	26
3.5 Individualisme, autonomie en identiteitsontwikkeling.....	28
3.6 Belevingscultuur en verhalen.....	29
3.7 Het schone, ware en goede.....	30
3.8 De gereformeerde gezindte als tegengeest op de tijdgeest.....	30
3.9 Postmoderne invloeden op de gereformeerde gezindte.....	31

3.10 Conclusie.....	32
4. De theologische betekenis van esthetiek en schoonheid	36
4.1 Inleiding	36
4.2 Het postmoderne perspectief op esthetiek en schoonheid	36
4.3 Een definiëring van esthetiek	37
4.4 Een definiëring van schoonheid	39
4.5 Een theologische definiëring van esthetiek	40
4.6 Een theologische definiëring van schoonheid	41
4.7 Onderscheid in spirituele, religieuze, godsdienstige en christelijke ervaring	42
4.8 De esthetische ervaring	43
4.9 Afwijzing van esthetiek en schoonheid door de Reformatie.....	45
4.10 Bijbelse grond voor esthetiek en schoonheid in de theologie.....	47
4.11 De theologische betekenis van esthetiek en schoonheid nader toegelicht.....	50
4.12 Conclusie.....	53
5. Edwards' theologische visie op schoonheid.....	56
5.1 Inleiding	56
5.2 Edwards: de theoloog van de schoonheid	56
5.3 Edwards: schoonheid gefundeerd op de Schrift	58
5.4 Edwards: schoonheid in en van God Drie-enig.....	59
5.5 Edwards: schoonheid in de taal van Edwards.....	63
5.6 Edwards: een rijkdom aan typologieën en analogieën.....	65
5.7 Edwards: het doel van schoonheid.....	67
5.8 Edwards: het zien en ervaren van schoonheid	69
5.9 Edwards: schoonheid als geschenk van God in de schepping.....	71
5.10 Edwards: Christus' schoonheid als geschenk aan een gevallen wereld	73
5.11 Edwards: schoonheid als geschenk van God aan Zijn Kerk	75
5.12 Edwards: schoonheid als geschenk voor de toekomst.....	76
5.13 Conclusie.....	77
6. Conclusie en aanbevelingen.....	80
6.1 Inleiding	80
6.2 Conclusie deelvragen.....	80
6.3 Conclusie onderzoeksvraag.....	82
6.4 Enkele kanttekeningen.....	83

6.5 Aanbevelingen.....	85
7. Samenvatting.....	87
7.1 Aanleiding	87
7.2 Onderzoek.....	87
7.3 Conclusie	89
Geraadpleegde literatuur	90
Bronnen.....	90
Secundaire literatuur.....	91
Bijlage 1 - woordaantal beauty, excellency en glory.....	94
Bijlage 2 - oorspronkelijke citaten uit Edwards' oeuvre.....	96

Afkortingen

WTV

De Werkgroep Toerusting en Vorming van het Calvijn College.

LWG

De Landelijke Werkgroep Godsdienst van het reformatorische voortgezet onderwijs.

Concerning the Determination of the will, WJE 1.

In *Freedom of the Will*. Works of Jonathan Edwards Online, Volume 1, edited by Paul Ramsey. New Haven: Yale University Press, 1957.

Religious Affections, WJE 2.

In *Religious Affections*. Works of Jonathan Edwards Online, Volume 2, edited by Paul Ramsey. New Haven: Yale University Press, 1959.

Some Thoughts Concerning the Revival, WJE 4.

In *The Great Awakening*. Works of Jonathan Edwards Online, Volume 4, edited by C.C. Groen. New Haven: Yale University Press, 1972.

An Humble Attempt, WJE 5.

In *Apocalyptic Writings*. Works of Jonathan Edwards Online, Volume 5, edited by Stephen J. Stein. New Haven: Yale University Press, 1977.

Beauty of the World, WJE 6.

Mind, WJE 6.

In *Scientific and Philosophical Writings*. Works of Jonathan Edwards Online, Volume 6, edited by Wallace E. Anderson. New Haven: Yale University Press, 1980.

Heaven is a World of Love, WJE 8.

Concerning the End for Which God Created the World, WJE 8.

True Virtue, WJE 8.

In *Ethical Writings*. Works of Jonathan Edwards Online, Volume 8, edited by Paul Ramsey. New Haven: Yale University Press, 1989.

History of the Work of Redemption.

In *A History of the Work of Redemption*. Works of Jonathan Edwards Online, Volume 9, edited by John F. Wilson. New Haven: Yale University Press, 1989.

God's Excellencies, WJE 10.

Christ, the Light of the World, WJE 10.

In *Sermons and Discourses 1720-1723*. Works of Jonathan Edwards Online, Volume 10, edited by Wilson H. Kimnach. New Haven: Yale University Press, 1992.

Images of Divine Things, WJE 11.

Shadow of the Divine Things, WJE 11.

In *Typological Writings*. Works of Jonathan Edwards Online, Volume 11, edited by Wallace E. Anderson, Mason I Lowance jr., en David H. Watters. New Haven: Yale University Press, 1993.

Miscellanies, WJE 13.

In the "Miscellanies": (Entry Nos. a-z, aa-zz, 1-500). Works of Jonathan Edwards Online, Volume 13, edited by Harry S. Stout. New Haven: Yale University Press, 1994.

Notes on Scripture, WJE 15.

In *Notes on Scripture*. Works of Jonathan Edwards Online, Volume 15, edited by Stephen J. Stein. New Haven: Yale University Press, 1998.

A Divine and Supernatural Light, WJE 17.

In *Sermons and Discourses, 1730-1733*. Works of Jonathan Edwards Online, Volume 17, edited by Mark Valeri. New Haven: Yale University Press, 1999.

Miscellanies, WJE 18.

In *the "Miscellanies," (Entry Nos. 501-832)*. Works of Jonathan Edwards Online, Volume 18, edited by Ava Chamberlain. New Haven: Yale University Press, 2000.

The Excellency of Christ, WJE 19.

In *Sermons and Discourses, 1734-1738*. Works of Jonathan Edwards Online, Volume 19, edited by M.X. Lesser. New Haven: Yale University Press, 2001.

Miscellanies, WJE 20.

In *the "Miscellanies," 833-1152*. Works of Jonathan Edwards Online, Volume 20, edited by Amy Plantinga Pauw. New Haven: Yale University Press, 2002.

Discourse on the Trinity, WJE 21.

In *Writings on the Trinity, Grace, and Faith*. Works of Jonathan Edwards Online, Volume 21, edited by Sang Hyun Lee. New Haven: Yale University Press, 2003.

Christ the Spiritual Sun, WJE 22.

Seeking After Christ, WJE 22.

In *Sermons and Discourses, 1739-1742*. Works of Jonathan Edwards Online, Volume 22, edited by Harry S. Stout. New Haven: Yale University Press, 2003.

1

Inleiding

1.1 Aanleiding

Op 7 en 8 september 2022 ontmoette ik voor het eerst mijn havoleerlingen uit het vierde leerjaar. Deze ruim 80 leerlingen, verdeeld over drie klassen, stelde ik ter introductie via een PowerPoint de vraag: "Wat is er mooi aan het christelijk geloof?" Ik gaf ze twee minuten bedenktijd. Per klas staken gemiddeld twee tot drie leerlingen hun vinger op. Hun antwoorden kwamen op hetzelfde neer: het mooie is dat er altijd 'Iemand' is waar je naar toe kunt gaan en die dicht bij je is, vooral als je het moeilijk hebt. Aansporingen van mijn kant gaven geen aanvullingen op hun antwoord en leverden geen extra vingers op, maar deze ervaring is wél de doorslaggevende aanleiding geweest tot dit onderzoek over schoonheid.

1.2 Geen oog voor schoonheid onder reformatorische jongeren

Als docent van het vak godsdienst heb ik dagelijks contact met reformatorische jongeren: in mijn geval, als docent van havo 4 en havo 5, met jongeren in een leeftijd tussen de 15 en 17 jaar. Veruit de meeste van hen worden gerekend tot de gereformeerde gezindte. Vanuit mijn lespraktijk en de persoonlijke gesprekken met deze jongeren, zijn de indeling zoals gegeven door Wim Fieret (1956)¹ en de beschreven ervaringen door Adriana de Bruin-Wassinkmaat (1990)² heel herkenbaar. De driedeling 'verbinders' (26%), 'schakelaars' (68%) en 'ontkoppelaars' (6%) van Fieret is voor mij een bruikbare indeling om de opgedane ervaringen te ordenen.

De categorie 'verbinders' betreft jongeren die God veelal als een strenge rechter ervaren. Regelmatig hoorde ik: "Als God je niet uitkiest, dan word je verdoemt." Of: "Stel nu eens dat je niet wordt bekeerd, dan maken al die preken en al dat Bijbellezen ook nog eens je oordeel zwaarder." In hun beleving is de kans klein om door God gered te worden. Het mooie of de schoonheid van het geloof is voor Gods kinderen, waar zij niet bij (kunnen) horen.³ De ernst hiervan legt beslag, maar oog voor de schoonheid van het christelijk geloof ontbreekt, terwijl God in een volheid van schoonheid tot ons is gekomen (Joh. 1:14,18). De 'schakelaars' zijn jongeren die de traditie waarin ze opgroeien serieus nemen. Onder een deel van hen ervaar ik de worsteling om de waarde en de schoonheid van het christelijk geloof te zien, zoals beleefd en beleden in hun reformatorische traditie. De traditie wordt naar binnen toe als streng en star en naar buiten toe als afwijzend ervaren. Het is voor zo'n jongere lastig te aanvaarden dat al die 'goede' mensen in de hel terecht komen, omdat ze niet geloven op de manier die overeenkomt met wat binnen hun traditie wordt geleerd.⁴

¹ Wim Fieret, *Verbinders, schakelaars & ontkoppelaars in uw gemeente* (Amersfoort: Hoornbeek College, 2014), 23-38. De onderzoeksgroep bestond uit jongeren op een leeftijd variërend tussen 14 en 21 jaar. Al deze jongeren volgden toen reformatorisch voortgezet of middelbaar beroepsonderwijs. Naar aanleiding van kwalitatief onderzoek (131 interviews) en kwantitatief onderzoek (1614 respondenten) inzake de vraag 'hoe de Bijbelse opvoeding in het leven van jongeren functioneert', is deze driedeling tot stand gekomen en verder uitgewerkt. Voor uitgebreidere definiëring van de driedeling zie Fieret, *Verbinders, schakelaars & ontkoppelaars*, 23.

² Haar (kwalitatieve) onderzoeksgroep bestond uit 18 jongeren tussen de 22 en 25 jaar. Zie Adriana de Bruin-Wassinkmaat, *Finding One's Own Way: Exploring the religious identity development of emerging adults raised in strictly Reformed contexts in the Netherlands* (PhD diss., Amsterdam-Groningen: PThU, 2021), 186-87.

³ Cf: de Bruin-Wassinkmaat, *Finding One's Own Way*, 114-17, 121.

⁴ Cf: de Bruin-Wassinkmaat, *Finding One's Own Way*, 133-36.

In het verlengde hiervan is het voor deze jongeren moeilijk voor te stellen dat hun traditie de enige goede zou zijn. Ze nemen de vrijheid om ook buiten hun traditie op zoek te gaan, explorerend naar geloof dat aanspreekt en bij hun gevoel en leefstijl aansluit. Bij jongeren getypeerd als 'ontkoppelaars', wordt hun reformatorische opvoeding ervaren als een opgelegde, verplichte manier van denken en leven. De traditie wordt als een keurslijf ervaren.⁵ Een reactie op de ervaring van het 'reformatorische keurslijf' blijft mijns inziens niet uit. Al zijn het nu nog woorden, het zal niet bij woorden blijven.⁶ Deze 'ontkoppelaars' lijken op termijn niet alleen hun traditie, maar ook het christelijk geloof, volledig achter zich te laten.⁷ Het indelen van jongeren in deze drie categorieën maakt generalisatie onvermijdelijk. Er zijn zeker uitzonderingen, maar algemeen gezegd is de overeenkomst tussen deze jongeren dat het zien en ervaren van de schoonheid van het christelijk geloof ontbreekt. Deze jongeren groeien op binnen de reformatorische traditie, maar hun beleving is tegenovergesteld aan wat het christelijk geloof in wezen is.

In mijn omgang met hen lijkt ook nog een andere tendens waarneembaar: de tendens dat iedereen mag leven en geloven op zijn of haar manier. Verbonden blijven met de traditie lijkt hierdoor een keus te worden. De Bijbel heeft zeker een plaats in het leven van jongeren, maar alleen voor zover die aansluit bij de autonome ontwikkeling naar volwassenheid. Dit individualisme met een sterke behoefte aan autonomie is typisch een kenmerk van de postmoderniteit waarin reformatorische jongeren opgroeien (zie H3). Wat mij vooral opviel, is dat de tegenstellingen in 'wat een ieder gelooft' niet leidt tot conflicten. Je aanvaardt van elkaar op welke manier vorm wordt gegeven aan geloof en leven. Naarmate reformatorische jongeren meer afwijken van de eigen traditie, ervaren ze ook meer dat ze worden afgewezen. Ze doen het dan niet goed of niet goed genoeg.⁸ Het verschil in 'het denken' van deze jongeren en 'het denken' van hun opvoeders is een voedingsbodem voor polarisatie binnen eigen kring.

1.3 Geen oog voor schoonheid in de reformatorische traditie

Dat er in de gereformeerde theologie nauwelijks aandacht is voor schoonheid, is een tweede aanleiding voor mijn onderzoek. In ieder geval lijkt, behoudens uitzonderingen als Gerardus van der Leeuw (1890-1950),⁹ Jonathan Edwards (1703-1758) en Aurelius Augustinus (354-430),¹⁰ schoonheid als theologisch concept niet van belang te zijn. Binnen de reformatorische traditie zijn de *Drie formulieren van enigheid* fundamenteel voor het belijden van het geloof. Bij het bezien van deze belijdenissen, beperkt het spreken over schoonheid zich tot de openingsartikelen van de *Nederlandse Geloofsbelijdenis*. Het eerste artikel

⁵ Ibid., 117, 123, 162.

⁶ Ibid., 32.

⁷ Deze gedachte vindt steun in het onderzoek van de Bruin-Wassinkmaat. De 18 geselecteerde deelnemers zijn allemaal opgegroeid binnen de reformatorische traditie. Zes identificeren zich op latere leeftijd als niet-reformatorisch christen, en zes als niet-christelijk. Zie de Bruin-Wassinkmaat, *Finding One's Own Way*, 32.

⁸ Zie voor uitgebreide bespreking de Bruin-Wassinkmaat, *Finding One's Own Way*, 113-26.

⁹ Wessel Stoker, "Schoonheid als theologisch begrip: Urs von Balthasar's en Van der Leeuw's esthetiek kritisch beschouwd." *Verbum et Ecclesia* Vol. 28, no. 2 (September 2007): 639-40, <https://doi.org/10.4102/ve.v28i2.125>. Karl Barth wordt in dat verband ook genoemd, maar zonder toelichting.

¹⁰ Dane C. Ortlund, *Edwards on the Christian Life: Alive to the Beauty of God* (Wheaton, Illinois: Crossway, 2014), 22. Zie Ortlunds citaat in de voetnoot: "The two other thinkers in the church's history who come closest to Edwards at this point (of beauty) are Augustine and Hans Urs von Balthasar."

spreekt over 'goed' als één van Gods eigenschappen. Het tweede artikel belijdt de schepping als schoon boek waarin we Gods eeuwige kracht en goddelijkheid kunnen zien.¹¹ Ook in recentere dogmatische werken als de *Christelijke Dogmatiek* en de *Beknopte Gereformeerde Dogmatiek*, komt schoonheid bij de behandeling van de geloofsleer niet voor. Spreken over schoonheid beperkt zich in beide werken tot 'het goede' met het oog op de schepping door God voor de val. Schoonheid krijgt in het handboek voor christelijke apologetiek *Verantwoord Geloof* ook geen zelfstandige plaats. Als het gaat om schoonheid als theologisch concept, kan geen van de genoemde werken onderwijsgevend in het reformatorisch voortgezet onderwijs ondersteunen bij het vertolken van het christelijk geloof.

1.4 Naar een theologische visie op schoonheid voor godsdienstige vorming

Ik wil herbronnen door te onderzoeken of schoonheid als theologisch concept een bijdrage kan leveren aan de godsdienstige vorming van jongeren binnen het reformatorisch voortgezet onderwijs, om vanuit dat perspectief het dogma en de ratio te overstijgen en het hart aan te spreken. Kan schoonheid helpend en corrigerend zijn voor jongeren die hun reformatorische traditie als beklemmend en belemmerend ervaren? Kan schoonheid bijdragen aan het inzien en ervaren van God als Bron van vreugd? Zou schoonheid als integraal en overkoepelend thema kunnen bijdragen aan de missie van scholen binnen het reformatorisch voortgezet onderwijs? Dat zijn vragen die ik wil onderzoeken. Schoonheid als concept voor leer en leven is nauwelijks bekend of aanwezig, mogelijk vanwege de nadruk op praktische zaken vanuit moreel oogpunt, of omdat het geloof wordt gezien als een set waarheden.¹² De precieze reden dat in de reformatorische traditie en de gereformeerde theologie een theologische esthetiek nauwelijks aandacht krijgt en of dit in verleden anders is geweest, valt buiten dit onderzoek. De focus ligt op schoonheid als theologisch concept en in dat verband wordt, voor zover het van belang is, de traditiesgeschiedenis onderzocht.

1.5 Stand van onderzoek

Onderzoek doen naar het esthetische van het christelijk geloof is niet nieuw. Over *beauty* of schoonheid en esthetiek is de laatste decennia veel gepubliceerd.¹³ Bij Edwards is schoonheid hét centrale thema in zijn theologie, en ook daarover wordt veel gepubliceerd. Tien wetenschappelijke onderzoekscentra verspreid over de wereld houden zich met Edwards' nalatenschap bezig. In dit onderzoek wordt het esthetische thema schoonheid als toegevoegde waarde gezien voor de doelstellingen die reformatorische scholen in het voortgezet onderwijs in hun schoolplannen hebben geformuleerd. Godsdienstige vorming vindt nu vooral plaats door het overdragen van de juiste leer (het hoofd) en het juiste leven (de handen). De aandacht voor hoofd en handen met betrekking tot vorming is er in die

¹¹ Vergeleken met de *Drie formulieren van enigheid*, wordt God Zelf en Gods karakter in de *Westminster Confessie* en de *Grote Westminster Catechismus* met meer woorden beschreven. De schoonheid van God krijgt o.a. met woorden als *loving, glory, goodness* en *gracious*, meer gestalte. Zie de *Westminster Confessie: met de Grote en de Kleine Catechismus*, vertaald door G. van Rongen, (Barneveld: de Vuurbaak, 1986), 36-37, 86.

¹² Cf: Voorwoord van de uitgever op Edward Farley, *Faith and Beauty: A Theological Aesthetic* (New York: Routledge, 2016); voorwoord George M. Marsden op Dane C. Ortlund, *Edwards on the Christian Life*, 9-10.

¹³ Cf: Louis J. Mitchell, *Jonathan Edwards: on the Experience of Beauty*, (Oregon: Wipf and Stock Publishers, 2016), ix.

mate niet voor het hart. Dat blijft onderbelicht. Het christelijke leven is, zo zegt Edwards, het genieten en weerspiegelen van de schoonheid van God.¹⁴ Daarom beoogt dit onderzoek, met het oog op godsdienstige vorming, aan het dogmatische en ethische, het esthetische toe te voegen.

1.6 Wat is vorming?

In opdracht van het Calvijn College heeft de WTV onderzoek gedaan naar vorming binnen het onderwijs. In de notitie *Maak ons Uw Beeld gelijk* wordt gesteld dat vorming betrekking heeft op de hele persoon van de leerling: het hoofd, het gevoel en ten diepste het hart. Het gaat hierbij om het vormingsproces dat zich in de leerling zelf voltrekt. De WTV komt na onderzoek tot de volgende definitie:

“Vorming op school is onbewust en doelbewust stimuleren van oriëntatie, reflectie en zingeving van leerlingen, opdat ze zich ontwikkelen tot zelfstandig handelende persoonlijkheden, die als bijbel-getrouwe christenen in de maatschappij verantwoorde keuzes kunnen en willen maken, verwoorden, uitleggen en verdedigen.”¹⁵

Het vormingsproces is volgens de WTV een jarenlang samenspel van erfelijkheid, opvoeding, godsdienstig milieu, onderwijs, levenservaringen, maatschappelijke invloeden en eigen keuzes. Vorming is een interactief gebeuren, zodat ook gezegd kan worden dat de leerling gevormd wordt, met een unieke persoonlijkheid als resultaat. Persoonsvorming is onderscheiden van ‘subjectwording’. Waar bij persoonsvorming de ontwikkeling van een leerling binnen een bepaalde context en traditie centraal staat – in dit geval de reformatorische –, bepleiten pedagogen als Gert Biesta (1957) het losmaken van leerlingen van de gewone maatschappelijke orde, met als doel om leerlingen autonoom en onafhankelijk te leren denken en handelen. Biesta gaat op dit punt in het spoor van de Verlichting. Hij zou volgens de WTV vorming tot zelfstandig nadenkende en handelende persoonlijkheden binnen een Bijbels kader niet eens ‘subjectwording’ willen noemen. Hieruit blijkt dat godsdienstige vorming op reformatorische scholen lijnrecht staat tegenover dat wat ‘subjectwording’ wordt genoemd. Vorming betreft zoals gezegd ten diepste het hart, maar krijgt praktisch gestalte door oriëntatie, reflectie en zingeving. Volgens de WTV wordt oriëntatie vorming als er aandacht wordt besteed aan morele inzichten, waarden en idealen die duidelijk maken wat waar, juist, waarde- en zinvol is. Wanneer kennis en nieuwe ervaringen hieraan verbonden worden, ontstaat reflectie op eigen standpunt en dat van anderen. Reflectie leidt dan tot bewuste betekenis- en zingeving. De affectieve zijde van vorming (het hart) wordt in dit proces verbonden met de morele kant (het hoofd), dat uiteindelijk uitmond in een bepaald handelen (de handen). Vorming in het belang van de leerling betekent ook dat het tegen de behoefte van een leerling in kan gaan, terwijl desondanks wel het belang van de leerling wordt gediend.¹⁶

¹⁴ Ortlund, *Edwards on the Christian Life*, 16.

¹⁵ WTV, *Maak ons Uw Beeld gelijk*, (Calvijn College, juni 2020), 3. Deze definitie is geformuleerd aan de hand van wetenschappelijke literatuur en publicaties uit het reformatorisch onderwijsveld. Gezien de uitgebreide onderliggende studie wordt dit als definitie gehanteerd.

¹⁶ WTV, *Maak ons Uw Beeld gelijk*, 1-3.

1.7 Onderzoeksvraag en deelvragen

Bovenstaande uiteenzetting leidt tot de volgende onderzoeksvraag: "Welke bijdrage kan de theologische visie op schoonheid van Jonathan Edwards leveren aan de godsdienstige vorming van leerlingen binnen het reformatorisch voortgezet onderwijs in een postmoderne samenleving?"

De onderzoeksvraag valt uiteen in vier deelvragen. De eerste deelvraag betreft een karakterisering van het *reformatorisch* voortgezet onderwijs, gelet op de godsdienstige vorming van leerlingen. De grondslag en visie op onderwijs van deze scholen worden in deze deelvraag vastgesteld. Hiervoor zullen onder andere de schoolplannen van betreffende reformatorische scholen met elkaar worden vergeleken. De tweede deelvraag betreft de *postmoderne* samenleving waarin de leerlingen opgroeien. Het gaat niet om een uitputtende beschrijving, maar het doel van deze deelvraag is te benoemen wat een postmoderne samenleving nu kenmerkt; dit met het oog op de vormende invloed die de postmoderne samenleving enerzijds heeft op de leerlingen en anderzijds op de openingen die geboden worden om als Bijbelgetrouwe christenen leer en leven te verwoorden, uit te leggen en te verdedigen. De derde deelvraag betreft de *theologische* betekenis van esthetiek en schoonheid. Spreken over schoonheid is spreken over het esthetische en daarmee ook spreken over esthetiek. Deze deelvraag heeft als doel om duidelijkheid te verschaffen welke theologische betekenis – in onderscheid met het profane – beide termen hebben. De vierde deelvraag doet onderzoek naar Edwards' theologische visie op schoonheid. In vragende vorm gesteld leidt dit tot de volgende formulering:

- (1) Wat karakteriseert het *reformatorisch* voortgezet onderwijs, gelet op godsdienstige vorming van hun leerlingen?
- (2) Wat is kenmerkend voor een *postmoderne* samenleving?
- (3) Wat is de *theologische* betekenis van esthetiek en schoonheid?
- (4) Wat is Jonathan Edwards' theologische visie op *schoonheid*?

In de beantwoording van de hoofdvraag wordt Edwards' theologische visie op schoonheid verbonden aan godsdienstige vorming. Die verbinding moet passend, verrijkend, corrigerend en bruikbaar zijn. Met passend bedoel ik dat het geloof, zoals beleefd en beleden binnen het reformatorisch onderwijs, enerzijds behouden wordt, maar anderzijds juist verrijkt en mogelijk zelfs gecorrigeerd wordt. Het esthetische aspect is als toevoeging op en in harmonie met het bestaande. Bruikbaar betekent enerzijds dat het geschikt is voor godsdienstige vorming binnen het reformatorisch voortgezet onderwijs, en anderzijds dat het aansluit op de manier van denken en beleven zoals kenmerkend is voor een postmoderne samenleving.

1.8 Relevantie

De relevantie van dit onderzoek kan in vijf aspecten worden onderscheiden. Ten eerste de reformatorische jongere. Zoals eerder beschreven, ervaart een deel van de leerlingen hun reformatorische traditie als beklemmend en belemmerend. Deze beleving doet geen recht aan wat de traditie in wezen belijdt: een rijke Christus voor een arme zondaar. Het tegendeel beleven zou werkelijkheid moeten zijn: de waarheid maakt vrij (Joh. 8: 32). Het gebrek

aan zicht op de schoonheid van het christelijke geloof geeft dit onderzoek relevantie.¹⁷ Ten tweede zijn docenten dagelijks in contact met jongeren. Met het oog op vorming zijn het juist de docenten die voor hun vak het esthetische aspect zouden kunnen inzetten. Onderwijs is “geen emmer vullen, maar een vuur ontsteken”,¹⁸ en “to teach is to touch a heart”,¹⁹ zo klinken de slogans van de Driestar Hogeschool. Dit geldt alle vakken, maar er moet dan wel een theologische visie op schoonheid zijn, wil de esthetische zijde van schoolvakken vormend kunnen bijdragen. Een ander punt dat relevantie geeft aan dit onderzoek is dat schoonheid als concept in de theologie geen eigen thema blijkt te zijn. Met het oog op godsdienstige vorming kan hier vanuit de eigen traditie niet in worden voorzien. Een vierde aspect is de kerkverlating in het algemeen en de verschuivingen binnen de gereformeerde gezindte die mijns inziens relevantie geven aan dit onderzoek. De doorgaande secularisatie binnen de kerk of de (innerlijke) secularisatie van het individu, wordt zichtbaar door ontkerkelijking in het algemeen,²⁰ en meer specifiek door verschuivingen binnen gereformeerde gezindte zelf.²¹ Deze verschuivingen dringen erop aan om de opkomende generatie met alle mogelijke middelen voor de reformatorische traditie te behouden. Een esthetisch perspectief op het christelijke geloof kan hieraan mogelijk bijdragen. Tenslotte is de postmoderne samenleving waarin reformatorische jongeren geboren zijn en opgroeien, een tijdperk met nadruk op het gevoel, de beleving en spiritualiteit. Wat goed voelt is goed en waar.²² Dit vraagt mijns inziens, naast de leerstellige benadering, ook aanvullend om een andere weg: die van het esthetische als weg tot het hart. Gods verhaal, gericht op het mens-zijn en leven, is geen keurslijf of een set met regels, maar zou ons hart ‘brandend’ moeten maken. Schoonheid kan misschien op betekenisvolle wijze bijdragen aan de beleving van het geloof en op het getuige-zijn in deze wereld.

Mogelijk zullen de uitkomsten relevant zijn voor het hele reformatorisch voortgezet onderwijs. De schoonheid van het christelijke geloof beperkt zich niet tot de vakken of de dagopeningen, maar strekt zich uit over alle geledingen binnen het onderwijs. De relevantie is waarschijnlijk nog breder. Ook binnen het catechetisch onderwijs, het pastoraat en de prediking kan aandacht voor de esthetische zijde van het christelijk geloof mogelijk van betekenis zijn. Het zijn allemaal onderwijspraktijken waar onderwijsgeevenden bezig zijn met godsdienstige vorming van jongeren onderweg naar volwassenheid; jongeren die de keus gaan maken of, en op welke manier ze verbonden blijven met de reformatorische traditie. Mogelijk is dit onderzoek ook een opmaat voor verder onderzoek, met als doel om esthetiek een eigen plaats te geven binnen de gereformeerde theologie en apologie.

¹⁷ Tijdens de laatste les (23 en 24 maart 2023) met mijn drie havo 5 klassen bleek op een enkeling na niemand de term ‘refo’ of ‘reformatorisch’ te gebruiken vanwege de negatieve connotatie. Het werd geassocieerd met ‘zwaar’, ‘wettisch’, ‘somber’ en ‘donker’.

¹⁸ “Education is not the filling of a pail, but the lighting of a fire.” Quote van William Butler Yeats (1865-1939).

¹⁹ Zie de cover van het magazine van de Driestar Christian University, “Teacher education: courses, trainings and products”, 17-10-2022 gedownload van [https://www.driestar-hogeschool.nl/getmedia/66d5f081-f796-4fc1-9234-1a214daaa166/Magazine-To-teach-is-to-touch-a-heart-\(DCU\).pdf](https://www.driestar-hogeschool.nl/getmedia/66d5f081-f796-4fc1-9234-1a214daaa166/Magazine-To-teach-is-to-touch-a-heart-(DCU).pdf).

²⁰ Centraal Bureau voor Statistiek, “Religie in Nederland,” CBS, December 18, 2020, <https://www.cbs.nl/nl-nl/longread/statistische-trends/2020/religie-in-nederland>.

²¹ Deputaatschap Kerkelijke Dienstverlening Gereformeerde Gemeenten, *Kerkelijk Jaarboek: 2021* (Woerden: DKD, 2021), 341. De statistieken laten al vele jaren een verschuiving zien van Oud Gereformeerde Gemeenten naar de Protestantse Kerk in Nederland.

²² Zie voor verdere uitwerking: Pieter Beunder, et al., *Postmodern Gereformeerd: naar een visie op christen-zijn in de hedendaagse belevingscultuur*, (Amsterdam: Buijten en Schipperheijn, 2009), 12-13, 66-67, 185.

1.9 Conclusie

Dit onderzoek beoogt te verhelderen of een theologische visie op schoonheid een functie kan hebben in de godsdienstige vorming van leerlingen binnen het reformatorisch voortgezet onderwijs, om niet alleen op dogmatische of rationele wijze, maar ook vanuit de menselijke vatbaarheid voor schoonheid leerlingen te vormen en in het verlengde hiervan leerlingen en onderwijsgeevenden te ondersteunen in de vertolking van het christelijke geloof, zoals beleden door de reformatorische traditie. Een ander doel is om te bezien of een theologische visie op schoonheid corrigerend kan zijn voor het negatieve beeld dat veel jongeren van hun reformatorische traditie hebben. De gereformeerde theologie blijft het leerstellige fundament, maar het doel is om inzicht te krijgen of een theologische visie op schoonheid van toegevoegde waarde kan zijn voor de geloofsleer en het geloofsleven zoals dit binnen de reformatorische traditie gestalte krijgt. Het gaat om de schoonheid van God en de schoonheid van Gods verhaal, zoals aan ons zijn geopenbaard. De mens wordt door het Woord niet tot dienstbaarheid, maar tot vrijheid geroepen (Gal. 5: 13).

1.10 Afbakening

Voor onderzoek naar een theologische visie op schoonheid moet verder gekeken worden dan de reformatorische traditie en haar vertegenwoordigers. Er is gekozen voor de 18^e-eeuwse theoloog, prediker en zendeling Jonathan Edwards. De keus voor Edwards is enerzijds omdat er binnen de traditie van de (Nadere) Reformatie geen theologen zijn die, vergelijkbaar met Edwards, in hun theologie aandacht hebben voor schoonheid. In Edwards' theologie krijgt schoonheid een primaire plaats. *Beauty* (of *excellency*) was voor Edwards zo fundamenteel dat *beauty* het concept is waardoor God, het zijn-zelf, en het hoe en waarom van het zijn, het best kan worden verstaan.²³ Bij Edwards is God Zelf *Beauty*. God is het fundament en de fontein van al het zijn en van alle schoonheid.²⁴ Anderzijds is de keus voor Edwards gemaakt vanwege zijn gezag en invloed binnen zijn eigen traditie en ver daarbuiten. Ook binnen de reformatorische traditie is Edwards een bekend en gewaardeerd theoloog en prediker. Edwards is een theoloog die bouwstenen heeft aangereikt, die door anderen, ook nu nog, worden ingezet ten dienste van de theologie. Andere keuzes betreffen het reformatorisch voortgezet onderwijs en de postmoderne samenleving. In die context zijn de beschreven ervaringen opgedaan (zie 1.1 en 1.2). Daarnaast groeien leerlingen op in een postmoderne samenleving waarin leer en leven gestalte moeten krijgen.

1.11 Opzet

Dit onderzoek is systematisch beschrijvend en vergelijkend.²⁵ Ter verduidelijking van de opzet wordt de 'telescoop' als metafoor gebruikt. Er worden twee lenzen geplaatst die in elkaars verlengde liggen. Na het plaatsen van beide lenzen (H2 en H3), wordt de telescoop gericht op schoonheid (H4), om die, net als een planeet, goed in beeld te krijgen voor

²³ Roland A. Delattre, *Beauty and Sensibility in the Thought of Jonathan Edwards: An Essay in Aesthetics and Theological Ethics*, (Oregon: Wipf and Stock Publishers, 2006), 1-2.

²⁴ *True Virtue*, WJE 8, 551.

²⁵ Cf: Nel Verhoeven, *Wat Is Onderzoek? Methoden en Technieken voor Het Hoger Onderwijs*, (Den Haag: Boom Lemma uitgevers 2011), 98-99, 152; Alan Bryman, *Social Research Methods*, 4th edition, (Oxford: University Press, 2012), 102, 105, 110; Nancy J. Vyhmeister and Terry D. Robertson, *Quality Research Papers: For Students of Religion and Theology*, (Grand Rapids: Zondervan Academic, ePub Edition 2020), 65-70.

onderzoek. Zoals bij bestudering van een planeet, wordt Edwards' oeuvre onderzocht om tot een visie over schoonheid te komen (H5). In het conclusiehoofdstuk (H6) wordt gezien wat Edwards' theologische visie op schoonheid gezien de huidige samenleving kan bijdragen aan godsdienstige vorming van leerlingen binnen het reformatorisch onderwijs.

Edwards' oeuvre bestaat uit 73 delen, die allemaal online beschikbaar zijn via het *Jonathan Edwards Centre* van Yale University. Omdat alle delen met elkaar vergelijken en beschrijven een masterthesis als deze overstijgt, is de keus gemaakt om één werk van Edwards als uitgangspunt te nemen en van daaruit andere werken van Edwards te betrekken in het onderzoek, om tot een visie op schoonheid te komen. Om tot een verantwoorde keus te komen is een analyse gemaakt op woordniveau: hoe vaak een bepaald woord in een van Edwards' werken voorkomt. Drie woorden zijn voor analyse gekozen: *beauty*, *excellence* en *glory*. *Beauty* spreekt voor zich, omdat het onderzoek zicht richt op schoonheid. *Excellence* is als tweede woord van belang, omdat het bij Edwards een synoniem is voor *beauty*.²⁶ *Glory* is als derde woord gekozen, omdat Edwards' werken laten zien dat hij altijd Gods glorie tot doel had, juist met zijn omvattende vertolking van Gods schoonheid. *Beauty* en *glory* moeten om die reden het meest voorkomend zijn in het geselecteerde deel uit zijn oeuvre, en *excellency* bij voorkeur niet (veel) lager dan de derde positie.

In heel Edwards' oeuvre blijkt *beauty* 2480 keer, *excellency* 3319 keer en *glory* 12011 keer voor te komen. Het deel van Edwards waarin *beauty* (376 keer) en *glory* (737 keer) het meest voorkomt is *Ethical Writings* (WJE Online Vol. 8). In dit deel komt *excellency* 137 keer voor. Het komt hiermee op positie acht in plaats van drie. *Excellency* komt met 185 keer het meest voor in *The "Miscellanies": (Entry Nos. a-z, aa-zz, 1-500)* (WJE Online Vol. 13).²⁷ Desondanks heb ik voor dit onderzoek de keus gemaakt voor *Ethical Writings*. Afgezien van het feit dat het achtste deel aan twee van de drie criteria voldoet, is voor dit werk ook gekozen vanwege het ethische aspect in godsdienstige vorming van leerlingen.

Bij analyse van deel 8 (zie bijlage 1) zijn de editors introductie en de bijlagen buiten beschouwing gelaten; het gaat om wat Edwards zelf heeft geschreven. *Ethical Writings* bestaat uit een bundeling van vijftien preken onder de titel *Charity and its Fruits* en twee van zijn dissertaties. In Edwards' tweede dissertatie, *The Nature of True Virtue* komt *beauty* het meest (227 keer) voor. Deze dissertatie zal het meest centraal staan, gevolgd door zijn eerste dissertatie, *Concerning the End for which God created the World*, en als derde zijn vijftiende preek, getiteld *Heaven is a World of Love*.

Tot slot: typering en als reformatorisch, (bevindelijk) gereformeerd, calvinistisch, protestants en christelijk kunnen binnen dit onderzoek als synoniem worden gezien. Mijns inziens is hiermee de opzet nu voldoende helder, en kan de eerste lens worden geplaatst: het karakteriserende van het reformatorisch voortgezet onderwijs.

²⁶ Cf: David Vanbrugge, "The Full Brightness And Diffused Beams Of Glory: Jonathan Edwards's Concept Of Beauty And Its Relevance For Apologetics," *Puritan Reformed Journal* vol. 06, no. 1 (Januari 2014): 124-142, 125; Mitchell, *Jonathan Edwards: on the Experience of Beauty*, 1.

²⁷ Zie bijlage 1 voor de gedetailleerde analyse van Edwards' oeuvre op de drie geselecteerde woorden.

Een karakteristiek van het reformatorisch voortgezet onderwijs

2.1 Inleiding

Volgens de WTV is vorming een jarenlang samenspel van allerlei factoren en beperkt het zich niet tot het onderwijs alleen. Toch heeft het onderwijs op scholen in het algemeen, een niet te onderschatten betekenis in de vorming van hun leerlingen. Het is dus niet om het even hoe onderwijs gestalte krijgt. De voorstanders voor het oprichten van 'eigen' (reformatorische) scholen waren er zich diep van bewust, dat neutraal onderwijs niet bestond.

Om een goede karakteristiek te kunnen geven, zal in dit hoofdstuk eerst kort worden ingegaan op het ontstaan van het reformatorisch onderwijs (2.2) en op zijn uitgangspunt (2.3). Op die manier wordt helder wat er nu 'reformatorisch' is aan het gegeven onderwijs. Daarna wordt aan de hand van de schoolplannen vastgesteld wat reformatorische scholen in het voortgezet onderwijs op dit moment met elkaar gemeenschappelijk hebben (2.4) en wordt tevens de gezamenlijke visie van de LWG hierbij betrokken (2.5). Met het oog op de specifieke identiteit van reformatorische scholen wordt ook ingegaan op de rol van de docent (2.6), waarna dit hoofdstuk met een conclusie (2.7) wordt afgesloten en de eerste lens is geplaatst. Daardoor zal, in het kader van godsdienstige vorming, onderzoek naar schoonheid plaatsvinden.

2.2 Het ontstaan van het reformatorisch onderwijs

Logischerwijs gaat aan het ontstaan van een 'eigen' school het ontstaan van de gemeenschap vooraf. De bevindelijk-gereformeerden of reformatorische christenen zijn als groep met een eigen identiteit herkenbaar geworden door de oprichting van een aantal instituties. In 1907 zijn de Gereformeerde Gemeenten ontstaan en werden de bevindelijk-gereformeerden kerkelijk herkenbaar. Maatschappelijke herkenning kwam met de oprichting van de SGP in 1918, sociaal-cultureel bij de oprichting van het Reformatorisch Dagblad in 1971 en de komst van het reformatorisch onderwijs in 1977.¹

Reformatorische christenen zien zichzelf als degenen die verbonden zijn met de (Nadere) Reformatie en hebben een uitgesproken voorkeur voor de Statenvertaling. De *Drie Formulieren van enigheid*, als grondslag van hun geloof, hebben groot gezag voor leer en leven. Naast leer en leven gaat het juist ook om de existentiële ervaring van het ingrijpen van God in een mensenleven en de menselijke reactie erop. Woorden als 'zwaar' (de wettische last waaraan de mens moet, maar niet kan voldoen) en 'somber' (genade is slechts voor weinigen) worden niet in alle gevallen, maar wel vaak als karakteristiek gebruikt voor de geloofsbeleving.² Ondanks het heterogene karakter zijn reformatorische christenen herkenbaar aan een aantal uiterlijke kenmerken.³ Ook hecht men veel waarde aan de

¹ Bram de Muynck, "Een goddelijk beroep: Spiritualiteit in de beroepspraktijk van leraren in het orthodox-protestantse basisonderwijs" (PhD diss., Amsterdam: Vrije Universiteit, 2008), 91.

² Cf: Chris Janse, *De Refozuil onder vuur* (Apeldoorn: Labarum Academic, 2015), 121, 127-38; de Muynck, "Een goddelijk beroep", 100, 102-03, 200, 425.

³ Bij vrouwen vanwege de rokken en bij voorkeur lang haar. Verder geen televisie en de zondagse kerkgang. Voor een volledig overzicht: Janse, *De Refozuil onder vuur*, 133-34; de Muynck, "Een goddelijk beroep", 94.

nauwe band tussen gezin, kerk en school. De opvoeding van school en gezin moeten op elkaar aansluiten met het oog op de overdracht van normen en waarden.⁴

De drijvende kracht achter het ontstaan van reformatorische scholen, begin de 20^e-eeuw, was ds. G.H. Kersten. Neutraal onderwijs bestond niet en een openbare school met een beetje godsdienstonderwijs beschouwde men als niet voldoende. Ook een eigen positie tegenover de neo-gereformeerden met hun veronderstelde wedergeboorte was een motief tot het oprichten van 'eigen' scholen. De term 'reformatorisch' is pas ontstaan na de Tweede Wereldoorlog, al staan de (reformatorische) scholen wel in verband met de staatsscholen uit de 17^e en 18^e-eeuw.⁵ Herkenbaarheid van het reformatorisch onderwijs is er via organisaties als de VGS en de RMU, die in samenwerking met Driestar educatief het magazine *De Reformatorische School* uitgeven.

Het reformatorisch onderwijs was een monoreligieuze tegenbeweging op de interne pluralisering van de scholen. Deze tegenbeweging zorgde in de jaren '70 voor sterke groei van de scholen. Dit gold zowel voor het primair als voortgezet onderwijs.⁶ Nu staan reformatorische scholen voor nieuwe uitdagingen vanwege recente wetgeving rondom nieuwe kerndoelen voor burgerschap, waarbij er een verschuiving lijkt te zijn van leerstofinhouden naar opvoedingsinhouden.⁷ Tegelijk is dit ook een kans: burgerschap gaat dieper; het is christelijke vorming in lijn met de missie van de school.⁸

2.3 Het uitgangspunt van het reformatorisch onderwijs

Wim Aalders (1909-2005) stelt in een artikel in *De Reformatorische School* de vraag of de *Drie formulieren van enigheid* nog onderwijskundige betekenis hebben. In dit artikel neemt Aalders de *Heidelbergse Catechismus* als uitgangspunt omdat deze vanaf de Reformatie het leerboek is geweest voor kerk, school en gezin. Aalders schrijft:

*"Indien ergens, dan kunnen wij hier het principiële en richtinggevende uitgangspunt vinden voor de christelijke opvoeding en christelijk onderwijs."*⁹

Van de drie belijdenissen heeft de catechismus ook in het voortgezet onderwijs nog steeds de meest dominante plaats. Aalders wijst erop dat de catechismus inzet met de vraag 'Waaruit kent gij...?' Hiermee gaat volgens hem de waarheidsvraag voorop. Zowel nu, als in het verleden, onderscheidt deze waarheidsvraag ons wezenlijk van alle andere tradities en staat deze diametraal tegenover het postmodernisme. De vraag is niet vrijblijvend, maar roept degene aan wie de vraag wordt gesteld ter verantwoording, niet in de laatste plaats omdat onze zaligheid ermee is gemoeid. Het antwoord verwijst naar de wet van God, die

⁴ de Muynck, "Een goddelijk beroep", 97, 101, 121.

⁵ Bart Jan Spruyt, *School met een hoge opdracht: een geschiedenis van de eerste reformatorische scholen gemeenschap, de Guido de Brès te Rotterdam (1970-2020), en van het Wart-burg College (1995-2020)* (Apeldoorn: de Banier, 2020), 61-66.

⁶ Gerdien Bertram-Troost, "Refoscholen op de balk: balanceren tussen eigenheid en openheid," In *De multiculturele refoschool: Het reformatorisch onderwijs en de uitdaging van het pluralisme*, edited by John Exalto (Apeldoorn: Labarum Academic, 2017), 9.

⁷ Spruyt, *School met een hoge opdracht*, 268.

⁸ Cf: de Muynck, "Een goddelijk beroep", 115-17; Dick van Meeuwen (red.), *Inspirerend onderwijzen: De visie van ds. Golverdingen op kind en onderwijs* (Apeldoorn: De Banier, 2022), 48-49; Spruyt, *School met een hoge opdracht*, 267-68.

⁹ Wim Aalders, "Hebben de Drie Formulieren van Enigheid onderwijskundige betekenis?" in *De Reformatorische School* jaargang 6, no. 5 (Mei 1978): 1-11, 1.

de waarheid van en het fundament voor al ons kennen is. De catechismus geeft Jezus' eigen woorden als antwoord. Deze zijn de samenvatting van de hele wet (Matth. 22: 37-40). Alle reformatorische scholen in het voortgezet onderwijs nemen deze woorden van Jezus als uitgangspunt. De liefde tot God is eerst en de liefde tot de naaste is daar een afspiegeling van. Al het andere is hieraan ondergeschikt. Jezus' woorden, als antwoord op de vraag wat er van de mens wordt geëist, beginnen niet met ons verstand of onze kracht, maar klinkt het: "Gij zult den Heere uw God liefhebben met geheel uw hart (...)." ¹⁰ Het hart, en niet het verstand, gaat dus voorop. Het hart heeft volgens Aalders de behoefte om haar liefde buiten zichzelf te leggen. Ten diepste hunkert het menselijk hart naar dé Ander, aan Wie het zich kwijt kan. ¹¹ Het onderwijs richt zich niet op 'wat voor ogen is', maar op een diepere dimensie die alleen – geschonken – ontvangen kan worden. Het gaat om een hart dat eerbiedig en liefdevol luistert, want alleen dat hart kan ontvangen. Al klinkt dat romantisch of dichterlijk, toch is dat de taal om een onderwerp binnen een vakgebied geestelijk te benaderen, volgens Aalders. Voor een geestelijke benadering kan geen enkel vak zonder poëtisch getinte taal. Onderwijs zonder waarheid, zonder diepte en zonder hart is volgens hem niets anders dan wetteloosheid. Velen dreigen ten onder te gaan aan de goederen van een wanstaltige subcultuur die met surrogaat-waarden hun leven vult. ¹² Volgens Aalders is er een réveil nodig dat het rijke geestelijke erfgoed van het reformatorisch belijden dieper doordenkt, bewuster toe-eigent en concreter uitwerkt op scholen. ¹³ De volgende paragraaf laat al zien dat Edwards' visie op schoonheid mogelijk kan bijdragen aan godsdienstige vorming gericht op het hart, en mogelijk hierdoor ook aan een bewustere toe-eigening van de gereformeerde leer. Door te herbronnen vanuit de erfenis die Edwards' in zijn geschriften heeft nagelaten, kan het geestelijke erfgoed van de (Nadere) Reformatie misschien op een meer verrijkende manier worden uitgewerkt.

De reformatorische scholen staan niet in de lutherse, maar in de calvinistische traditie. Ook bij Calvijn was de leer geen kwestie van enkel de ratio, enkel een dogmatiek of set met regels. Calvijn wekt de mens op om zich in God te verwonderen, alleen al door als mens in zichzelf af te dalen om God te vinden in de uitnemende complexiteit en harmonie, ofwel de schoonheid van het menselijk lichaam. De mens is een uitzonderlijk toonbeeld van Gods macht, goedheid en wijsheid. Er zijn volgens Calvijn wonderen genoeg die onze geest kunnen bezig houden. Door ons met zoveel heerlijkheid te bekleden, getuigt God dat Hij onze Vader is. Toch zal niemand zich vanzelf en gewillig tot gehoorzaamheid aan God verplichten. Alleen wie de vaderlijke liefde heeft ervaren, zal Hem wederkerig beminnen en dienen. ¹⁴ Even verderop stelt Calvijn dat we niet moeten theoretiseren over God, maar Hem in Zijn werken moeten aanschouwen. De mens is geroepen tot de kennis van God. Maar, zo zegt Calvijn, dat is geen kennis die alleen in de hersenen rondwaart. Het gaat om kennis die wortel schiet in ons hart. In Zijn werken is God dichtbij ons, laat Hij Zich kennen en deelt Hij Zich in zekere zin aan ons mee. ¹⁵ De schepping is volgens Calvijn een schitterend schouwtoneel van Gods werken. De orde in de natuur, maar waarheen we ook kijken, alles is het werk van God. En hoewel alles aan het bederf onderhevig is, heeft God

¹⁰ Aalders, "Hebben de Drie Formulieren van Enigheid onderwijskundige betekenis?", 5.

¹¹ Ibid., 7-8.

¹² Ibid., 10.

¹³ Ibid., 11.

¹⁴ Johannes Calvijn, *Institutie*, I.5.3, vertaald door C.A. de Niet (Houten: Den Hertog, 2009), 69.

¹⁵ Ibid., I.5.9, 75-76.

er toch in voorzien dat het bewaard wordt tot de laatste dag. God heeft volgens Calvijn de hemel en aarde toegerust met een onvoorstelbare overvloed, rijkdom en schoonheid, die door iedereen te bewonderen is. Calvijn benadrukt opnieuw dat de mens, met zoveel gaven bekleed, bij uitstek het allerschoonste toonbeeld van Gods werken is.¹⁶ Deze mens is ten opzichte van zijn oorspronkelijke staat zeer in verval geraakt. Toch, zo vervolgt Calvijn, is de mens ook nu nog met uitmuntende gaven versierd. Calvijn wijst op de algemene gaven van Gods Geest die toebedeeld worden aan een mens, waardoor er bijvoorbeeld uitzonderlijke wijsheid gezien kan worden. Ze komt van God, en degenen die God er niet in willen erkennen, moeten zich schamen. Zo heeft de Heere door Zijn Geest de menselijke natuur, ook nadat de mens van het ware goed is beroofd, nog veel goede zaken gelaten.¹⁷ Juist Edwards heeft zich op unieke wijze gericht op kennis die opgedaan wordt door het hart. Hij heeft gewezen op de uitbundige schoonheid van Gods werken in deze wereld en in de gaven van de mens, zodat de mens zijn roeping gestalte zou geven in de ware liefdadigheid als weerspiegeling van de liefde waarmee God deze wereld heeft liefgehad.

2.4 Wat reformatorische scholen in het voortgezet onderwijs gemeen hebben

Het Calvijn College, de Driestar-Wartburg Scholengroep, de Gomarus Scholengemeenschap, de Jacobus Fruytier Scholengroep, het Van Lodenstein College en de Pieter Zandt Scholengemeenschap vormen gezamenlijk de scholengemeenschappen met een reformatorische schoolidentiteit. Wat deze zes scholen aan gemeenschappelijke kenmerken hebben, en wat inhoudelijk overeenkomt in hun missie en onderwijsvisie, maken de schoolplannen duidelijk.

Aan gemeenschappelijke kenmerken kan ten eerste worden genoemd dat men zich een reformatorische school of christelijke school op reformatorische grondslag noemt. Ten tweede kan worden genoemd dat de Bijbel (Statenvertaling) het Woord van God is waarin Hij zich openbaart. De Bijbel is bron en norm voor de grondslag van de school.¹⁸ Als derde vormen de gereformeerde belijdenissen de samenvatting van de Bijbel en dienen deze voor de scholen als hun geloofsbelijdenis. Hiermee wordt tot uitdrukking gebracht in de traditie van de (Nadere) Reformatie te staan. Van docenten en van ouders van leerlingen wordt verwacht dat ze dit onderschrijven. Het vierde gemeenschappelijke kenmerk is dat op alle scholen de dagopeningen van wezenlijk belang geacht worden en dat aan alle vakken Bijbelse waarden verbonden worden tijdens de lessen. Het vak godsdienst neemt een specifieke plaats in. Zoals zal blijken zal vorming bij dat vak bijzonder aandacht krijgen. Een vijfde kenmerk is dat alle scholen het belang van eenheid tussen het christelijke gezin, de kerkelijke gemeente en de school onderstrepen. Tot slot verwijzen alle scholen naar de Heilige Doop, met name de kinderdoop.¹⁹

Alle scholen funderen hun missie op de Bijbel. In hun missie is het eeuwige heil van leerlingen en medewerkers van groot gewicht.²⁰ Wezenlijk voor de scholen is de nood-

¹⁶ Calvijn, *Institutie*, I.14.20, 185-86.

¹⁷ *Ibid.*, II.2.15-16, 272-74.

¹⁸ Niet alle scholen noemen expliciet de Statenvertaling al is dat wel voor elke school de gangbare vertaling.

¹⁹ Cf: Calvijn College, *Schoolplan 2022-2026: Leren door onderwijzen*, 4, 7, 12; Calvijn College, *Ons verhaal 2022-2026*, bijlage 1, 2; Driestar-Wartburg, *Schoolplan 2020-2025: Ruimte voor onderwijs*, 4, 7-8; Gomarus, *Strategisch beleidsplan 2021-2025*, 11, 26; Jacobus Fruytier, *Schoolplan 2021-2024: Lerend op weg*, 3-5; Van Lodenstein College, *Schoolplan 2019-2023: Richtinggever*, 3-4; Pieter Zandt, *Op koers: Opdracht en praktijk*, 3, 5-6, 8.

²⁰ Cf: Spruyt, *School met een hoge opdracht*, 267-68.

zakelijkheid en mogelijkheid van verzoening door de Heere Jezus Christus, waarbij wordt erkend dat het Gods genadewerk is door Zijn Geest. Centraal in de vorming en opvoeding van leerlingen staat het grote dubbelgebod van Christus:

“En gij zult den Heere, uw God, liefhebben uit geheel uw hart, en uit geheel uw ziel, en uit geheel uw verstand, en uit geheel uw kracht. Dit is het eerste gebod. En het tweede aan dit gelijk, is dit: Gij zult uw naaste liefhebben als uzelfven. Er is geen ander gebod groter dan deze.”²¹

In afhankelijkheid van Gods zegen willen de scholen hun leerlingen verrijken met het Bijbelse perspectief op de werkelijkheid van verleden, heden en toekomst. De Driestar-Wartburg schrijft: “We willen leerlingen in aanraking brengen met het ware, goede en schone in de schepping; (...).”²² De scholen willen een bijdrage leveren aan de vorming van de leerling tot een zelfstandige, God naar Zijn Woord dienende persoonlijkheid; om de ontvangen gaven te besteden tot Zijn eer en heil van de medemensen in alle levensverbanden waarin God hen plaatst; om te mogen komen tot een leven in de vreze des Heeren, waarin het beginsel van alle kennis gelegen is en om gestalte te geven aan hun roeping om God te zoeken en als burger te staan in de samenleving in gehoorzaamheid aan en in navolging van Christus.²³

In hun onderwijsvisie, zien scholen het geven van onderwijs als een Bijbelse opdracht. Scholen zijn zich bewust van het feit dat ze staan in de postmoderne, pluriforme en multiculturele samenleving van de 21^e eeuw. Ze stellen zich tot doel om vanuit elk vak uitdagend en inhoudsvol christelijk onderwijs verzorgen, en het accent te leggen op de persoonlijke vorming en ontwikkeling van leerlingen.²⁴ Bijvoorbeeld het Calvijn College schrijft hierover:

“Onze inspanningen zijn erop gericht onze leerlingen tot bloei te brengen: het gaat ons in eerste instantie om het hart van de leerling.”²⁵

Ook na de zondeval blijft de Bijbel spreken over de mens geschapen naar Gods Beeld. Opvoeding en onderwijs blijven mogelijk, hoewel geen enkel vak gegeven kan worden zonder rekening te houden met een door de zonde ontwrichte werkelijkheid. Kenmerkend is de persoonlijke verhouding tussen het subject (de leraar en de leerling) en het object van kennis (het vak). Het gaat om betekenis geven aan de dingen en een identiteit ontwikkelen en verinnerlijken. Het ontsluiten van de schepping moet brengen tot eerbied voor de Schepper.

Christelijk burgerschap heeft te maken met leven zoals de Bijbel dat vraagt in de samenleving van vandaag. Vanuit de opdracht die God aan de mens gegeven heeft om de aarde te bewaren en te bebouwen, is duurzaamheid tevens onderdeel van het onderwijs. Docenten bieden leerling vorming, gericht op christelijk burgerschap, en de school is hiervoor de oefenplaats om vanuit een Bijbels wereldbeeld te reflecteren op zichzelf en te leren

²¹ Cf: Mark. 12: 30-31; Matth. 22:37-40; Luk. 10:27.

²² Driestar-Wartburg, *Schoolplan 2020-2025: Ruimte voor onderwijs*, 7.

²³ Cf: Calvijn College, *Schoolplan 2022-2026: Leren door onderwijzen*, 5; Driestar-Wartburg, *Schoolplan 2020-2025: Ruimte voor onderwijs*, 7; Gomarus, *Strategisch beleidsplan 2021-2025*, 10; Jacobus Fruytier, *Schoolplan 2021-2024: Lerend op weg*, 4,9; Van Lodenstein College, *Schoolplan 2019-2023: Richtinggever*, 3; Pieter Zandt, *Op koers: Opdracht en praktijk*, 6.

²⁴ Cf: Spruyt, *School met een hoge opdracht*, 52-53.

²⁵ Calvijn College, *Ons Verhaal*, (juni 2020), 2.

om van betekenis te zijn voor de ander: socialisatie op een dienstbare manier ten behoeve van gezin, kerk en samenleving, te midden van individuele prestaties en de ik-gerichte maatschappij. Het is tegelijk ook vreemdelingschap: leven als burger van twee rijken.²⁶ Volgens Gerdien Bertram-Troost (1979) is burgerschapsvorming een uitdaging voor reformatorische scholen, omdat die nog steeds onder vuur zouden liggen vanwege het vermeende gebrek aan vorming tot goed burgerschap.²⁷ Kunnen reformatorische christenen wel participeren in de Nederlandse samenleving wanneer het creationisme wordt aangehangen en de evolutietheorie wordt bestreden? Vorming tot goed burgerschap is niet neutraal, maar altijd waardengeladen, en een te sterke nadruk op autonomievorming gaat ten koste van het belang van het aanbieden van een specifieke levensbeschouwing. Autonomoos denken of formeel redeneren is immers buiten je eigen denkkaders perspectief kunnen nemen. Dit wordt niet van de ene op de andere dag geleerd. Om een goed burger te kunnen zijn in onze samenleving, is het belangrijk dat kinderen zich eerst goed bewust worden van de eigen levensopvatting en deze goed leren kennen. Vervolgens kunnen ze ook leren om vanuit eigen levensopvatting aan te kijken tegen de publieke moraal. Bertram-Troost komt in haar onderzoek tot de slotsom dat er wel uitdagingen zijn, die ook gelden voor andere vormen van onderwijs, maar dat deze goed burgerschap theoretisch gezien niet noodzakelijk in de weg staan.²⁸

2.5 De gezamenlijke visie van de LWG

Iedere reformatorische school in het voortgezet onderwijs is in de LWG vertegenwoordigd. De LWG heeft als doelstelling om leerlingen te leren hoe ze vanuit de Bijbel invulling geven aan het leven, en om ze te leren reflecteren op het eigen denken en handelen. Ook wil het vak een stimulator zijn voor andere vakken om zich te bezinnen op de christelijke identiteit, gerelateerd aan de schooldoelstelling (zie 2.4).²⁹ Onderwijs en toerusting vinden plaats op grond van de Bijbel en de daarop gefundeerde zes belijdenissen. Meer specifiek zijn de gereformeerde belijdenissen bepalend voor de visie op het godsdienstonderwijs. Het vak wil in lijn staan met de Vroege Kerk en de (Nadere) Reformatie, en leerlingen in deze traditie laten wortelen. Het onderwijs richt zich op een leven overeenkomstig Gods verbond. De Heere heeft de mens tot Zijn eer en verheerlijking geschapen. Hoe komt God aan Zijn eer? Met die vraag wordt het totale christelijke leven, en dus de hele mens geraakt.³⁰ In het godsdienstonderwijs staat kennisoverdracht van het Woord centraal, waarvan Joh. 17:3 het verlangen en het doel is. Ook hebben belangrijke noties van de gereformeerde leer een plaats.³¹ Aandacht is er voor ethiek, apologetiek en het leven als christen in een pluriforme post-christelijke samenleving.³² Binnen de visie en de missie van de school heeft de godsdienstvakgroep van elke school met nadruk een eigen doelstelling: de religieuze attitudevorming. Dit betekent dat leerlingen innerlijk en praktisch een positieve houding ten aanzien van het geloof ontwikkelen. De LWG schrijft:

²⁶ Cf: Spruyt, *School met een hoge opdracht*, 268.

²⁷ Bertram-Troost, "Refoscholen op de balk", 25.

²⁸ Bertram-Troost, "Refoscholen op de balk", 23-35, 53.

²⁹ LWG, *visiedocument*, 4.

³⁰ *Ibid.*, 5-7.

³¹ Noties die worden genoemd zijn zonde en genade, wedergeboorte en geloof, rechtvaardiging en heiliging.

³² *Ibid.*, 8-9.

“Het gaat niet alleen om het verwerven van kennis (hoofd), maar ook om het aanleren van vaardigheden (handen) en het aankweken van een positieve attitude ten aanzien van godsdienstige zaken (hart).”³³

In verband hiermee worden de afhankelijkheid en het werk van Gods Geest erkend. Het gebruik van psychologische en pedagogische inzichten dient om aan te sluiten bij de fase, het niveau en de situatie van leerlingen.³⁴

2.6 De betekenis van de docent in het reformatorisch voortgezet onderwijs

Net zoals de leerkracht in het reformatorisch basisonderwijs minstens zo grote invloed op het vormingsproces heeft als de leerstofinhoud, wat aangetoond is door De Muynck (1961),³⁵ zo geldt dit volgens ds. Golverdingen (1941-2019) ook voor docenten in het voortgezet onderwijs. De docent heeft een significante invloed. De docent belichaamt de religieuze inhoud en dat heeft vormende invloed op leerlingen. Volgens ds. Golverdingen kan de rol van de docent moeilijk worden overschat. Vaak hunkeren leerlingen vanuit hun eigen onzekerheid naar de pedagogische ontmoeting met de docent, die iets voorleeft van het echte christelijke leven. Het gaat daarbij om de innerlijke overtuigingskracht die jongeren prikkelt en uitdaagt om zich belangrijke waarden eigen te maken. Om vonken te laten overspringen moet het vuur in de leerkracht wel branden, anders verschrompelt het tot plicht. Rhetorisch vraagt ds. Golverdingen: “Kunnen wij van ons onderwijs verwachten dat het bijdraagt aan de vorming van onze kinderen en jongeren om als christenen in deze maatschappij te gaan leven, werken en dienen? Missen we van nature niet elke levende kennis van God en Zijn Christus?” Dan antwoordt ds. Golverdingen dat ten diepste de Bijbel ons en onze leerlingen niet op onszelf terugwerpt, wat moderne pedagogen wel doen. Gods Woord is de enige Bron die licht werpt op de geestelijke duisternis van een ontkerstende samenleving. God is het, Die enkel uit genade, om Jezus’ wil, het zaad van het Woord, dat gestrooid wordt in de schoolsituatie van elke dag, vruchten laat voortbrengen van wedergeboorte, geloof en bekering. Golverdingen benadrukt sterk de bijzondere verantwoordelijkheid van de docent in het geheel van opvoeding en onderwijs. School blijft een onderwijsinstituut, maar kennis wordt in de Bijbel altijd gezien als kennis van hoofd en hart. Dus er is geen sprake van eenzijdige intellectuele vorming. Onderwijs op reformatorische scholen is geestelijk van aard. Het voorleven in de vreze des Heeren hebben onze jongeren broodnodig. God gaf het kostbaarste: onze jeugd. Daaruit bouwt de Koning van de Kerk naar Zijn belofte de Kerk.³⁶ Onder docenten en leidinggevenden is een toeneemende binnen-christelijke diversiteit. Maar algemeen zijn allen het erover eens, dat het bijbrengen van een attitude onderdeel is van levensbeschouwelijke vorming en van groot belang is voor de plaats van leerlingen in de samenleving. Dit proces staat volgens Bertram-Troost integratie niet in de weg maar draagt bij aan een samenleving waar écht samengeleefd wordt en zo het ‘tweede gebod, wat aan het eerste gelijk is’ handen en voeten geeft.³⁷

³³ Ibid., 8.

³⁴ Zie “attitudevorming in het godsdienstonderwijs”, LWG, *visiedocument*, 11-16.

³⁵ de Muynck, “Een goddelijk beroep”, 25, 423.

³⁶ van Meeuwen (red.), *Inspirerend onderwijzen*, 41-49.

³⁷ Bertram-Troost, “Refoscholen op de balk,” 46-49, 55-56.

2.7 Conclusie

Een groot deel van wat is beschreven in de missie en onderwijsvisie van de scholen en de LWG, is terug te brengen tot de definitie (zie 1.6). Vorming is voor het onderwijs een substantieel kernbegrip en de rode draad door heel het onderwijs. Vanuit empirisch onderzoek blijkt tevens dat leerlingen op het voortgezet onderwijs nog moeilijk perspectief kunnen nemen en moeilijk kunnen reflecteren op het eigen (referentie)kader, dat nog in ontwikkeling is.³⁸ Dit benadrukt vanuit een ander perspectief het belang van (godsdienstige) vorming. Duidelijk is dat met vorming meer wordt beoogd dan de definitie expliciet beschrijft. Vorming gaat dieper dan het bereiken van zelfstandig handelende persoonlijkheden, die als Bijbelgetrouwe christenen keuzes maken, uitleggen en verdedigen. Het gaat om een leven tot Gods eer, het eeuwige heil van leerlingen en de roeping om God te zoeken en Christus na te volgen. Impliciet is dit wel aanwezig. Vorming tot Bijbelgetrouwe christenen is geen keuze vanuit een van de beschikbare pedagogische modellen, maar is onlosmakelijk verbonden met de Persoon Christus en Zijn werk als het enige fundament.³⁹ Wim van Vlastuin (1963) omschrijft het als volgt:

De vorming vanuit de grote Ambtsdrager behoedt ons voor een dualisme waarin het geestelijk leven naast het leven in de school of in de samenleving staat (...). De vorming vanuit de levende Christus betekent ook een kritische houding ten opzichte van de gedachte dat ons hoofd hiërarchisch boven ons hart of onze handen staat, omdat we mogen zien dat ons hele mens-zijn wordt aangesproken (...). Zo biedt het christelijk onderwijs een tegenwicht aan een samenleving waarin (intellectuele) prestaties identiteitsbepalend zijn.⁴⁰

Voor vorming is de Statenvertaling normatief en zijn de daarop gegronde gereformeerde belijdenissen richtinggevend, waarbij het persoonlijk doorleven van het heil als noodzakelijk wordt gezien. De scholen willen immers in het voetspoor van de (Nadere) Reformatie gaan. Het imago van 'zwaar' en 'somber' blijken veelal karakteristiek. Dit beeld komt overeen met mijn praktijkervaring (H1). De uitspraak van de LWG, dat vorming moet resulteren in een positieve houding ten aanzien van het geloof, staat ook haaks op mijn ervaringen. Een mogelijke oorzaak ligt misschien in de voorafgaande periode van opvoeding en het basisschoolonderwijs. Wanneer dit zo is, dan lijkt het godsdienstonderwijs onvoldoende in staat om dit imago om te buigen en de eigen doelstelling te behalen. Een andere oorzaak is mogelijk, dat het godsdienstonderwijs zélf bijdraagt aan het karakteristieke beeld van 'zwaar' en 'somber', of dat het dit eerder gevormde beeld bevestigt. Maar over de precieze oorzaak zou nader onderzoek nodig zijn. Godsdienstige vorming en de verantwoordelijkheid hiervoor is overigens niet alleen iets voor het vak godsdienst: het blijft een zaak van de hele school in al haar geledingen. De WTV van het Calvin College evalueert het resultaat van vorming binnen de eigen school en pleit voor een 'pedagogiek van verlangen':

"Ondanks de goede bedoelingen en de inzet van velen, lijkt het in z'n totaliteit toch niet effectief genoeg. (...) Dit alles klemt te meer als we het hoge percentage

³⁸ Bertram-Troost, "Refoscholen op de balk," 42-43. Hiermee wordt tevens de visie van Jean Piaget bekritiseerd omdat hij na het twaalfde levensjaar de ontwikkeling van het eigen (referentie) kader als voltooid beschouwd.

³⁹ Cf: Wim van Vlastuin, *Voor hart en hoofd: een essay over Christus-identiteit in het onderwijs*, (Apeldoorn: de Banier, 2019), 65-67, 119, 130-52, 154, 215-17.

⁴⁰ Van Vlastuin, *Voor hart en hoofd*, 154.

'schakelaars' onder de leerlingen in ogenschouw nemen. Juist voor deze groep kan vorming vanuit een 'pedagogiek van verlangen' op een reformatorische school zo- veel betekenen!"⁴¹

In hoeverre de conclusie van de WTV representatief is voor alle scholen, is niet exact te bepalen, maar een heel ander beeld is niet te verwachten. Als vorming niet effectief genoeg is, dan kan een visie op schoonheid mogelijk van toegevoegde waarde zijn. In de huidige schoolplannen of visiedocumenten is in verband met het christelijke geloofsleven geen verwijzing naar schoonheid te vinden. Nergens wordt gesproken over de schoonheid van de Drie-enige God die naar het dubbelgebod van de liefde – beginnend met het hart – gediend moet worden. Dit onderzoek hoopt te laten zien dat juist schoonheid als overkoe- pelend thema een bijdrage kan leveren aan godsdienstige vorming van leerlingen.

Verder blijkt uit het onderzoek van Bertram-Troost dat leerlingen geen begeleiding willen om te leren (hoe te) geloven. Leerlingen geven duidelijk als leerbehoefte aan om hun eigen geloof goed onder woorden te kunnen brengen en om op de juiste manier met anderen in gesprek te kunnen gaan. Het gaat dan om kennisoverdracht van de eigen religie evenals die van andere religies of levensbeschouwingen. Dit kan worden aangevuld met de trend dat leerlingen van reformatorische scholen meer behoefte lijken te krijgen aan contacten met andersdenkenden en dus verlangen naar openheid in plaats van isole- ment.⁴² Op beide punten kan een visie op schoonheid mogelijk bijdragen.

De significante rol van de docent lijkt op basis van de bevindingen van Bertram-Troost genuanceerder te liggen.⁴³ Staande blijft dat het vuur moet branden, willen er vonken overspringen. De Bijbel is er voor hoofd en hart en betreft meer dan 'slechts' intellectuele vorming. Bijbels gezien omvat het hart het verstand, alsook de wil en genegenheden.⁴⁴ Het hart is de Bijbelse aanduiding voor het centrum van de complexe, tegenstrijdige en vaak nauwelijks bewuste verlangens, die een mensenleven richting geven. Van de oudheid tot ver in de vroegmoderne tijd heeft men in navolging van Augustinus de mens gezien als een wezen dat primair door de verlangens van het hart wordt gestuurd. En de mens is zo geschapen dat deze verlangens, naar Augustinus' beroemde uitspraak, slechts rust vinden in God. Kenmerkend voor de identiteit van mensen is niet wat zij denken of doen, maar naar wie en waarnaar zij verlangen.⁴⁵

God bedient zich van de middelen om het verlangen op te wekken. Vorming moet dan ook *paideia* zijn in de klassieke betekenis van het woord. *Paideia*, het Griekse woord voor vorming, is meer dan alleen kennisoverdracht. Het heeft connotaties van esthetische scho- ling, morele educatie en spirituele inwijding. De WTV van het Calvin College schrijft:

⁴¹ WTV, *Maak ons Uw Beeld gelijk*, (Calvin College, juni 2020), 9.

⁴² Cf: Bertram-Troost, "Refoscholen op de balk," 36-43, 53-54.

⁴³ De mate van commitment en exploratie van een levensbeschouwing hangt veel sterker samen met wat leer- lingen uit huis meekrijgen dan hun school. Dus in die zin is de rol van de docent beperkt. Daar staat wel tegen- over dat jongeren op school meer over verschillende levensbeschouwingen leren en dat leren staat in verband met het leren (praten) over de manier waarop de leerling zelf tegen het leven aankijkt. Hieruit volgt dat hoe meer leerlingen leren over verschillende levensbeschouwingen, des te zekerder zijn ze over hun eigen levens- beschouwing de eigen identiteit versterkt. Zie Bertram-Troost, "Refoscholen op de balk," 39.

⁴⁴ Cf: Spreuken 4: 4, 23.

⁴⁵ WTV, *Maak ons Uw Beeld gelijk*, 5.

“Leerlingen hebben identificatiefiguren nodig die vervuld zijn van Gods Geest en vanuit Schrift en belijdenis vonken kunnen laten overspringen. Onze vorming kunnen we karakteriseren als een ‘pedagogiek van verlangen’ en is niet primair gericht op het hoofd, maar op het hart van de leerlingen (...).”⁴⁶

Er wordt wel over het hart gesproken, maar de resultaten op het gebied van vorming lijken niet bevredigend. Ook de aandacht voor het hart, in verband met vorming lijkt niet in evenwicht met de aandacht voor het hoofd en de handen, al is er het verlangen om het verlangen op te wekken. Zoals gezegd begint het dubbelgebod met het hart. Ook Calvijn doet een appel op het hart wanneer hij de mens oproept zich in de aanschouwing van de schepping te verwonderen in God. Een esthetische benadering is momenteel niet expliciet onderdeel van godsdienstige vorming. Mogelijk kan de theologische visie op schoonheid van Edwards op twee punten bijdragen: ten eerste voor vorming zoals verwoord in de definitie, inclusief burgerschapsvorming of socialisatie, en ten tweede als meest wezenlijk, voor de vorming van het hart, met het oog op het eeuwige heil van de leerlingen. Of meer precies: met het oog op een nieuw hart.

Nu een karakterisering van het reformatorisch voortgezet onderwijs is gegeven en godsdienstige vorming in beeld is gebracht, kan worden ingegaan op de samenleving waarin hun leerlingen opgroeien. Vorming is ook voorbereiding om het geloof in woord en daad praktisch gestalte te geven. Hiervoor is goed zicht op de samenleving een vereiste, en dat is het doel van het volgende hoofdstuk. Dat wordt als tweede lens geplaatst om te bezien wat Edwards’ visie op schoonheid kan bijdragen aan godsdienstige vorming van leerlingen.

⁴⁶ WTV, *Maak ons Uw Beeld gelijk*, 6.

Kenmerken van een postmoderne samenleving

3.1 Inleiding

Het inzicht dat de Nederlandse samenleving verder seculariseerde en postmodern werd bleek voor het Wartburg College veel belangrijker dan het aspect van pluriformiteit. In het algemeen wil een reformatorische school ook geen plurale school zijn. Tevens draagt het gesloten toelatingsbeleid voor een belangrijk deel bij aan het waar maken van hun bestaansrecht: school zijn voor een specifieke groep leerlingen.¹ Tegen de politieke trends in, levert monoreligieus onderwijs een belangrijke bijdrage aan burgerschapsvorming, zonder dat dit segregatie in de hand werkt. Daarbij wordt voor de autonomie ontwikkeling van het kind, door liberale onderwijsfilosofen het belang onderstreept van een op elkaar afgestemd thuis- en schoolmilieu.²

De postmodernisering van de samenleving is in bepaalde opzichten voor het reformatorische onderwijs bedreigend, maar tegelijk ook kansrijk. Beide kanten worden, in verband met vorming, in het slot van dit hoofdstuk besproken. Na introductie, waarbij wordt ingegaan op het onderscheid tussen het postmodernisme en postmoderniteit (3.2), zullen een aantal kenmerken van een postmoderne samenleving worden gegeven (3.3-3.6). Daarna wordt ingegaan op hoe het postmodernisme schoonheid als concept waardeert (3.7). Vervolgens wordt inzicht gegeven in hoeverre de 'refozuil' nog bescherming biedt tegen postmoderne invloeden (3.8), en tevens wordt de invloed op de (bevindelijk) gereformeerde gezindte benoemd (3.9). In de conclusie (3.10) wordt de balans opgemaakt en hiermee wordt de tweede lens geplaatst. Deze slotparagraaf geeft ook een duiding waarop een theologische visie op schoonheid, juist in een postmoderne samenleving, kan bijdragen aan vorming.

3.2 Postmodernisme en postmoderniteit

Hoewel het postmodernisme in bepaalde opzichten een radicale breuk betekent met het modernisme, heeft het ook wezenlijke kenmerken van het modernisme behouden en zelfs versterkt.³ De harde grens, kenmerkend voor het modernisme – je doet mee met de samenleving of je wordt buitengesloten – is er nog steeds. Naar de mate waarin de wereld open en één is, is er volgens Zygmunt Bauman (1925-2017) ook de harde grens tussen 'binnenstaanders' en 'buitenstaanders' binnen eenzelfde samenleving.⁴ Het postmodernisme is net zozeer seculier als het modernisme en wijst elk theïsme af. Als alternatief wordt het agnosticisme omarmd. Gezien het de rede afwijst als manier om de objectieve werkelijkheid vast te stellen, is het postmoderne wereldbeeld meer een voorkeur dan een filoso-

¹ Spruyt, *School met een hoge opdracht*, 267.

² John Exalto, "Ter inleiding: de spanning tussen identiteit en diversiteit in multidisciplinair perspectief", in *De multi-culturele refoschool: Het reformatorisch onderwijs en de uitdaging van het pluralisme*, ed. by John Exalto (Apeldoorn: Labarum Academic, 2017), 19-20.

³ Douglas Groothuis, *Truth Decay: Defending Christianity against the Challenges of Postmodernism*, (Illinois: InterVarsity Press, 2000), 52. Douglas Groothuis spreekt van een hypertrofe toestand van het moderne-zelf.

⁴ Zygmunt Bauman, *Vloeibare tijden: leven in een eeuw van onzekerheid*, vert. door J.M.M. de Valk, (Zoetermeer: Klement, 2011), 10-11.

fisch onderbouwd standpunt.⁵

Een algemeen aanvaarde definitie voor het postmodernisme ontbreekt en de term zelf varieert. Over het postmodernisme als reactie op het puur rationele denken van het modernisme is wel consensus. Het is het tijdperk van 'ik voel, dus ik ben', in tegenstelling tot 'ik denk, dus ik ben'.⁶ Volgens Douglas Groothuis (1957) is de filosoof Friedrich Nietzsche mogelijk de beste kandidaat als overgangsfiguur tussen de twee tijden.⁷ De reactie op het modernisme wordt onderscheiden in een filosofisch, intellectuele stroming – het postmodernisme – en in als een aanduiding van de huidige cultuur – de postmoderniteit –, die elkaar wederzijds beïnvloeden.⁸ De reactie is gekomen na de teleurstelling in grote verhalen over vooruitgang: duurzaam geluk voor iedereen. Het vertrouwen in de menselijke verlichte rede om te komen tot universele kennis raakte onherstelbaar beschadigd. Zekerheid bleek alles behalve zeker, en vooruitgang bleek meer een poging om te ontkomen aan de mislukkingen van het realiseren van een ideale wereld. Nu de droom van een betere wereld niet uitkwam, werd de droom gereduceerd tot het individu.⁹ Individualisering, emotionalisering en subjectivering beïnvloedden mens en samenleving sterk. Authenticiteit, uniciteit en individuele ontplooiing staan nu centraal. Ontroerende ervaringen worden spiritueel geduid en religieuze gevoelens worden getransponeerd tot een theologisch waarheidsoordeel.¹⁰

3.3 Digitale globalisering en informatisering

Eén van de gevolgen van globalisering is dat een 'eenheid van het mensdom' tot stand is gebracht, zodat men 'er nergens aan kan ontsnappen'. Alle samenlevingen liggen compleet, zowel stoffelijk als geestelijk, open. De mens is fysiek lokaal gebonden, maar mentaal mondiaal georiënteerd.¹¹ Globalisering brengt godsdiensten en culturen dichter bij elkaar. Dat leidt makkelijker tot botsingen maar ook tot wederzijdse beïnvloeding. Was het vroeger christelijke pluriformiteit, nu is het multireligiositeit. De mens kan, in een door media verzadigde wereld, niet komen tot een eenduidig wereldbeeld. Er is veel keus en het maken van een keus is niet eenmalig, maar lijkt een levenslange worsteling. Het vinden van objectieve waarheid in het onlinetijdperk lijkt een illusie.¹² In de stortvloed van informatie en beelden in cyberspace zijn 'waar of niet waar', 'consequent of triviaal' moeilijk te onderscheiden. Alles lijkt gericht op het hebben en moeten maken van keuzes, tot aan een persoonlijke identiteit toe.¹³ Beeld gaat boven werkelijkheid en vermaak boven opvoeding. Wanneer het beeld het woord onderwerpt, wordt het vermogen om te denken en communiceren ondermijnd. Beelden dragen bij aan het oppervlakkige postmoderne levensgevoel. De mens absorbeert honderden en duizenden beelden: het beeld wordt de werkelijkheid,

⁵ Cf: Groothuis, *Truth Decay*, 38; Donald A. Carson, *The gagging of God: Christianity Confronts Pluralism*, (Nottingham: Inter-Varsity Press, 1996), 10, 21.

⁶ Cf: Beunder, et al., *Postmodern Gereformeerd*, 103; Bauman, *Vloeibare tijden*, 10-11; Carson, *The gagging of God*, 22.

⁷ Groothuis, *Truth Decay*, 37.

⁸ Cf: Beunder, et al., *Postmodern Gereformeerd*, 9; Groothuis, *Truth Decay*, 22-23.

⁹ Cf: Bauman, *Vloeibare tijden*, 23, 27, 129-130, 138; Groothuis, *Truth Decay*, 26-27.

¹⁰ Beunder, et al., *Postmodern Gereformeerd*, 11-13, 23, 103.

¹¹ Bauman, *Vloeibare tijden*, 22, 107.

¹² Cf: Beunder, et al., *Postmodern Gereformeerd*, 87; Groothuis, *Truth Decay*, 27-28.

¹³ Groothuis, *Truth Decay*, 54-56.

of het nu wel niet overeenkomt met de werkelijkheid buiten zichzelf. De mens wordt niet uitgedaagd om zich hiermee bezig te houden, kan dat ook niet en wil dit ook niet. Deze apathische houding maakt het begrijpen en toepassen van waarheid totaal irrelevant.¹⁴

3.4 Subjectivering en deconstructivisme

Hoe mensen individueel de dingen beleven en ervaren wordt de norm waarop de dingen begrijpelijk worden en toegepast worden in een bepaalde situatie. Wat 'ik vind' raakt opgesloten in de eigen subjectieve manier van begrijpen. Het fysieke speelt hierin een belangrijke rol. Het gaat erom dat de dingen daadwerkelijk en lichamelijk worden beleefd. Het gevoel is het kompas. De ervaring van wat waar, goed en echt is, wordt mede door fysieke belevingen dan ook waar, goed en echt. Subjectiviteit staat tegenover de rede en wordt ingezet om met de waarheid in contact te komen. Het gevoel informeert in de zoektocht naar identiteit en zin. Deze subjectivering van waarheid heeft gevolgen voor alle geloofsgemeenschappen en individuele gelovigen, ook binnen het christendom.¹⁵

Een christelijke waarheid die niet aansluit bij de bestaanservaring, wordt in de Bijbel niet gevonden. Beiden zijn altijd in overeenstemming met elkaar. Het dubbelgebod van de liefde is waarheid en tegelijk ook praktijk, ofwel in overeenstemming met de bestaanservaring. Maar als begrippen uit de geloofsleer betekenis krijgen door iemands beleving, ziet het er voor de geloofswaarheden niet hoopvol uit.¹⁶ Het (bevindelijk) gereformeerde waarheidsbegrip (er is één waarheid en daar valt niet op af te dingen)¹⁷ is onopgeefbaar. Duzenden jaren lang heeft men zich met een vastberaden vertrouwen in de waarheid, verzet tegen ongeoorloofde aanvallen op die waarheid. Tegenwoordig maken postmodernisten zich grote zorgen over de verdediging van het objectieve en kenbare van de waarheid. Deze wordt veroordeeld als arrogant of irrationeel dogmatisme. Postmodernisten vervallen hiermee wel in 'goedkope' tolerantie en relativisme. Waarheid als een morele orde die wetten overstijgt, vervalt dan tot een willekeurige variabele en een instrument van macht. Wanneer waarheid niet uit objectieve feiten vanuit het verleden kunnen worden afgeleid, kan geschiedenis niet meer onderscheiden worden van een roman of mythologie. Het ontkennen van objectieve waarheid betekent ook ontkenning van objectieve schoonheid, en dit vervalt hiermee tot slechts een mening van het individu. Dan wordt ook dat een instrument voor sociale beïnvloeding of persoonlijke expressie. Categorieën zijn dan achterhaald; zowel obsceniteit als schoonheid bestaan in dat geval niet meer. Waarheid is vervallen tot een metafoor zonder betekenis en tot een geldstuk zonder opschrift.¹⁸

Ik verdedig hier, vanuit mijn positie van het kritisch realisme, dat er objectieve waarheid is die gekend kan worden. De formele logica is hierbij een hulpmiddel. In de kern is waarheid datgene wat correspondeert met de werkelijkheid of datgene wat de werkelijkheid representeert. Deze correspondentietheorie als methode om objectief waarheid te bepalen, is in het verleden altijd door een grote meerderheid van filosofen en theologen verdedigd. De wet van het uitgesloten midden – *tertium non datur* –, samen met de wet van de non-contradictie (Aristoteles), maakt objectieve waarheid kennen mogelijk. Om te

¹⁴ Cf: Groothuis, *Truth Decay*, 271-72, 283-87.

¹⁵ Cf: Beunder, et al., *Postmodern Gereformeerd*, 132, 134-35; Groothuis, *Truth Decay*, 24.

¹⁶ Beunder, et al., *Postmodern Gereformeerd*, 112-13, 115.

¹⁷ John Exalto, "Ter inleiding: de spanning tussen identiteit en diversiteit in multidisciplinair perspectief," 19-20.

¹⁸ Cf: Groothuis, *Truth Decay*, 12, 17-18, 26, 28-30.

komen tot een geldige waarheidsclaim, kan gebruik worden gemaakt van redeneervormen uit *modus ponens* en *modus tollens*.¹⁹

Veel postmoderne filosofen wijzen deze visies op het kennen van waarheid af als moderne fictie. Zij stellen dat waarheid niet bepaald kan worden door iets buiten ons denken (onze geest) en buiten de cultuur die onze overtuigingen vormden. Waarheid is contingent en is uiteindelijk een creatie van taal in een bepaalde cultuur. Hier lijken de postmodernisten een punt te hebben, maar dit is slechts schijn, al is er enigszins sprake van een persoonsgebonden reactie op waarheden of onwaarheden. Een propositie is namelijk geen creatie van taal in een cultuur zonder meer. Het is een bewering die een waarheidsclaim doet, die niet veranderd wordt door het te vertalen in een taal van een andere cultuur. Iemand kan het eens of oneens zijn met een waarheidsclaim, maar dat verandert de gedane claim geenszins; die is namelijk niet afhankelijk van individuele voorkeur of smaak. Wel zijn overtuigingen afhankelijk van een (menselijke) geest. Zonder menselijke geest zijn er geen overtuigingen, maar de waarheidswaarde van die overtuiging is niet van onze geest afhankelijk. Taal is als middel nodig voor communicatie om waarheid over te dragen, maar waarheid is er niet tot beperkt. Veel postmodernisten gaan in hun relativisme zo ver dat ook taal relatief is. Taal zou alleen ons gevoel van de werkelijkheid beschrijven en niet de werkelijkheid zelf. Taal is contingent en kan geen objectief kenbare werkelijkheid vertegenwoordigen. Hier is op af te dingen, omdat er een werkelijkheid is die bestaat buiten de taal. De wereld waarin wij leven bestaat ook buiten onze taal. Daarbij is de (in taal gedane) uitspraak dat waarheid contingent is, dan zelf ook contingent of een sociale constructie en niet meer dan dat. En als het niet meer dan dat is, kan de bewering niet de werkelijkheid juist weergeven. Het lijkt me niet dat deconstructivisten als Jacques Derrida (1930-2004) de bedoeling van wat ze schrijven aan de lezer overlaten, maar dat het hun bedoeling is om (via taal) hun eigen overtuiging aan de lezer over te brengen. Dit is uiterst logisch voor iedere tekst, ook de Bijbel. Bijkomende consequentie is dat het kwaad, zoals liegen, ook niet bestaat, omdat het strikt genomen niet mogelijk is. Maar het kwaad is er en woekert voort. Dit voelt intuïtief onaanvaardbaar. Als ik in de christelijke religie geloof en in de schoonheid ervan, beschrijf ik niet slechts een innerlijk gevoel, maar bevestig dat ik het-gene dat ik geloof waar is, en dat het daarom waar is voor iedereen. Als er geen objectieve waarheid is blijft er alleen maar een verdrietige hoeveelheid krachteloze meningen over. Alle overtuigingen verwijzen dan slechts naar zichzelf.²⁰ Groothuis citeert in dat verband Gilbert Keith Chesterton (1874-1936):

“Al ben ik het eens dat een objectieve waarheid niet de hele zaak is, voor de menselijke geest is een gezaghebbende noodzaak nodig om te geloven. Maar ik zeg dat één van die noodzakelijkheden juist het geloof in een objectieve waarheid is.”²¹

Wanneer alles wordt gedeconstrueerd tot onverenigbare taalspelletjes, dan ondergaat schoonheid hetzelfde lot. Schoonheid, moreel of existentieel in natuur of cultuur, is dan

¹⁹ Cf: Groothuis, *Truth Decay*, 83-84, 86-88, 175-76.

²⁰ Cf: Groothuis, *Truth Decay*, 29-30, 38-39, 88-89, 105-06, 109, 146, 152-53, 213-41; Carson, *The gagging of God*, 93-140.

²¹ “I agree with the pragmatist that apparent objective truth is not the whole matter; that there is an authoritative need to believe the things that are necessary to the human mind. But I say that one of those necessities precisely is a belief in objective truth. (...)” Zie Groothuis, *Truth Decay*, 105-06.

slechts een ding of emotie, zonder enige objectieve waarde en ook zonder transcendentie. Nederigheid en moed, een uitvoering van Bach, een waterval of een spontane uiting van liefde, zijn dan niet op zichzelf lovenswaardige zaken die buiten onszelf (ver)wijzen, maar conventies van taal, geworteld in culturen, geworteld in het 'zelf', zonder enige objectieve waarde. De meeste postmodernisten ontkennen toegang tot de werkelijkheid buiten onze geest, wat betekent dat de mensheid in een gesloten systeem van taal en cultuur zit dat zijn eigen waarheid creëert. Volgens dit principe is er geen zinvolle communicatie mogelijk, dus geen zending en geen evangelisatie. Taal is dan geen brug maar een onoverbrugbare kloof, en wie goed om zich heen kijkt, ziet dat dit nonsens is.²²

3.5 Individualisme, autonomie en identiteitsontwikkeling

In grote lijnen gingen twee moderne ontwikkelingen in Europa gelijk op: de overwaardering van het individu dat bevrijd was van een hecht netwerk van sociale banden, en de broosheid en kwetsbaarheid van het individu dat beroofd werd van de vroegere vanzelfsprekende bescherming, die door dit hechte netwerk geboden werd. In dit individualiseringsproces zien mensen zich niet meer als onderdeel van een collectiviteit. De ik-identiteit is belangrijker dan de wij-identiteit, en onderdeel zijn van een collectiviteit is zonder dat men er afhankelijk van is. Deze vrijheid, ook in het vormgeven van eigen identiteit en context, heeft tot gevolg dat de reformatorische identiteit onder druk komt. Ook deze identiteit dreigt vloeibaar te worden, omdat alles gezien wordt als een sociale constructie binnen een specifieke cultuur of gemeenschap. Er is geen vaste persoonlijke identiteit of manier van leven, maar het leven is een experiment, waarbij de seksuele identiteit ook is geconstrueerd.

Gevoelens van vrijheid staan tegenover gevoelens van onmacht: men is afhankelijk van abstracte grootschalige verbanden en er is geen definitieve waarheid over hoe mensen zouden moeten zijn. Ten diepste is er dus geen echt 'zelf'. Elk mens beweegt zich dagelijks in een aantal subculturen, met als gevolg dat identiteit niet door de persoon zelf en niet door de sociale groep wordt bepaald, maar onbepaald blijft. Het nieuwe individualisme, door het verslappen van menselijke banden en saamhorigheid, betitelt Bauman als negatieve mondialisering. Hij zegt hierover:

*In haar negatieve vorm is mondialisering een roofzuchtig en parasitair proces dat zich voedt met energie die het onttrekt aan de verschillende samenlevingen.*²³

Als reactie op de gevolgen van deze mondialisering moedigen de machthebbers hun toehoorders aan om zich bezig te houden met hun individuele overleven in een onherstelbaar gefragmenteerde en daarom steeds meer onzekere en onvoorspelbare wereld. Keuzevrijheid brengt risico's van falen met zich mee. Deze risico's zal een deel van de mensen onaanvaardbaar vinden, wanneer die hun persoonlijk incasseringsvermogen overtreft. Postmoderniteit is geen gezamenlijke voorwaartse beweging, maar een individueel overleven. Het 'zelf' wordt verzadigd met mogelijkheden en voorkeuren zonder innerlijk kompas voor richting, correctie en inspiratie. Waar geen objectieve waarden zijn en waar geen transcen-

²² Cf: Groothuis, *Truth Decay*, 171-72, 205-06, 225.

²³ Bauman, *Vloeibare tijden*, 43.

dente waarheden zijn, is er ook geen leidend ideaal en zijn er evenmin taboes. Het postmoderne 'zelf' is wortelloos, rusteloos, gefragmenteerd en ten diepste leeg.²⁴

De Reformatie zelf heeft altijd de persoonlijke relatie van de – naar Gods beeld geschapen – mens met God benadrukt. Binnen de (latere) gereformeerde traditie ligt de nadruk niet meer op de relatie, maar op de leer, vertaald in de belijdenisgeschriften en zichtbaar in de leerdiensten. De consequentie hiervan is volgens de redactieleden van *Postmodern Gereformeerd* dat er een ogenschijnlijke scheiding is gekomen tussen het hoofd en het hart. Postmoderne invloeden hebben deze scheiding opgelost door een eclecticisme waarbij die elementen uit de leer worden toegeëigend, die aansluiten bij de beleving. Daarbij is er een sterk verschil tussen de postmoderne beleving en de gereformeerde bevinding. De ene gaat van onder naar boven en de andere gaat van boven naar onder. Het christelijke geloof is immers een openbaringsreligie. Beleving is legitiem, niet uit eigen behoeftebevrediging maar om te roemen in de Heere en om anderen voor Christus te winnen.²⁵

3.6 Belevingscultuur en verhalen

Het postmodernisme is een wereld waar diepte plaatsgemaakt heeft voor oppervlakkigheid. De wetenschappelijke waarheid over de 'buitenwereld' is verregaand aangetast en de christelijke kerken hebben ook veel van hun vroegere geloofwaardigheid verloren. Daartegenover is het belang van de 'binnenwereld', zoals authenticiteit, persoonlijke ervaringen, emoties en gevoel toegenomen. Wat echt voelt, wordt als echt aanvaard, zowel in religieus als in seculier opzicht. Religie mag weer in het publieke domein en zelfs atheïsme kan religie zijn: God bestaat waarschijnlijk niet. Zoals gezegd is de beleving van de 'binnenwereld' echter heel wat anders dan de gereformeerde bevinding. Bevinding wordt vaak te gemakkelijk gebruikt voor een innerlijke beleving of gevoeligheid. Toch kan gereformeerde bevinding een brug zijn naar de postmoderne beleving. Het verlangen om God te dienen met heel ons hart kan zich op een nieuwe manier uitdrukken in een op belevingen georiënteerde cultuur. Het gevaar is dan wel dat belevingen zo autonoom worden, dat ze losstaan van het Woord. Het Woord blijft dan ook altijd een kritisch tegenover naar binnen toe maar ook naar buiten, al is er een bevindelijke woordenschat die vreemd aan blijft doen voor de postmoderne samenleving.²⁶

Vanwege de gerichtheid op de 'binnenwereld', heeft in onze belevingscultuur het verhaal weer een grote plaats gekregen. Mensen horen graag wat anderen beleefd hebben en daarom scoort bijvoorbeeld emotie televisie hoog. De postmoderne mens is sterk gericht op verhalen en vertellingen, maar tegelijk sceptisch over metaverhalen, omdat ze te ideologisch zijn en omdat de geschiedenis de mislukking ervan laat zien.²⁷ Zonder romanschrijver geen roman en zonder verteller geen verhaal. Dit geldt evenzeer voor de overkoepelende metaverhalen, maar het punt is hier wel dat een metaverhaal verkleind wordt tot een microverhaal. Daarbij komt ook dat dit losgekoppeld wordt van de objectieve waarheid en geen noodzakelijk verband hoeft te hebben met de externe werkelijkheid - en dus ten diepste de mens niet kan bevredigen of voeden. Ze leiden af van de diepe zoek-

²⁴ Cf: Bauman, *Vloeibare tijden*, 10, 32, 43, 81-82, 91, 134-35, 138-40; Groothuis, *Truth Decay*, 29, 211-12, 217, 286-87; Beunder, et al., *Postmodern Gereformeerd*, 86.

²⁵ Beunder, et al., *Postmodern Gereformeerd*, 185.

²⁶ Cf: Beunder, et al., *Postmodern Gereformeerd*, 34, 37, 103-04, 108-09, 137.

²⁷ Cf: Beunder, et al., *Postmodern Gereformeerd*, 103; Groothuis, *Truth Decay*, 73-74.

tocht naar zin en waarheid, mede door het scepticisme op de Bijbel als propositionele openbaring. Het gevolg is dat het narratief voorrang krijgt op de leer en dat de gemeenschappelijke ervaring de leer herinterpreteerd naar praktische relevantie, met als consequentie dat er geen (door God gegeven) objectieve universele waarheid is over de mens en de wereld. Alle (sub)culturen komen los van elkaar, omdat ze elkaar niet werkelijk kunnen verstaan – en zo wordt polarisatie door het postmodernisme bevorderd.²⁸

3.7 Het schone, ware en goede

Postmodernisten wijzen een objectieve esthetische waarde af. Objectieve beoordeling over wat mooi of lelijk is, is niet mogelijk, omdat het toekennen van esthetische eigenschappen aan objecten uit de natuur of cultuur niet mogelijk is. Bijvoorbeeld kunst drukt geen objectieve waarde uit, omdat het niet beoordeeld kan worden aan de hand van objectieve esthetische kenmerken. Een uitspraak over de schoonheid van een waterval is niets anders dan een uitspraak over eigen gevoelens. Het is niet meer dan een subjectieve kwestie van smaak, waarover niet valt te twisten. Wat schoon is en wat lelijk is met alles daartussen, wordt alleen bepaald door en is wat het is in het oog van de toeschouwer. Dit is aanvechtbaar. Zeker spelen bij een esthetisch waardeoordeel emoties van de waarnemer een rol, maar ze richten zich wel degelijk op de aard van het waargenomen object. De uitspraak 'dat is ontzettend mooi' (over bijvoorbeeld een waterval die wordt gezien) te beperken tot 'ik heb ontzettend mooie gevoelens', is niet zinnig met betrekking tot het waargenomene. De waarheid van de schoonheid en de schoonheid van de waarheid staan dan op het spel, en bijzonder wel de christelijke. Een overkoepelende christelijke visie die het ware en schone omvat, is tegelijk ook een kans. Jezus Christus als Heer schenkt ons immers niet alleen waarheid, maar ook schoonheid voor het hele leven.²⁹

3.8 De gereformeerde gezindte als tegengeest op de tijdgeest

Het Wartburg College schreef dat pluralisme voor hun school minder een punt van zorg was dan de secularisatie en postmodernisering. De gereformeerde gezindte lijkt op dit punt (nog) een tegengeest op de tijdgeest. Christelijke monoreligieuze scholen maken, in een gefragmenteerde, postmoderne, plurale en tegelijk globaliserende samenleving, het christelijke metaverhaal tot het hart van hun onderwijs. Ook van huis uit en in de kerk ligt het metaverhaal aan de basis van de godsdienstige opvoeding en vorming. Dat alles pluriform en contingent is, wordt gewaardeerd door postmoderne denkers maar heeft voor de seculiere samenleving wel gevolgen. Wanneer segregatie wordt aanvaard – ieder heeft zijn eigen groep –, wordt het samenleven met elkaar steeds moeilijker. Het werkt segregatie in de hand, omdat iedereen zich terug trekt op zijn 'eigen eiland'. De versmelting die voor wederzijds begrip nodig is om echt te kunnen 'samenleven', kan alleen het gevolg zijn van gedeelde ervaringen, in een gedeelde publieke ruimte. Een opgedeelde of gefragmenteerde samenleving beïnvloedt ook de reformatorische jongeren; ze zijn immers onderdeel van die samenleving. Dit is te zien aan het feit dat het bewustzijn dat Gods geboden niet alleen voor christenen, maar voor alle mensen gelden, aan het verdwijnen is. Dan zijn Gods geboden vervallen tot een relatieve waarheid, alleen geldend voor de eigen

²⁸ Cf: Groothuis, *Truth Decay*, 111-12, 116-17, 190-91, 205-06, 265-66.

²⁹ Cf: Groothuis, *Truth Decay*, 239-43, 257-58.

groep, terwijl het juist van belang is om christelijke waarheidsclaims in de samenleving te laten horen.³⁰

De antimetafysische en empirisch georiënteerde wetenschap kan, hoe machtig ze ook is, nooit de vraag naar de zin van het leven en het doel van het leven oplossen. Ze zal de vraag naar zin alleen maar versterken. De mens is beroofd van de bijna natuurlijk ervaren religieuze en seculiere zingevingskaders vanuit de moderne tijd, en wordt terug geworpen op zichzelf: wie ben ik en wat wil ik? Morele waarden zijn door culturen geconstrueerd en niet door God gegeven. Maar zonder een objectieve morele orde komt bijvoorbeeld verkrachting of uitbuiting als immoreel gedrag veroordelen, buiten het filosofisch bereik en wordt het hiermee een instrument voor machthebbers. Oudere vormen van relativisme maakten christen met hun geboden het verwijt dat ze te beperkend waren, maar postmodernen gaan verder: christelijke ethiek mag voor de christelijke gemeenschap, maar dan ook alleen uitsluitend binnen die gemeenschap.³¹

De van het christendom vervreemde mens kan ook niet zonder spiritualiteit. Het rationalistische natuurwetenschappelijke verklaringsmodel van de mens en wereld blijkt onvoldoende. Spiritualiteit is echter meer een consumptieartikel dan dat het steunt op feiten en waarheid. Religie is verkrijgbaar in de stijl die bij iemand past. Gepersonaliseerd geloof, aangepast op de behoeften en los van transcendentie, blijft over. In een plurale omgeving komen mensen in aanraking met allerlei vormen van godsdienstonderwijs, waarbij elementen door elkaar gemengd of los gekozen kunnen worden. Toch biedt spiritualiteit een aanknopingspunt: het evangelie spreekt de innerlijke mens aan. De mens ervaart zich ver van God, maar in werkelijkheid is God niet ver van een ieder van ons (Hand. 17).³² De postmoderne mens zoekt en schept zelf goden die hij niet kent en toch dient. De secularisatie deed duizenden in Nederland het geloof de terug toe keren. Het gevolg was leegte, twijfel en onzekerheid, terwijl het existentiële verlangen naar zinbeleving en houvast in een onzekere wereld blijft. Mensen proberen via belevingen verbinding te leggen met zichzelf en anderen. Het aanbod aan afleiding leidt de mens af van de realiteit: we zijn zondig, eindig en sterfelijk en daar valt niet aan te ontsnappen. Rusteloos poogt de postmoderne mens troost te vinden in afleiding, in plaats van voldoening in de waarheid die qua schoonheid alles overtreft.³³

3.9 Postmoderne invloeden op de gereformeerde gezindte

Gereformeerden hebben op verschillende manieren gereageerd op de ontwikkelingen binnen de samenleving wat de onderlinge diversiteit heeft vergroot. In Gereformeerd Vrijgemaakte kring en de Gereformeerde Bond is het Schriftgezag steeds meer aan het wankelen. Jongeren voelen zich toenemend aangetrokken tot de evangelische beweging, omdat daar veel waarde wordt gehecht aan persoonlijke geloofsbeleving, emotie en gevoel en er niet zo dogmatisch wordt gedacht. Ook wordt erkend dat de postmoderne onverschilligheid veel christenen in de greep heeft. Over postmoderne invloeden maakt men zich in bevindelijk

³⁰ Cf: Bauman, *Vloeibare tijden*, 102-03; Beunder, et al., *Postmodern Gereformeerd*, 87, 89, 97; Groothuis, *Truth Decay*, 166-67, 225-26.

³¹ Cf: Beunder, et al., *Postmodern Gereformeerd*, 23, 33; Groothuis, *Truth Decay*, 40-43, 192-93, 202-03.

³² Cf: Beunder, et al., *Postmodern Gereformeerd*, 88; Groothuis, *Truth Decay*, 27-28, 57-58, 164.

³³ Cf: Beunder, et al., *Postmodern Gereformeerd*, 108-09, 134; Groothuis, *Truth Decay*, 172-74.

gereformeerde kring (nog) minder zorgen. Er was altijd al meer oog voor vreemdelingschap, ergo een teruggetrokken leven in de eigen zuil.

Echter, een waar geloof houdt alles voor waarachtig wat God in Zijn Woord openbaart, en als die overtuiging ontbreekt door postmoderne invloeden kan ook niet meer worden uitgegaan van een waar geloof. Een waar geloof kent ook een innerlijke doorleving. De belijdenissen geven die innerlijke beleving ruimschoots plaats. Met dat in het oog zijn er ook postmoderne invloeden te signaleren in de bevindelijk gereformeerde kring. Het betreft vooral jongeren, de nieuwe generatie. De relevantie van de leer is gedevalueerd en wordt al gauw als ingewikkeld betiteld. Eerder hield men onwrikbaar vast aan de 'oude bevindelijke waarheid', maar velen hebben de neiging om dat te relativiseren. Ook buiten eigen kring komt men immers veel ware christenen tegen. Ook is de nieuwe generatie minder verbonden aan het kerkverband en schikken ze zich minder in allerlei 'oude' gedragsregels. Eigen keuzes maken heeft de voorkeur en jongeren kennen een sterkere scheiding tussen het sacrale en profane. Deze tendensen heb ik zelf ook waargenomen onder mijn leerlingen (zie H1). Postmoderne invloeden dringen binnen en waar buiten de kerkmuren een belevingscultuur is, ontstaat binnen de kerkmuren een overlevingscultuur. Reformatorische jongeren bewegen in beiden en komen in een spagaat terecht. Terug naar het voor-postmoderne tijdperk kan niet, dus moeten we als bevindelijk gereformeerden een antwoord vinden op de kritiek vanuit een postmoderne cultuur en op de invloed van een postmoderne samenleving.³⁴

3.10 Conclusie

De nog deels verzuilde gereformeerde gezindte is nog als een 'brandvertragend schild' tegen 'het vuur' van het postmodernisme. Het postmodernisme is voor het reformatorisch onderwijs bedreigend, maar tegelijk niet kansloos. Uitdagingen kunnen om goede redenen kansen worden genoemd. Per besproken deelonderwerp zullen beide zijden, kans en bedreiging worden belicht. De bijdrage van een theologische visie op schoonheid om kansen te kunnen benutten, dient als slot van dit hoofdstuk.

Het is positief te noemen dat religie weer toegestaan is in de samenleving, al wijst het postmodernisme elk theïsme af. Ook staat de postmoderne cultuur afwijzend tegenover metaverhalen, maar is er wel een enorme hang naar microverhalen. Het vertrouwen in de rede om tot universele kennis te komen, is omgeslagen in wantrouwen en de postmoderne mens gebruikt nu gevoel en (fysieke) ervaringen als kompas. De (digitale) globalisering en informatisering heeft onvoorstelbaar veel informatie, ook zeer nuttige, binnen het bereik gebracht. De keerzijde is de beïnvloeding ervan, ook voor de reformatorische jongere, die veel makkelijker in aanraking komt met andere culturen, religies en variaties binnen het christendom zelf. Dit betekent een extra uitdaging voor het reformatorisch onderwijs dat zich fundeert op de Bijbel, zoals nader uiteengezet in de belijdenissen. Het christelijk geloof is Woord-centraal en Woord-georiënteerd en staat op gespannen voet met de beeldcultuur. De samenleving is een beeldcultuur die het woord dreigt te overschaduwten, en de overvloed aan beelden creëert vervolgens de werkelijkheid.

De postmoderne samenleving wijst per definitie christelijke waarheidsclaims af en toereert deze enkel voor gebruik binnen de eigen subcultuur. Waarheid is cultureel bepaald

³⁴ Cf: Beunder, et al., *Postmodern Gereformeerd*, 89-90, 92-94, 97, 139, 184.

en taal zegt niets over de werkelijkheid buiten onszelf. Objectief kennen bestaat niet. Alhoewel dit geen positieve zijde heeft, ligt er een kans om als christen te getuigen en aan te tonen dat dit denken contra-intuïtief is. Reflectie op de huidige manier van communiceren is nodig om de bruggen te bouwen van de geloofsleer naar de gelovige en de samenleving.

Postmoderne invloeden binnen reformatorische kring lijken (nog) beperkt. Identiteitsvorming wortelt van jongs af aan in Gods Woord. Kinderen en jongeren worden nog groot gebracht bij metaverhaal van God als de enige waarheid. Ook na 100 jaar bestaat het reformatorisch onderwijs nog steeds. Segregatie werkt beschermend en hoeft goed burgerschap niet per definitie in de weg te staan. Een keerzijde is wel de tendens dat de Bijbel en Gods geboden alleen voor reformatorische christenen gelden en niet voor buitenstaanders. Toch is binnen Gods metaverhaal ieder mens, wie en hoe dan ook van betekenis. Het leven heeft zin en de moraal wordt bepaald en gestuurd door Gods openbaring. Gods verhaal biedt spiritualiteit en verbindt mensen onderling met elkaar. De menselijke eindigheid en sterfelijkheid zijn niet zonder perspectief en hoop. Vooral onder jongeren is de reformatorische leer aan relativering onderhevig en is er openheid naar christenen uit andere (sub) culturen. Ook is er een toenemende hang naar geloofsbeleving en minder naar strikte regels.

De kloof tussen hoofd en hart, ontstaan door een rationele benadering van het geloof in de moderne tijd, heeft als gevolg dat de wereld van het gevoel op zichzelf is komen te staan. Zeker als men de overtuiging deelt dat in het hart de beslissingen vallen, is het relevant om hoofd en hart bij elkaar te houden. Het is kennen én vertrouwen als twee kanten van dezelfde geloofszaak. Dat in de postmoderne cultuur het hart los beweegt van de ratio en de beleving van de regels, blijkt een uitvloeisel van het modernisme.³⁵

Voor de toekomst is het cruciaal om de juiste combinatie tussen het objectieve en subjectieve vast te houden. Binding aan de gereformeerde leer is niets anders dan binding aan het Woord van God en de beleving daarvan in het hart. Het grote en kleine verhaal horen bij elkaar. Het laatste is een bekeringsgeschiedenis, het eerste het evangelie van God. Dit evangelie is niet naar de mens maar wel voor de mens, ook voor de postmoderne religieuze zoeker die van nature vijand van God is. Als bevinding een te grote autonome factor wordt gaat het mis. Postmodern zijn en gereformeerd zijn verdragen zich niet met elkaar, omdat het geloof in God en Zijn openbaring tegenover de menselijke autonomie staat. De grote vraag is niet: wat zijn uw authentieke gevoelens en belevingen, en hoe wilt u die gestalte geven? Het beslissende is het Woord van God, in zijn bedreigingen en beloften. We leren God niet kennen in een theorie, maar gaandeweg. De Bijbel is gericht op het hart en in dat opzicht sluit de Bijbel aan bij de postmoderne mens. Maar tegenover de postmoderne vraag 'wat is waarheid' staat het getuigenis van Christus: Ik ben de Weg en de Waarheid en het Leven. (Joh. 14: 6). Zoals eerder gezegd kan het christelijk geloof een brug slaan naar een op belevingen georiënteerde samenleving, maar vereist dit wel reflectie op de huidige wijze waarop het geloof gecommuniceerd wordt. Effectieve communicatie legt een relatie met de wereld van de luisteraar. Een theologische visie op schoonheid kan aan de wijze van communiceren en het leggen van deze relatie mogelijk bijdragen.

³⁵ Beunder, et al., *Postmodern Gereformeerd*, 115-16.

De (objectieve) waarheid centraal stellen is een tegencultuur vóór Christus, Die ons opdroeg Hem lief te hebben met ons hele hart en verstand.³⁶ Een theologische visie op schoonheid kan hieraan mogelijk ook bijdragen: een vernieuwende eenheid tussen het hoofd en hart, door het gevoel aan te spreken als wegwijzer naar de ware bevinding, gebruikmakend van het verlangen naar verhalen. Christelijke theologie, waar dan ook verwoord, op scholen, in de kerk of in een tijdschrift, kan gebruikmaken van deze postmoderne hang naar verhalen om Gods verhaal in zijn schoonheid te presenteren, niet als één van de microverhalen, maar als één groot allesomvattend drama over schepping, val, verlossing en herschepping: het metaverhaal van de Schepper Zelf die in Zijn Woord de sleutel geeft tot de geschiedenis én Zelf de geschiedenis is binnengetrepen omwille van onze bevrijding. Microverhalen geven geen definitieve betekenis aan het leven. Het is onopgeefbaar om tegen het nihilistische postmoderne waarheidsbegrip in te getuigen van de propositionele waarheid van de geïnspireerde Schrift. Want als er geen objectieve waarheid is, is er ook geen waarheidsgetrouw verhaal te vertellen, gaat Gods kosmische verhaal verloren en vervalt het tot één van de vele verhalen. De postmoderne mens verzet zich ertegen – misschien vanuit angst –, maar Gods verhaal verdient eerbied en aandacht, omdat het de menselijke natuur echt begrijpt en omdat het een verhaal vol schoonheid is dat écht het goede belooft. In een plurale, versnipperde samenleving weet de ware christen zich verenigd in Gods plan voor de kosmos, samengevat in de verheerlijking van Christus als vast en levend punt in onzekere tijden.³⁷ Vanuit een theologische visie op schoonheid, kan op een eigen manier, betekenis, zingeving en houvast worden geboden in een samenleving zonder waarheid en politiek bepaalde moraal, waarin alles subjectief is en waar alles drijft op het oeverloze van de vloeibare moderniteit. De waarheid van God is eeuwig boeiend en bevat een onmetelijke schoonheid, maar is niet 'trendy' of oppervlakkig. Het goede nieuws is dat waarheid, waarheid is en blijft. Gods waarheid zal nooit falen, ook niet in postmoderne tijden, en biedt gelegenheid om ook in een samenleving als deze te getuigen. Goddelijke openbaring is meer dan een aantal juiste proposities, maar tegelijk geldt ook: zonder proposities is er ook geen openbaring. Openbaring is Gods genadige toewending richting de mens, waarin Hij Zichzelf bekend maakt en inwerkt op héél de mens, het verstand en de emoties, de verbeelding en de wil. De hele mens moet buigen en God liefhebben naar het grote dubbelgebod van Jezus.³⁸

Over smaak valt wél te twisten: er zijn dingen onsmakelijk. De mens wordt overstort met beelden die elkaar smakeloos opvolgen. Een aardbeving in Turkije getoond in rampzalige beelden volgt op een reclame voor Disneyland of op een reclame van de 'altijd verrassende en voordelige' Kruidvat. De mens swipet van het één naar het ander en het postmodernisme gedijt op deze onsamenvangende, betekenisloze en zichzelf fragmenterende wereld, waarin geen God is. Postmodernen noemen zich tolerant, maar in de ernst van het christelijk geloof eindigt hun tolerantie met de hel. De grootste zonde is de praktijk van het nihilisme: nergens om geven, nergens voor leven, niets liefhebben, niets haten. Het leven is intrinsiek zinloos. Dit nihilisme is zonde en christenen moeten dit aan de kaak

³⁶ Cf: Beunder, et al., *Postmodern Gereformeerd*, 93, 95, 98, 115, 119-20, 136; Groothuis, *Truth Decay*, 266-67.

³⁷ Cf: Groothuis, *Truth Decay*, 135-36, 151-52, 269-70, 277-78, 288-90.

³⁸ Cf: Groothuis, *Truth Decay*, 48-49, 74-75, 80-81, 149-50.

stellen en aantonen dat het leven met en voor Christus een leven vol schoonheid is. Hoe *terrible beauty* Zijn sterven ook is geweest, hierdoor is het dat wij kunnen leven.³⁹

Nu de tweede en laatste lens voor dit onderzoek is geplaatst, kan in het volgende hoofdstuk de blik gericht worden op de theologische betekenis van esthetiek en schoonheid. Ware theologie gaat over Gods waarheid: waarheid voor iedereen, waarheid die in al haar schoonheid iedereen aanspreekt en die iedereen nodig heeft. Goddelijke schoonheid overstijgt culturen en talen en is gefundeerd in God Zelf, en is hiermee objectief en universeel. Wie Christus' heerschappij over deze kosmos erkent, erkent ook dat schoonheid objectief esthetisch van aard is. God geniet van Zijn Schepping die intrinsiek goed was, en dan wordt er meer bedoeld dan alleen een morele goedheid. De schepping toont in haar veelkleurigheid een adembenemend esthetisch aanblik wat pure evoluerende materie ver overstijgt, en ervaringen van transcendentie kan opleveren. De mens vangt in die ervaring een glimp op van de schoonheid van de Schepper. Een esthetische ervaring brengt tot een esthetisch oordeel over iets buiten de mens zelf, waarvan die mens in de ervaring, wel aan moet nemen dat het in zichzelf bepaalde kwaliteiten bezit, of het nu in Woord en daad, in natuur of cultuur, in de schepping of menselijke creativiteit is.⁴⁰

³⁹ Cf: Groothuis, *Truth Decay*, 169-70.

⁴⁰ Cf: Groothuis, *Truth Decay*, 223-24, 248-52, 257-60.

De theologische betekenis van esthetiek en schoonheid

4.1 Inleiding

Nu in hoofdstuk twee en drie beide lenzen zijn geplaatst, wordt in dit hoofdstuk als het ware de telescoop voor onderzoek gericht op esthetiek en schoonheid. Het doel van dit hoofdstuk is om door beide lenzen heen goed in beeld te krijgen wat de theologische betekenis is van esthetiek en schoonheid. Na het inleidende deel, waarbij het postmoderne perspectief ter sprake komt (4.2), definieer ik ter verheldering beide begrippen in zowel algemene (4.3 en 4.4) als theologische zin (4.5 en 4.6). Schoonheid zien is ook schoonheid ervaren. Daarom wordt eerst ervaring onderscheiden in een spirituele, religieuze, godsdienstige en christelijke ervaring (4.7), om vervolgens specifiek in te gaan op de esthetische ervaring (4.8). Zoals eerder gezegd heeft esthetiek geen eigen plaats in de theologie (H1). Dit komt omdat in de Reformatie geen behoefte was aan een theologische visie op schoonheid of esthetiek. Een aantal mogelijke oorzaken hiervoor zullen worden gegeven (4.9). Vervolgens zal ik aantonen dat esthetiek en schoonheid op Bijbelse gronden een plaats kan krijgen in de theologie (4.10), waarna de theologische betekenis van esthetiek en schoonheid verder zal worden uitgediept (4.11), om vervolgens met een conclusie (4.12) dit hoofdstuk af te sluiten.

4.2 Het postmoderne perspectief op esthetiek en schoonheid

In het postmodernisme staat schoonheid als concept niet meer centraal in de esthetiek, zoals dat was in de antieke wereld en de middeleeuwen. In de *high arts*, filosofie, cultuur en westerse religie is schoonheid als objectief concept aan de kant gezet of heeft een ondergeschikte rol. Voor de postmoderne mens dient het concept schoonheid niet meer als interpretatiekader voor de 'wereld' om hem heen, en heeft het geen primaire waarde meer voor de ervaring in de kunst, ethiek en religie. In het postmodernisme is schoonheid niet meer dan een algemene consensus over wat waar of werkelijk is, en geen objectief gegeven. Het gaat in de postmoderniteit, beïnvloed door de 19^e-eeuwse Romantiek en het 20^e-eeuwse filosofisch scepticisme, om de emotie van de toeschouwer die van betekenis is en de ervaring die betekenis geeft.¹ Edward Farley (1929-2014) gaat nog een stap verder. Volgens Farley heeft het postmodernisme, schoonheid veranderd in het 'kwaad'. Schoonheid staat dan tegenover het moreel goede en de religie; het is schoonheid tegenover hedonisme en het is esthetiek tegenover de werkelijke wereld van lijden en onderdrukking.²

Is schoonheid dan gevluht uit de postmoderne samenleving, of is ze uitgebannen door het postmodernisme? Zeker niet! Schone werken uit eerdere tijden zijn nog steeds bij ons. Gebouwen, muziek, literatuur, schilderijen en andere kunst kunnen nog steeds worden gezien en gehoord. Ook leeft de mens te midden van schoonheid. De aarde, de lucht, het land, de bossen en jaargetijden zijn als levende schoonheid. Dagelijks wordt veel

¹ Cf: Patrick Sherry, *Spirit and Beauty: An Introduction To Theological Aesthetics*, 2nd ed., (London: SCM Press, 2002), 21-23, 163; Edward Farley, *Faith and Beauty: A Theological Aesthetic*, (New York: Routledge, 2016), 1.

² Farley, *Faith and Beauty*, 1.

schoonheid als voor vanzelfsprekend aangenomen. Ook vandaag ervaart de mens op eigen wijze schoonheid in cultuur en natuur. De kunstzinnige schoonheid vanuit het verleden en heden, de overweldigende aanblik en de geluiden van de schepping, kunnen nooit worden beroofd van hun esthetische elementen. Schoonheid komt met het bestaan zélf tevoorschijn; schoonheid is een vorm van zijn.³

Velen gedragen zich als consument ten opzichte van al dat schoons dat wordt aangeboden: men zoekt veel gemak en weinig inspanning. De mens laat het aan zich voorbij gaan, en het gaat ook voorbij: de zon gaat onder, na het slotakkoord zwijgt de muziek en ook een mooie preek heeft een einde. Al consumerend, godsdienstig of niet, wordt het een vluchtige emotie zonder diepte; zonder dat schoonheid een 'insnijdende' ervaring wordt.⁴ Kijkend en koopjes-jagend om niets te missen, verwordt de mens tot kijk- en rekenwezen afgeleid van het belangrijkste: het horen met hart en ziel om schoonheid te genieten.⁵

Door de moderne tijd heen verdween schoonheid als een belangrijk motief in zichzelf en als een manier waarop de westerse mens de wereld ervaarde en interpreteerde. Dat liep vervolgens in het postmodernisme uit op schoonheid met een overvloed aan betekenissen. Referentiekaders, objectieve waarden en betekenissen zijn los gelaten. Farley noemt de postmoderne mens zelfoverschattend, anti-esthetisch en een culturele narcist.⁶ Deze marginalisatie en afwijzing van objectieve schoonheid zijn niet typisch postmoderne fenomenen. In de antieke wereld was het met slavernij, rangen en standen voor de onderste laag van de samenleving ook niet mogelijk om zich esthetisch te ontplooien. De industriële revolutie en urbanisatie leidden tot esthetische verarming voor de arbeidersklasse. De romantiek was een protest op deze productiegerichte anti-esthetische leefomgeving. Domineerden vroeger de fabrieken de leefomgeving, tegenwoordig is de postmoderne samenleving voor een groot deel afhankelijk van marketing. Bedrijven en instituties verzamelen, verkopen en verspreiden informatie. Entertainment, vakanties, voedsel, gezondheid, scholing, religie en oorlog; de postmoderne mens ademt de lucht in die met marketing is verzadigd. De samenleving, gedreven door 'marketing machines', drijft de mens tot de promotie van het eigen 'ik' en het ontplooien van een unieke eigen identiteit. Schoonheid in culturele waarden, in tradities en in ethiek, die objectief waarde had, is onder het 'ik' (ten onder) gebracht. Voor de postmoderne samenleving lijkt schoonheid als objectief concept maar lastig of zelfs een 'kwaad'. Misschien is schoonheid voor haar functioneren afhankelijk van een meta-narratief dat de samenleving vanzelfsprekend voor waar houdt (Lyotard), en juist dat is wat in de postmoderne samenleving ontbreekt.⁷

4.3 Een definiëring van esthetiek

Esthetiek of *aesthetica* komt van het Griekse *aisthèsis* wat gewaarwording betekent. Het werkwoord *aisthanomai* betekent waarnemen of aanschouwen, bemerken of gevoelen. Het

³ Farley, *Faith and Beauty*, 16.

⁴ Gerrit J. Hoenderdaal, *Het esthetische, een weg tot geloof? Gedachten over godsdienstige en esthetische ervaring*, (Baarn: Ten Have, 1982), 59-60.

⁵ Ad den Besten, "Geloof in de schoonheid – de schoonheid in geloof", in *Leidse Lezingen: Geloof en Esthetiek, artikelen over een vergeten hoofdstuk in de theologie*, ed. by J.P. Heering, et al., (Nijkerk: Callenbach, 1987), 35.

⁶ Farley, *Faith and Beauty*, 2-3.

⁷ *Ibid.*, 4-6.

is volgens Alistair Edgar McGrath (1953) een uitbreiding op, en niet het afschaffen van het rationalisme. De menselijke ervaring van de werkelijkheid is immers veel groter dan alleen rationeel. Esthetiek is de tak binnen de filosofie die zich met schoonheid en kunst bezighoudt. Esthetiek is een neologisme dat door Alexander Baumgarten (1714-1762) werd ingevoerd en al snel de kenleer van Immanuel Kant (1724-1804), met 'ruimte en tijd' als ordeningsbeginselen voor waarneming, helemaal verdrong. De schoonheidsleer (esthetica) houdt zich bezig met de kwaliteit van het waargenomene als zodanig, die men in een gevoelsbevrediging bewust wordt: er wordt iets gekend en daarbij wordt iets onderkend. Baumgarten hield zich bezig met het subjectieve esthetische oordeel of de kunstervaring, en de aard van de zintuiglijke kennis die in de esthetica een wezenlijk punt was. Esthetica gaat meer dan alleen over mooi of lelijk, het gaat ook over het verhevene, tragische en kosmische. Het gaat over waarheid en authenticiteit. Kunst onthult de werkelijkheid. In de esthetica als filosofie van de kunstvormen, speelt alle schoonheid buiten de kunst een ondergeschikte rol. In de metafysica van deze filosofie gaat men uit van de grondovertuiging dat het zijn van kunst samenvalt met haar kenbaarheid. Als schoonheid in de kunst ontroert, begint er een stille dialoog met het kunstwerk, waar het op een onthullende wijze over het leven en de werkelijkheid doet spreken. Kunst biedt dan een uitleg voor de ervaring: het wordt er symbool voor.⁸ Er zijn drie methoden van onderzoek in de esthetica: het kunstwerk zelf, de kunstenaar en degene die het kunstwerk aanschouwt, leest of hoort.

In de 18^e eeuw werd esthetica subjectief in plaats van objectief of materieel: een verschuiving van de feitelijke eigenschappen van het schone naar de mens die het schone smaakt. De fenomenologische esthetica en kunstwetenschap van de 20^e eeuw namen beide aspecten in aanmerking. De 21^e eeuw kenmerkt zich door pluralisme. Er is geen absolute esthetische standaard en er is geen canon of handboek dat normerend is voor esthetiek. Theodor Ludwig Wiesengrund Adorno (1903-1969) noemt kunst een culturele industrie waar het commerciële succes haar eerste doel is geworden.

Voor christelijke kunst is strijd een kenmerk. Strijd moet het blijven vanwege de gebrokenheid die de christen in hart en leven ervaart, en vanwege de neiging tot het ontwerpen van afgoden. Christelijke kunst heeft grote betekenis omdat het heel het menselijk leven omvat. Een esthetische ervaring is niet enkel affectief of emotioneel, ze grijpt de hele persoon en verscherpt het besef van het 'Zijn'. Een aantal punten zijn voor christenen belangrijk. De christelijke mens heeft verantwoordelijkheid voor het esthetische, voor de wijze van benaderen en voor de sociale context, alsook voor de relatie tussen theologie en filosofie op het domein van de esthetiek. Men dient waakzaam te zijn voor estheticisme. Kunst krijgt dan teveel nadruk of wordt als het hoogste goed gezien. Bijvoorbeeld Christus' lijden vervluchtigt dan tot schoonheid. Alleen een Bijbels normbesef wijst het esthetische zijn juiste plaats en functie. Het is een tegenover, bijzonder wel voor de *l'art pour l'art* kringen waar men de schoonheid van het kwaad 'roemt'. Het gevolg is dan een reductie van de ethiek en verantwoordelijkheid van de mens. De esthetische ervaring is geen vrijplaats omdat het dan gaat om het genot zelf; esthetiek behoort dienstbaar te zijn.⁹

⁸ Volgens de reformatorische filosoof Klaas Jan Popma (1903-1986) mag een verantwoorde esthetiek niet heersen over de artistieke activiteit, maar moet het aandacht geven aan het universele karakter. Elk samenlevingsverband (kerk, school, clubs, etc.) neemt gestalte, maar doet dat pas volledig functioneel als ze een bij hun aard passende schoonheid laten zien. Zie *Christelijke Encyclopedie*, (Kampen: Kok, 1961) deel II, 644.

⁹ Cf: Van Dale, *groot woordenboek der Nederlandse taal*, 14e editie (2005), a.w., 966; Winkler Prins encyclopedie, 8e druk (1979-1984), deel 8, 349; Christelijke Encyclopedie deel II, 641-44, lemma 'esthetica' en

4.4 Een definiëring van schoonheid

De vraag naar wat schoonheid nu is, beperkt zich niet tot kunst en geeft weleens aanleiding tot verwarring. Er is veel schoonheid die ervaren wordt, maar niets met kunst te maken heeft. Zoals in de natuur, bij gebruiksvoorwerpen of producten. Ook is de gedachte vrij gangbaar dat de mens geen schoonheid nodig zou hebben, hoewel elk mens het dagelijks tot zich neemt. Het definiëren blijft hoe dan ook heel moeilijk. Het schone is niet herleidbaar en in die zin ook niet verklaarbaar of begrijpelijk. Hoe kunnen we de abstractie 'mooi zijn' dan verklaren? Schoonheid is wat mooi aan iets is, het is datgene wat een persoon of zaak schoon doet zijn. Het vertoont zuivere esthetische kwaliteiten en doet ons gevoel aangenaam aan. Er is dus onderscheid tussen schoonheid als gegeven en schoonheid als resultaat van esthetische interpretatie en vorming. Het eerste is objectief, het tweede subjectief. Schoonheid blijkt meer te zijn dan een subjectief gevoel, het heeft ook een zijnskwaliteit waardoor sommige dingen in zichzelf schoon zijn.

Vanaf de oudheid tot in de renaissance was schoonheid vooral een objectieve eigenschap. Zonder materie is er geen vorm, en dus geen schoonheid (Aristoteles). Schoon is wat behaaglijk is om te zien (Aquino). Schoonheid is bij Aquino een beleving en dus kennis van eigensoortige aard, maar de beleving is opgedaan door het schone als objectief schoon. Met de Verlichting verschuift de kijk op schoonheid naar het subjectieve voelen. Schoonheid is als een welbehagen met vier eigenschappen (Kant): belangeloos, begripsloos, doelmatig en zonder doel, en universeel want het is mededeelbaar. In de postmoderne 21^e eeuw is schoonheid wat het is in de ogen van de toeschouwer. Schoonheid is geen 'zijn', maar de beleving van het 'ik' is de norm voor wat schoonheid is of niet.

Toch, in een persoonlijke schoonheidservaring, zegt iemand spontaan: "Dit is mooi!", en hij verwacht dat anderen hiermee zullen instemmen. Schoonheid claimt dan toch ergens universele geldigheid, alsof het een objectieve eigenschap van de dingen is. Schoonheid is volgens Herman Emiel Mertens (1928-2012) niet te reduceren tot het ware en het goede. Het is een categorie apart, ook al is de schoonheidsbeleving zélf subjectief van aard. In het 'afschuwelijke' kan volgens Mertens ook schoonheid worden waargenomen. Dat zou een aanwijzing betekenen voor het ontologische en objectieve van schoonheid. Schoonheid is het-dan-zelf; het blijkt dan toch een vorm van zijn. De antithese leidt dan tot een schoonheidservaring. De retoriek van afschuwelijke schoonheid kan mede-lijden, mede-verzet en mede-dogen oproepen.

Voor de christelijke traditie is schoonheid een oorspronkelijk scheppingsgegeven dat niet tot iets anders kan worden herleid, en altijd in verband wordt gebracht met het paradijs. Voor sommige uitspraken, bijvoorbeeld de uitspraak "de wereld is mooi!", is echter eerst interpretatie nodig, anders zijn de uitspraken aanvechtbaar. Dit komt omdat waargenomen schoonheid als objectief gegeven maar zelden voor de hand ligt. Ondanks de gebrokenheid kan schoonheid nog steeds gezien worden. Al blijft het lelijke, zoals

'estheticisme' door Klaas Jan Popma; *New Dictionary of Theology*, (Illinois: Intervarsity Press, 1988), 6-7, lemma 'Aesthetics' door Lambert Zuidervaart (1950); Alister E. McGrath, *The Open Secret: A New Vision for Natural Theology*, (Oxford: Blackwell Publishing, 2008), 277; Herman-Emiel Mertens, *Schoonheid is Uw naam: Essay over esthetische en religieuze ervaring*, (Leuven: Acco, 1997), 46-47; Hoenderdaal, *Het esthetische, een weg tot geloof?*, 38-40, 80.

veroudering deprimerend, toch meende Augustinus een schone orde in die gebroken schepping te ontwaren.¹⁰

4.5 Een theologische definiëring van esthetiek

Als het gaat om esthetiek in de theologie, dan plaatst dat schoonheid als overkoepelend concept in het christelijk leven. Vanuit de klassieke metafysica overstijgt schoonheid alle categorieën en is het, net als waarheid en goedheid, een eigenschap van God. De schoonheid van God is het fundament onder de theologische esthetiek. De eindige, aardse en menselijke schoonheid is een toegangsweg tot de transcendentale schoonheid. Voor theologische esthetici (in onderscheid met de moderne theologen) is de menselijke verbeelding in het ervaren van schoonheid van nature aangelegd op een verlangen naar het bovennatuurlijke, ofwel op de schoonheid van God. God wekt dit verlangen op door schoonheid die wortelt in onze werkelijkheid en door schoonheid die deze werkelijkheid gracieus doortrekt.

Augustinus' adagium *ex umbris et imaginibus in veritas* (vanuit de schaduwen en verbeelding naar waarheid), kan heel globaal tot de 19^e eeuw als uitgangspunt genomen worden voor de christelijke positie ten opzichte van esthetiek. De verbeeldingskracht of het voorstellingsvermogen vanuit de menselijke ervaring, wees de mens op God. Thomas van Aquino begon in de esthetiek bij de ervaring als eerste stap tot kennis, met een beroep op *convenientia*, de passendheid. De gepastheid der dingen is voor hem een teken van theologische geloofwaardigheid. Kant heeft de theologische basis van schoonheid weggenomen. Hans Urs von Balthasar (1905-1988) brengt de theologische basis weer terug. De (post-)moderne menselijke gevoeligheid en verbeeldingskracht moeten volgens Balthasar niet geëlimineerd worden, maar gekerstend. Pas wanneer iemand door de schoonheid van de christelijke openbaring wordt geraakt, zal deze gegrepen worden door de goedheid en waarheid van de Triniteit, en in staat zijn die te herkennen en er naar te verlangen, en eerder niet. Farley schrijft dat die 'onmiddellijke' ervaring zelf-overstijgend is en een buitengewone ervaring van voldoening en bevrediging geeft.¹¹ Uit bovenstaande blijkt dat esthetiek in de theologie niet puur theoretisch is. Ze heeft ook een praktische en pastorale taak om op dat punt onderwijs te geven. Religieuze gevoeligheid en de fysieke zintuigen moeten worden ontwikkeld om de geopenbaarde schoonheid te zien, genieten en lief te krijgen. Er ligt een taak om aanbidding te bewerkstelligen en liefde te generen voor de goddelijke schoonheid – voor God Zelf. Een theologische esthetiek kan in een post-christelijke postmoderne samenleving verder leiden dan een universele betekenis van schoonheid. Schoonheid is geworteld in de liefde van God voor de mensheid. Omdat *agape* de zelf-gevende liefde van de Drie-eenheid is – die als equivalent een menselijk verlangen en liefde tot God opwekt – valt volgens Francesca A. Murphy (1960) esthetiek onder de praktische theologie.

Als God de wereld schiep, dan is alle materiaal van Hem, evenals alle talenten. Materiaal en talenten zijn bedoeld. Ze moeten een doel dienen: de verheerlijking van God. De creatieve talenten van een mens behoren tot het 'beeld van God' zijn. In het gebruik van talenten licht Gods heerlijkheid op. Het resultaat kan, net als natuurlijke schoonheid, Gods

¹⁰ Cf: Van Dale, 14e editie, a.w., 3306; Christelijke Encyclopedie deel VI, 97-98, lemma 'schoonheid' door Klaas Jan Popma; Mertens, *Schoonheid is Uw naam*, 55-59.

¹¹ Farley, *Faith and Beauty*, 117.

heerlijkheid overbrengen of als teken dienen van Gods aanwezigheid. Betreft het kunst dan moeten kunstenaars en kunstcritici zich laten leiden door de Bijbel. Esthetiek moet een plaats krijgen binnen de theologie om aandachtspunten aan te reiken waar de esthetische ervaring zich aan moet toetsen. Theologisch gezien tracht esthetiek de plaats van schoonheid in het geloof te verhelderen, en de esthetica zoekt in de theologie de plaats van kunst in een religieuze gemeenschap te beschrijven.¹²

4.6 Een theologische definiëring van schoonheid

Schoonheid is meer dan de norm voor wat binnen de theologie als waar en goed wordt beschouwd. Terugkijkend op 2500 jaar westerse geschiedenis concludeert Farley dat dit geen enkelvoudig begrip over schoonheid oplevert, maar wel inzicht geeft in de ongrijpbare complexiteit van schoonheid als begrip. Om het karakter van schoonheid te laten zien, wordt vanwege de complexiteit geen definitie, maar een beschrijving gegeven. In de westerse geschiedenis zijn ruwweg vier interpretaties terugvinden. Ten eerste is er *The great Theory of beauty* in de tijd van het hellenisme en de middeleeuwen, waarin schoonheid werd verstaan in de zin van proportie en harmonie en haar onderlinge verbanden. Ten tweede werd vooral in het Engeland van de 18^e eeuw schoonheid begrepen als gevoeligheid: een fijngevoeligheid voor stijl (in kunst) en voor wat correct is (in levenshouding). Ten derde werd, ook in de 18^e-eeuw, en dan vooral in de persoon van Jonathan Edwards, schoonheid vooral gezien als een zelfverloochenende welwillendheid tot liefdadigheid. Tot slot bestond er de interpretatie van schoonheid als zelf-overstijgende, transcendentale ervaring (Kant en Schopenhauer). Over schoonheid kan vanuit de westerse geschiedenis samenvattend het volgende gezegd worden: schoonheid verspreidt geen chaos, het gaat integendeel over patronen, verscheidenheid, continuïteit in abstracte vormen, werkelijke entiteiten of gebeurtenissen. Verder is chaos geen 'zijn', wat schoonheid wel is, maar het blijft in schoonheid wel aanwezig als datgene wat niet volmaakt is. Chaos is aanwezig als voorbijgaand, verval of achteruitgang. Schoonheid als entiteit heeft dus een element van lijden, wat emotie kan oproepen. De intensiteit van vreugde of bevrediging kan verschillen, maar doet de mens altijd buiten zichzelf treden. Het is 'het-zelf' overstijgend. Schoonheid kan nooit alleen de dienaar zijn om voor een egocentrisch doel te worden ingezet. Het meest primaire, de meest bevredigende of vervullende vorm van schoonheid is niet harmonie, maar zelf-gevende liefdadigheid. Van alle schoonheidservaringen die de mens buiten zichzelf doet treden, is de ethische en empathische zelf-gevende liefde dus de meest primaire of meest fundamentele.

Voor het begrip schoonheid zijn veel christelijke denkers beïnvloed door Plato's ideeënleer, terwijl dat niet hoeft. Er is Bijbelse grond om schoonheid aan God toe te schrijven en de aardse schoonheid te zien als een weerspiegeling van Zijn glorie. Daarom is schoonheid een belangrijk concept voor de theologie. Het kan dienen voor interpretatie van het geloof en de ervaren schoonheid in het dagelijks leven. Schoonheid is zelfs mogelijk in staat om de tweedeling tussen ethiek en esthetiek, religie en esthetiek op te heffen. Ze behoort tot het geloofsleven omdat schoonheid een eigenschap is van het 'beeld van God'. Het is wel een gebroken beeld, maar dat kan hersteld worden in de weg van verzoening.

¹² Cf: The Cambridge Dictionary of Christian Theology, (New York: Cambridge University Press, 2011), 4-5, lemma 'Aesthetics, Theological' door Francesca, A. Murphy; New Dictionary of Theology, 6-7, lemma 'Aesthetics' door Lambert Zuidervart; Farley, *Faith and Beauty*, 117; Sherry, *Spirit and Beauty*, 161.

Schoonheid is in de ervaring dus deelkrijgen aan wat werkelijk aantrekkelijk is. Door de geschiedenis heen is schoonheid altijd een term geweest om iets te beschrijven over een ervaring van vreugde, verzadiging en tevredenheid. Voor het christelijke denken is het te meer een onmisbare categorie. Alles wat de theologie zegt over het leven van de Drieenige God, de schepping, de incarnatie van het Woord en de redding van de wereld, maakt plaats voor en hangt af van gedachten over een verhaal over de Schoonheid zelf.

Vanuit theoretisch standpunt geeft het definiëren van schoonheid een ergerlijke onnauwkeurigheid, of in de taal van schoonheid gezegd, geeft het een rijkdom. Schoonheid is iets wat men kan ervaren op een manier dat het betekenis lijkt over te brengen. Toch geeft het woord schoonheid als (post-)modern concept dit niet aan. In dat concept is schoonheid geen kwaliteit, geen eigenschap, geen functie of zelfs geen echte subjectieve reactie op een object of gebeurtenis. Vanuit postmodern perspectief is schoonheid als concept niet van toegevoegde waarde op de esthetische ervaring. Toch, in de praktijk van het leven, is het er ineens. Er is iets dat indruk op ons maakt en ineens met kracht onze hele aandacht opeist: een directe oproep. Buiten onszelf is schoonheid overal te vinden, steeds opnieuw en opnieuw. Een schoonheidservaring daagt uit om die te beschrijven en in gelijke mate om er het zwijgen toe te doen. Schoonheid is niet in woorden gevangen te nemen en om die reden is het niet mogelijk om een volledige definitie van schoonheid te geven. In het beschrijven van schoonheid is onnauwkeurigheid onvermijdelijk, omdat het meer is dan alleen uitgangspunten beschrijven. Het beschrijven van schoonheid is volgens David Bentley Hart (1965) om die reden cumulatief in plaats van deductief. Het is definiëren zonder einde.¹³

4.7 Onderscheid in spirituele, religieuze, godsdienstige en christelijke ervaring

Aan de hand van een aantal definities wordt het onderscheid tussen de vier eerder genoemde ervaringen verhelderd. Als het gaat over spiritualiteit komt De Muynck in zijn dissertatie tot de volgende definitie: "De wijze waarop men – zich oriënterend aan bronnen – overtuigingen en ervaringen van inspiratie en transcendentie (meer of minder methodisch) in verband brengt met het concrete leven."¹⁴ Voor wat de religieuze ervaring betreft, definieert Mertens deze uiteindelijk als volgt: "De intense en aangrijpende ervaring van de werkelijkheid van mensen en dingen waarbij wij onze diepste gebondenheden, sociale en kosmische, ontwaren en herinterpreteren om ze positief te duiden en te beamen als mogelijkheden tot persoonsgroei en gemeenschapsvorming, ook al is een klaar besef van een transcendentie Ander afwezig".¹⁵ Het verschil tussen religieus en godsdienstig is volgens Mertens dat een godsdienstig mens wel religieus, maar een religieus mens niet echt godsdienstig is. De godsdienstige mens geeft (persoons) namen als 'Gij' aan het transcendentie, wat bij een religieus iemand niet het geval hoeft te zijn. Een ander verschil is de 'zin voor totaliteit'. Bij een godsdienstig mens wordt al het individuele beschouwd als deel van het geheel en al het begrensd als een voorstelling van het oneindige, niet alleen causaal maar ook teleologisch: een gerichtheid op het einddoel. Een religieuze ervaring kan wel aanloop

¹³ Cf: David B. Hart, *The Beauty of the Infinite: The Aesthetics of Christian Truth*, (Grand Rapids, Michigan: William B. Eerdmans Publishing, 2004), 3, 16-17, Edward Farley, *Faith and Beauty*, VII-VIII, 117-18, Patrick Sherry, *Spirit and Beauty*, 162.

¹⁴ Bram de Muynck, "Een goddelijk beroep", 408.

¹⁵ Herman-Emiel Mertens, *Schoonheid is Uw naam*, 35.

zijn tot een godsdienstige houding.¹⁶ De christelijke ervaring zet duidelijk een stap verder. Mertens noemt de christelijke ervaring een toestand van onvoorwaardelijke betrokkenheid op het *Ultimate Concern*, het hoogste doel: God. Deze doelgerichtheid komt op unieke wijze tot uitdrukking in Jezus Christus, Die in de Bijbel 'Liefde' wordt genoemd. Daar blijft het niet bij. Christelijke ervaring is het verliezen van je leven om het te winnen. Je wordt jezelf door jezelf te geven aan de medemens, naar het voorbeeld van Jezus.¹⁷

Het onderscheid is niet eenvoudig af te bakenen omdat de ervaringen min of meer in elkaar overlopen en in elkaars verlengde liggen. De vier ervaringen staan allemaal in verband met het transcendente. Waar de spirituele ervaring verbonden wordt aan het concrete leven, is de religieuze ervaring meer transformatief van karakter. Dit geldt ook de godsdienstige ervaring; alleen krijgt het transcendente concreet gestalte en worden er namen aan toegekend. De christelijke ervaring is niet alleen transformatief en niet alleen het transcendente is concreet benoemd, maar ze is ook onvoorwaardelijk en doelgericht tot de 'persoonlijke' God. Ze krijgt, doordat de mens zichzelf weggeeft aan de ander, concreet handen en voeten. Misschien ten overvloede, maar de christelijke ervaring is ook een godsdienstige ervaring, maar dan vermeerderd met wat God voor ons gedaan heeft en van ons vraagt, zodat we onszelf worden. Hiermee is de christelijke ervaring ook een geloofservaring. Daar waar ik in het vervolg spreek van de godsdienstige ervaring of de geloofservaring, bedoel ik de specifiek christelijke ervaring. Binnen het kader van de beschreven christelijke ervaring wordt nu de esthetische ervaring besproken.

4.8 De esthetische ervaring

De verbinding tussen de godsdienstige en esthetische ervaring is niet persé noodzakelijk. Beide ervaringsgebieden kunnen los van elkaar kunnen functioneren. Een kathedraal wordt dan bijvoorbeeld als puur esthetisch object genoten. Groothuis' kritiek op moderne kerken is dat ze esthetische of transcendentie ervaringen in gevaar brengen, omdat ze meer op een theater of winkelcentra voor massaconsumptie lijken, dan dat ze respect voor schoonheid of transcendentie laat zien.¹⁸ Dit geldt mijns inziens in zeer beperkte mate voor kerkelijk bebouwd Nederland. Wie Nederland rondreist kan geen stad of dorp binnenkomen of er staat en kerk. In sommige steden en dorpen is zelfs een overdadige aanwezigheid van kerken. Wel heeft schoonheid in onze samenleving een aparte plaats gekregen, los van het sacrale. De aanschouwer van het schone is consument. In een door consumentisme gedreven samenleving kiest de postmoderne mens gewoonlijk de gemakkelijkste weg. Ook godsdienstig kan dat consumptieve gedrag zich voordoen. De ambtsdragers zijn deskundig en gericht op de behoefte van hun parochianer. Met wensen van de kerkbezoeker wordt zoveel mogelijk rekening gehouden en het gehoorde moet een gevoel van behaaglijkheid geven en makkelijk in het gehoor liggen.¹⁹ Een godsdienstige esthetische ervaring kan en moet een tegenover zijn van het consumentisme, en is altijd verbonden met het sacrale of heilige. Een esthetische ervaring heeft altijd verband met goddelijke hoogheid, verhevenheid en heiligheid. Het is niet: 'Ere zij God in de diepte.' Als het gaat over liefde, dan gaat God alle menselijke liefde te boven en in een schoonheidservaring is 'de Koning

¹⁶ Herman-Emiel Mertens, *Schoonheid is Uw naam*, 41-42.

¹⁷ Mertens, *Schoonheid is Uw naam*, 66.

¹⁸ Groothuis, *Truth Decay*, 260-61.

¹⁹ Hoenderdaal, *Het esthetische, een weg tot geloof?*, 19, 58.

veel schoner dan de mensenkinderen'. Spreken over de schoonheid is cumulatief en analogisch met een oneindigheidscoëfficiënt. Het einde van de menselijke lijn heeft in spreken en ervaren zijn andere einde in het Oneindige.²⁰

De esthetische ervaring is bedoeld als vriend van het geloof, maar kan een vijand worden wanneer het geloof door het esthetische verdrongen wordt. De geloofservaring krijgt in deze 'vriendschap' de voorrang. De geloofservaring wordt wel gesterkt en gevoed door datgene wat schoonheid ons kan brengen aan dieper inzicht en vreugde. De esthetische ervaring wordt betrokken op het geloof en is in dat licht een ervaring van genade. Het is een *Aha-erlebnis* van onberekenbare, verheugende genade.²¹ Kan esthetiek ook bekering bewerkstelligen? Hoenderdaal is van mening van niet.²² Deze mening deel ik. Een esthetische ervaring kan wel tot de drempel brengen of twijfels overwinnen en kan wel verlangen opwekken, maar niet de vergeving zelf bewerkstelligen.

De christelijke schoonheidservaring is een door God mogelijk gemaakte ervaring als verwijzing naar God, maar de 'Sitz im Leben' of traditie en de culturele omgeving spelen een invloedrijke rol. Geloofsgemeenschappen hebben hun eigen onderscheidende gebruiken en taal. Ervaren is dus ook interpreteren. Over smaak valt niet te twisten, maar daar waar God een schoonheidservaring schenkt, zal niemand twisten over de smaak. Die is onbetwistbaar goed. Zelfs het lijden van Christus zal dan schoonheid zijn, omdat lijden en onrecht erdoor overwonnen worden en omdat het Kruis heelt en herstelt.²³ Een esthetische ervaring betreft meer dan een emotionele of existentiële ervaring. Het is een gegrepen-zijn. Het is een ervaren met het hart en niet een theoretisch weten van de rede. Tegelijk gaat het niet buiten de rede om, er moet een evenwicht zijn tussen de rede en existentie.

Bij een esthetische ervaring wordt de hiaat tussen het subject en object overbrugd en is de hele persoon betrokken bij het ervaren van (iets van) de werkelijkheid. Het is dus een relationeel gebeuren, en hoe sterker de ervaring, hoe inniger de band. Een bloem bijvoorbeeld, wordt dan niet alleen esthetisch bewonderd, maar ook als geschenk of teken van (Gods) genegenheid ervaren. Een schoonheidservaring kan ook een contrastervaring worden van het 'alreeds' en 'nog niet'. Het betreft dan de uiteindelijke bevredigende schoonheid waar de gelovige naar verlangt, maar die voortdurend ontglipt. Het is een verlangen dat zoekt naar de transcendente Schone, naar de *ultimate Beauty*, naar God. Gods transcendentie sluit Zijn immanentie niet uit, maar in. God wordt in onze werkelijkheid ervaren, maar die ervaring omvat nooit de volledige werkelijkheid. De mens ziet nooit uitsluitend wat gezien wordt; het is erdóór zien en zo steeds weer iets anders of meer zien. Iemand kan dus zien wat een ander (nog) niet ziet. De esthetische ervaring komt niet vanzelf. Alleen tot de stil luisterende mens zal de werkelijkheid spreken en alleen aan de vragende mens antwoordt en onthult zij zich. De praktijk van de schoonheidservaring is vergelijkbaar met een leven van meditatie en ascese: het is vaak klagen over dorre tijden.²⁴

De *ultimate Beauty* en de esthetische ervaring, door het geloof verenigd, worden dan tot het hoogste goed. Mozes' verzoek was: "Toon mij toch Uw heerlijkheid" (Ex. 33:18).

²⁰ Cf: Hoenderdaal, *Het esthetische, een weg tot geloof?*, 68-70; Mertens, *Schoonheid is Uw naam*, 125.

²¹ Cf: Hoenderdaal, *Het esthetische, een weg tot geloof?*, 61, 63, 89; Mertens, *Schoonheid is Uw naam*, 127.

²² Hoenderdaal, *Het esthetische, een weg tot geloof?*, 62.

²³ Cf: Wessel Stoker, "Schoonheid al theologisch begrip", 656-57; Hoenderdaal, *Het esthetische, een weg tot geloof?*, 34; Mertens, *Schoonheid is Uw naam*, 25.

²⁴ Cf: Mertens, *Schoonheid is Uw naam*, 26, 28-30, 36, 39, 41, 123, 126, 145; Hoenderdaal, *Het esthetische, een weg tot geloof?*, 35-36, 70.

Deze verre God kan van heel nabij gezien worden. Ook het denken aan het Koninkrijk van God – een rijk van vrede waarin alle mensen, ook gestorvenen, tot hun recht komen en waar de Koning in Zijn schoonheid zal worden aanschouwd –, roept een schoonheidsontroering op. Hebben niet allen die Zijn verschijning hebben liefgehad, Zijn stralende schoonheid niet gezien? De esthetische ervaring is dan een geloofsaanschouwing die alle verstand te boven gaat.²⁵

4.9 Afwijzing van esthetiek en schoonheid door de Reformatie

In de middeleeuwen waren er twee gebieden: het natuurlijke en bovennatuurlijke. In het natuurlijke lag denken en voelen, ons besef van goed en kwaad en mooi of lelijk. Bovennatuurlijk waren geloof, hoop en liefde als Gods genadegaven. Gods genadegaven vervolmaakten het natuurlijke leven. In de Reformatie kwamen deze twee gebieden radicaal in een andere verhouding te staan. De reformatoren waren zo overtuigd van de zondigheid van de mens, dat elk menselijk streven naar goedheid of religieuze bewogenheid overmoedigheid was. Dit gold ook het piëtisme, waar de godsdienstige ervaring als geschenk van God werd gezien en nooit als resultaat van eigen streven.²⁶ Om die reden staan volgens Patrick Sherry (1938) veel protestantse geleerden, met Edwards als uitzondering, sceptisch of afwijzend tegenover 'speculaties' over Gods schoonheid. Natuurlijke schoonheid en artistieke talenten zijn goddelijke gaven en daar moet het bij blijven. In het verleden hebben veel theologen uit de westerse traditie het onderwerp wel aangesneden, maar weinigen hebben het volledig uitgewerkt. Van de westerse kerkvaders heeft Augustinus (354-430) over schoonheid meer geschreven dan ieder ander. Athanasius (ca. 296-373) en Anselmus (ca. 1033-1109) hebben schoonheid omarmd in verband met redding en verlossing.²⁷ Andere voorbeelden zijn Gregorius van Nyssa (ca. 335- na 394), Thomas van Aquino (1225-1274) en Bonaventura (1221-1274). Recenter hebben theologen in het westerse christendom de Augustijnse traditie voortgezet, met nadruk op God de Zoon als het archetype van Gods glorie en de incarnatie als de meest heerlijke openbaring van Gods Schoonheid (Hans Urs von Balthasar).²⁸

Toch heeft schoonheid nooit een stevige positie gehad in het westerse christendom, al maakte het net als elke andere godsdienst gebruik van diverse vormen van kunst. Het ontbreken van schoonheid in de theologie van de Reformatie komt volgens Sherry door angst en wantrouwen en volgens Farley door het ontbreken aan behoefte. In vergelijking met waarheid en goedheid, die veel aandacht krijgen in de geloofsleer en de ethiek, is esthetiek afgewezen en is schoonheid een 'cinderella', met vooral vanaf de 18^e eeuw intellectualisering van het geloof als resultaat. Schoonheid werd in de Reformatie gezien als een verdorven hellenistisch, geïmporteerd product dat christenen die het spoor van de esthetiek zouden volgen, van de waarheid af zou leiden. Schoonheid is genegeerd of zelfs afgewezen door de reformatoren en de latere Protestantse Orthodoxie. Schoonheid als concept is in verband met Gods volmaaktheid risicovol, omdat het associaties oproept met menselijke gevoelens van aards plezier, begeerte en genot in het hier en nu. Daarbij was

²⁵ Cf: den Besten, "Geloof en Esthetiek: een vergeten hoofdstuk van de Theologie", 36-40; Mertens, *Schoonheid is Uw naam*, 123.

²⁶ Hoenderdaal, *Het esthetische, een weg tot geloof?*, 26-27.

²⁷ Cf: Hart, *The Beauty of the Infinite*, 29; McGrath, *The Open Secret*, 262-63.

²⁸ Cf: Sherry, *Spirit and Beauty*, 17, 162.

schoonheid niet belangrijk voor de redding van de mens, en het kon makkelijk neigen naar het genieten van een 'surrogaat' in plaats van de ware God. Het gebruik van beelden was verboden en kunst was verdacht omdat het ijdelheid en immoraliteit zou bevorderen.²⁹ Farley concludeert dat de hele westerse theologie behoudens een enkele uitzondering, zowel klassiek als modern één ding gemeen heeft: een desinteresse in schoonheid. Volgens hem leert een blik op de predikantsopleidingen, op de praktische- of systematische theologie en op de studies over het leven van de kerk in de wereld, dat het de afwezigheid van schoonheid is wat er klinkt.³⁰

Dat in de geschiedenis van het protestantisme schoonheid als 'kwaad' werd gezien en iets was dat uitgebannen moest worden, heeft een aantal redenen. Onder andere is er een culturele reden. Vanaf de renaissance ontwikkelend richting secularisatie werd een esthetiek voorgestaan die volkomen losstond van religie. Het moest een seculier domein worden waar religie niet thuis hoort. Hoewel dit een trend is, liggen aan de afwijzing door het protestantisme drie andere ontwikkelingen ten grondslag. Ten eerste wat Farley een monotheïstische revolutie noemt waaruit het verbod op beelden, uitbeelden en afbeelden (iconoclasme) voortkwam. Het was de oorlog tegen afgodsbeelden en afgoderij, in nauwe relatie met het Israël van het Oude Testament. Ten tweede de sterke nadruk op vreemdelingschap en ascetisme. De geschapen wereld is primair een omgeving voor mensen die werken vanuit een morele dimensie, niet gericht op deze aarde maar op hun toekomstige bestemming. Ten derde het apocalyptisch perspectief op de toekomst. De toekomstige wereld is er voor hen die het uitverkoren volk van God zijn. Het niet-schone heden is 'onsmakelijk' en al het goede en schone van God en Zijn Koninkrijk werd in de toekomst geplaatst.³¹ In de eeuwen na de (Nadere) Reformatie blijven tot vandaag nog twee kwesties aanhouden. De eerste kwestie is de blijvende achterdocht van de protestanten richting de katholieken, en de tweede kwestie is de manier waarop, en waar schoonheid eventueel in de theologie een plaats zou moeten krijgen. Bijvoorbeeld in de Godsleer, of bij de schepping, of misschien in de soteriologie. Kortom, de afwijzing en het beschadigde imago van schoonheid, betekent dat esthetiek zich binnen de traditie van de Reformatie in ballingschap bevindt.³²

Over de afwezigheid of de gemarginaliseerde positie van schoonheid zijn geen klachten te horen. Er zijn wel klachten over gebrek aan bidders, de moraal en bijvoorbeeld abortussen, maar niet over het ontbreken van schoonheid. Is schoonheid dan ook feitelijk weggedaan uit de reformatische traditie? Nee. Ondanks dat ze geen 'status' heeft gekregen in de theologie, ondanks dat ze niet gemist wordt, is ze er wel. Te vinden in poëzie, liederen, muziek, schilderijen en symbolen, maar bovenal de Bijbel zelf als literair werk, en in de Bijbel zelf als het Woord van God, is schoonheid voor de ogen geschilderd voor degenen die 'ziende' zijn. Het ontbreken van schoonheid als concept in het christelijke geloofsleven is ook niet verrassend, omdat christelijke gemeenschappen ook onderdeel zijn van hun culturele tijd. In de postmoderne samenleving gaat het niet zozeer om de schoonheid zélf. Schoonheid is vooral iets voor eigen gebruik wat 'fun' moet geven en gericht is op eigen plezier. Het is dan vooral functioneel en bruikbaar als iets dat zich uitbetaaldt. Die ik-

²⁹ Cf: Sherry, *Spirit and Beauty*, 18-21; Farley, *Faith and Beauty*, 6-8, 10, 68.

³⁰ Farley, *Faith and Beauty*, 8.

³¹ *Ibid.*, 8-12.

³² *Ibid.*, 79.

gerichtheid drukt deels het mee-leven of mede-lijden met mensen in de chaos van hun bestaan weg. Zoals nog zal blijken, zijn bij Edwards beide elementen aanwezig: de vreugde in het genieten van het schone, en schoonheid als zelfopofferende liefdadigheid.³³

4.10 Bijbelse grond voor esthetiek en schoonheid in de theologie

Niet de leer van de transcendentia (Aristoteles), maar aardse, spirituele en ethische schoonheid dienen een afstraling te zijn van Gods schoonheid, waarin het goede van schoonheid samen kan gaan met het schrikwekkende.³⁴ Om die reden zal een theologische esthetiek niet alleen gaan over de objectiviteit van schoonheid, maar ook over de morele en de godsdienstige betekenis. Het westerse christendom heeft meer aandacht geschonken aan Gods kracht dan aan Gods schoonheid volgens Sherry. Toch is schoonheid volgens hem een goddelijke eigenschap, en is schoonheid Gods openbaring. Een aantal teksten uit het Oude Testament wijzen hierop. Zoals in Psalm 27:4, waar David begerde Gods lieflijkheid te aanschouwen en onderzoeken, of Psalm 50:2, waar Asaf Gods theofanie beschrijft en Psalm 19:2 waar David schrijft dat de hemelen Gods eer vertellen.³⁵

Ps. 27:4 "One thing have I desired of the Lord, that will I seek after; that I may dwell in the house of the Lord all the days of my life, to behold the beauty of the Lord, and to enquire in his temple." Ps. 50:2 "Out of Zion, the perfection of beauty, God hath shined." Ps. 19:1 "The heavens declare the glory of God; and the firmament sheweth his handywork." (King James)

In Psalm 27 was het Davids verlangen om Gods lieflijkheid te aanschouwen. Het esthetische was hier voor David de weg naar vervulling van zijn verlangen. Het Hebreeuwse woord voor lieflijkheid is נֹאֵם (nō'am), dat kan worden vertaald met schoonheid en in verband staat met wijsheid en kennis. Het is de schoonheid van God die vreugde schenkt aan de gevoelens en op een eigen manier kennis over God openbaart aan de mens.³⁶ Het is datgene wat Edwards ervaringskennis zou noemen. Ook bij de profeet Zacharia lezen we over Gods schoonheid. In hoofdstuk 9:17 schrijft Zacharia: "Want hoe groot zal Zijn goed wezen, en hoe groot zal Zijn schoonheid wezen!" Zoals Anselmus stelde dat God niet gerechtigheid heeft, maar gerechtigheid is, zo is het ook met schoonheid: God bezit geen schoonheid maar God is schoonheid. Het toeschrijven van schoonheid aan God komt meer vanwege een krachtige ervaring van Zijn aanwezigheid of een intens verlangen naar God, dan op basis van een logische gevolgtrekking. God openbaart Zich in Zijn heerlijkheid die tegelijk ook Gods verhevenheid en schoonheid is. Al heeft Gods glorie in de Bijbel een veel meer centrale plaats dan schoonheid, toch zijn beide termen heel nauw op elkaar betrokken. Het Hebreeuwse *kabod* betekent 'zwaar' of 'gewicht' en is overigens een term die niet alleen is voorbehouden aan God (zie Gen. 45:13, Jes. 35:2). *Kabod* wordt in de Septuagint vertaald met het Griekse *doxa*. Tevens wordt in de Septuagint *doxa* niet alleen gebruikt om *kabod* te vertalen, maar ook andere woorden zoals majesteit, uitnemendheid (excellentie)

³³ Cf: Farley, *Faith and Beauty*, 6, 92.

³⁴ Stoker, "Schoonheid als theologisch begrip", 658.

³⁵ Sherry, *Spirit and Beauty*, 52.

³⁶ Cf: Rick Brannan, ed., *Lexham Research Lexicon of the Hebrew Bible*, (Bellingham: Lexham Press, 2020), 248-49; Francis Brown, et al, *Enhanced Brown-Driver-Briggs Hebrew and English Lexicon* (Oxford: Clarendon Press, 1977), 653.

en schoonheid. In het Nieuwe Testament wordt *doxa* bijzonder voor Christus gebruikt op Wiens gezicht Gods heerlijkheid doorstraalt (2 Kor. 4:6). In het Latijn is *doxa* vertaald met *gloria*. Schoonheid is volgens Sherry onderdeel van Gods glorie. Hij verwijst naar Augustinus als hij zegt dat we de onveranderlijke schoonheid van God kunnen weten uit de schoonheid der dingen. Al valt hier wel op af te dingen, omdat dit niet zomaar op het hele universum betrokken kan worden. Eigenschappen van een effect worden niet noodzakelijkerwijs gevonden in hun oorzaak.³⁷

Om Gods schoonheid te beschrijven ontbreekt het ons aan een goede woordenschat. Bovendien moet goddelijke schoonheid helder onderscheiden worden van aardse schoonheid, net zoals Gods transcendentie onderscheiden is van het pantheïsme. Ook is het beschrijven meer een resultaat van ervaringen die als goddelijke schoonheid worden omhelsd. Van Gods heerlijkheid, en in verband hiermee ook van schoonheid, kan eigenlijk alleen gesproken worden in poëtische taal. De lofzang klinkt. Die God verheerlijkt, verheerlijkt ook Christus, het Beeld van de onzichtbare God en de Eerstgeborene (Kol. 1:15, 2 Kor. 4:4). Hij is als tweede Adam, in tegenstelling tot alle mensen die naar het 'beeld van God' geschapen zijn, wél zoals God de mens heeft bedoeld. De geloofsleer is dan ook geen analyse van leerstukken maar wat de leerstukken veronderstellen: Gods redding en reddend handelen. Gods schoonheid is Zelf-overstijgende liefdadigheid. God treedt naar buiten toe. Spreken over schoonheid kan ook vanuit de natuur, om vanuit eindige en afhankelijkke schoonheid analogisch uit te komen bij goddelijke schoonheid. Gods reddend handelen is echter de schoonheid van het geloof. Mensen moeten vernieuwd worden naar het 'beeld van God'. Als dat beperkt wordt tot ethiek en vroomheid ontbreekt de schoonheid, en dan faalt volgens Farley de theologie. Zonde verandert zelf-gevende liefdadigheid in een afgodische redding. Verlossing en vernieuwing herstelt het 'beeld van God' in al zijn schoonheid en brengt zelfopoffering en bewogenheid richting de ander voort. Het bevrijdt van egocentrisme en zelfhandhaving, voor zowel het individu als de gemeenschap.³⁸

Naast de schoonheid van God in het Oude Testament en de schoonheid van Christus als Beeld van God en Zaligmaker in het Nieuwe Testament, is bijzonder de Hebreeënbrieff dienstig om het esthetische van het geloof en het eigene van een theologische esthetiek op te funderen. Rudolf Bohren (1920-2010) geeft geloven en horen dan ook een esthetische dimensie, hij schrijft:

*"Voor zover het geloof zijn oorsprong vindt in het gehoor en het gehoor tot het terrein van het esthetische behoort, is het geloof esthetisch van aard."*³⁹

Volgens Bohren heeft Luther (1483-1546) de nauwe samenhang tussen geloven en zien heel goed begrepen. Luther vertaalde dat het geloof een 'niet twifelen is aan dat, wat men niet ziet' (Hebr. 11:1).⁴⁰ Het geloof is dus esthetisch. Het is een esthetiek van het nog-niet-zichtbare (Hebr. 2:8-9), maar geloof is ook een werkelijkheid van het gehoopte, een bewijs

³⁷ Cf: Sherry, *Spirit and Beauty*, 56-58, 60, 63-64; Hoenderdaal, *Het esthetische, een weg tot geloof?*, 79-80.

³⁸ Cf: Sherry, *Spirit and Beauty*, 65, 70; Hoenderdaal, *Het esthetische, een weg tot geloof?*, 81-82; Farley, *Faith and Beauty*, 119-20.

³⁹ Rudolf Bohren, "Geloof en Esthetiek: een vergeten hoofdstuk van de Theologie", in *Leidse Lezingen: Geloof en Esthetiek: artikelen over een vergeten hoofdstuk in de theologie*, ed. by J.P. Heering, et al., (Nijkerk: Callenbach, 1987), 11-12.

⁴⁰ "Es ist aber der Glaube eine gewisse Zuversicht des, das man hofft, und ein Nichtzweifeln an dem, das man nicht sieht."

van de onzichtbare dingen (Hebr. 1:3). Het geloof is op het nauwst betrokken op Christus en de andere wereld, de wereld van de *doxa* waar Christus is, en die in Hem in deze wereld openbaar is geworden. Het geloof maakt het waargenomene waarneembaar, het onzichtbare wordt zichtbaar: de belofte is verzilverd. In het geloof begint de *parousia* alreeds en rukt op naar de wederkomst. Spreken over Christus als afstraling van Gods heerlijkheid en als Gods uitgedrukte Beeld (Hebr. 1:3), is spreken in esthetische categorieën. In het geloof doet de eindtijd een sprong naar voren in het heden (Hebr. 6:19, 7:25, 9:24) en door het geloof is de gemeente reeds daar, waarheen ze onderweg is (Hebr. 12:22-24). Het geloof is de werkelijkheid van het gehoopte en smaakt de krachten van de toekomstige eeuw (Hebr. 6:5). Het esthetische van het geloof wordt zichtbaar in verbondenheid met Christus, maar ook in het teruggrijpen op de getuigen in het Oude Testament (Hebr. 12:1-2). Als het geloof de werkelijkheid van het gehoopte en een bewijs van de onzichtbare dingen is, en als we ook zien dat Hem nog niet alle dingen onderworpen zijn (Hebr. 2:8), dan ontstaat er een esthetisch conflict in wat we zien en 'zien'. Dit esthetisch conflict maakt de wedloop noodzakelijk, die met het oog op de overste Leidsman en Voleinder van het geloof nog gelopen moeten worden (Hebr. 11:2). Het geloof is dus aan de aarde gebonden als ook daarvan los gemaakt. Alleen in het opzien tot Jezus wordt het esthetische conflict overwonnen. Het esthetische karakter van het geloof moet niet alleen in nauw verband met Christus, maar ook met Zijn gemeente gezien worden. De uitspraken in Hebr. 11:1 over het geloof en in Hebr. 1:3 over Christus, komen overeen met de overgang van 'Ik-ben het Licht der wereld' (Joh. 8:12) naar 'Gij zijt het licht der wereld' (Matth. 5:14). Christus' afstraling van Zijn heerlijkheid wordt weerspiegeld in degenen die verlicht zijn geworden (Hebr. 10:32), en het gehoopte wordt in hen werkelijkheid. Het onzichtbare (Hebr. 11:1) kondigt zich in het zichtbare aan (1 Kor. 12:7).⁴¹ Volgens Bohren is de functie van een theologische esthetiek om de schoonheidsspecialiste van de gemeente te zijn.⁴²

Zien of waarnemen (Hebr. 11:1) is ook doen (Hebr. 11:4 e.v.), en die zijn twee zijden van dezelfde medaille. Met betrekking tot geloof en esthetiek is er een samenhang tussen de systematische en praktische theologie. Een theologische esthetiek beweegt zich tussen de twee polen van het zichtbare tegenover het onzichtbare, met als doel om 'Gode voortdurend een loffer toe te brengen, dat is: 'de vrucht van de lippen die Zijn Naam belijden' (Hebr. 13:15). Een theologische esthetiek handhaaft het onzichtbare tegenover het zichtbare en stelt het zichtbare in dienst van het onzichtbare. Het gelovig waarnemen is horen en zien. De gemeente is tot horen en zien van het zichtbare, maar ook van het gehoopte geroepen (Hebr. 2:8, 10:7,25, 12:2, 13:7), zonder te verslappen (Hebr. 12:3), waarbij de gemeente de hemelse gaven smaakt (Hebr. 6:4). Geloven is dus niet alleen met het hoofd, maar met alle zintuigen. Door het waarnemen wordt het geloof krachtig, zodat het koninkrijken weet te onderwerpen (Hebr. 11). Het zoeken van de toekomstige stad (Hebr. 13:14) gaat samen op met het voortdurende loffer (Hebr. 13:15) en de weldadigheid en mededeelzaamheid (Hebr. 13:16), alsook gehoorzaamheid aan de voorgangers (Hebr. 13:16). De schoonheid van het geloof krijgt zo bijzonder betekenis en (de gemeente) vormt de basis voor een schone samenleving. Het esthetische 'alreeds' door het geloof komt 'nog niet' in roem, maar in smaad tot uiting (Hebr. 13:13). Zonder smaad blijft het gehoopte onwerkelijk. Esthetiek behoort wezenlijk tot het geloof en is geen retoriek voor de publieke opinie,

⁴¹ Bohren, "Geloof en Esthetiek," 11-15.

⁴² Ibid., 15.

maar een retoriek die buiten de legerplaats de smaad van de Gekruisigde draagt in het 'alreeds en 'nog niet'. Ook volgens Bohren is poëtische taal beter geschikt om de veelvoudige dimensionaliteit van het esthetische onder woorden te brengen dan de taal van de rede en logica. De Hebreeënbrief laat ons zien dat een theologische esthetiek in het spanningsveld staat van het geloof als een werkelijkheid van het gehoopte en als bewijs van het onzichtbare tegenover de zichtbare wereld zonder heer en zonder meester. Het moet een esthetiek zijn waarmee de gelovigen en de gemeente als het ware door het vuur durven te gaan en brandwonden oploopt, om in die weg het Koninkrijk te ontvangen en God te dienen met eerbied en godvruchtigheid, want onze God is een verterend vuur (Hebr. 12: 28-29).⁴³ De Heilige Geest is onmisbaar: de Geest geeft de gemeente een schone glans en schenkt gaven van vreugde, moed en vertrouwen. Geen belangstelling voor de esthetiek in de theologie, is volgens Sherry een teken van afwezigheid van de Geest. De Heilige Geest is de bron van alle ware schoonheid in de schepping (Job 38:7), in de mensen (Spreuken 8:31) en in het geloof (Hebr. 2:10).⁴⁴ Uit Christus ontspringt zo'n esthetische kracht die Zijn Waarheid volledig omvat en altijd kan overweldigen door Zijn schoonheid. Christus is uit de dood opgewekt en dat reikt altijd verder dan vorm, taal en denken ooit kan bereiken. Het verdedigen van het christelijke verhaal en de retoriek begint bij de gemeente en daarmee bij de systematische theologie. Een esthetiek vertelt het christelijke verhaal over het zijn (of bestaan) van alle dingen, en spreekt op een manier die ook herkenning en overeenkomsten vindt in de taal en ervaring van hen die geen christen zijn. De intrinsieke schoonheid van het christelijke verhaal tentoonspreiden kan dan met een beroep op de eigen dogmatiek worden gedaan en aantrekkingskracht op anderen uitoefenen. De postmoderne kijk op het zijn kan de theologie beantwoorden doormiddel van de verkondiging van het christelijke verhaal in al zijn schoonheid. Een theologische esthetiek is geen narratieve theologie die ontologische en epistemologische vragen ontwijkt. Schoonheid is een vorm van zijn. Het is dus geen verhaal zonder meer, maar het is ook geen pure uitleg. Het schone christelijke verhaal krijgt taal in de gestalte van Christus, geopenbaard in de Persoon van Jezus en geopenbaard in de Schrift, Die de geschiedenis leidt totdat Hem alle dingen onderworpen zullen zijn (Fil. 2:8-11).⁴⁵

4.11 De theologische betekenis van esthetiek en schoonheid nader toegelicht

Schoonheid heeft, godsdienstig of niet, altijd betekenis. Het is een intrinsiek element in de menselijke ervaring en het leven in de wereld. Ook in de postmoderne samenleving, waar ze gereduceerd is tot genot en afgewezen is als manier van interpretatie, is schoonheid er in al haar schitterende verhoudingen, ervaringen en levendigheid. Schoonheid is een zijn, weliswaar onderdrukt, maar niet geëlimineerd. Het betekenis geven aan esthetiek en schoonheid is niet simpelweg een theologische reflectie. Er zijn voorkeuren en er is verschil van smaak. Dat laat echter niet noodzakelijkerwijs zien dat er geen schoonheid in de dingen zelf zit, en dat er dus geen objectieve schoonheid zou zijn. Wel moet een theologische esthetiek ruimte geven voor persoonlijke voorkeuren als het gaat om het esthetische of om het schone. God schiep de schoonheid van kleuren, omdat een gekleurde wereld véél mooier is dan een zwart-witte wereld of een grijze, maar zonder dat één bepaalde kleur de

⁴³ Bohren, "Geloof en Esthetiek," 16-24.

⁴⁴ Cf: Bohren, "Geloof en Esthetiek," 16-24; Sherry, *Spirit and Beauty*, 165-66.

⁴⁵ Hart, *The Beauty of the Infinite*, 29-34.

mooiste zou zijn. Er mag verschillend over gedacht worden. De Heilige Geest is ook hier van belang. De Geest inspireert niet alleen kunstenaars of schrijvers, maar ook degenen die hun werk begrijpen of mooi vinden. De Geest communiceert Gods schoonheid in deze wereld, zowel in de schepping als door inspiratie en talenten van mensen. Als schoonheid dus Gods glorie weerspiegelt, dan laat ze ons iets zien van God. God is dus de Bron en het Voorbeeld van schoonheid. In de diversiteit ligt juist de vrijheid van schoonheid. Dat schoonheid er is, en dat er verschil is zegt nog niet zozeer iets over de betekenis van esthetiek en schoonheid. Maar christelijke gemeenschappen hebben altijd gebruik gemaakt van schoonheid in architectuur, symbolen, gedichten, muziek en retoriek. Schoonheid heeft dus duidelijk betekenis. De betekenis van esthetiek begrijpen is tegelijk de inhoud van het christelijke geloof begrijpen, en dat is meer dan een bepaalde wijsheid, ethiek of belijdenis. Daarbij heeft schoonheid altijd een eschatologische dimensie. Ook schoonheid moet hier sterven en dat verwijst naar een andere, herstelde wereld. Oog voor schoonheid in de wereld doet ons ook kwaad opmerken. Er is dus een verband tussen schoonheid en rechtvaardigheid. Schoonheid is ook overstijgend en is van toegevoegde betekenis voor veel categorieën als waarheid en moraal, maar ook voor onze affecties. Schoonheid als verlangen zoekt naar iets dat nog nooit in onze ervaring is verschenen. Willen esthetiek en schoonheid betekenis krijgen, dan moeten ze een vorm krijgen en geschikt zijn voor de menselijke zintuigen. In de verbinding tussen het zichtbare en onzichtbare komen esthetiek en schoonheid pas tot hoge betekenis. Om die reden moet lichamelijke schoonheid worden gerelativeerd, willen we in vervoering geraken voor zielschoonheid. In de stilte en met bewustheid worden er transcendentiesignalen opgevangen en vindt er onthulling plaats waar men genietend en bewonderend in op gaat.⁴⁶

De theologische betekenis van esthetiek en schoonheid ligt in God als de *prima veritas* en *summum bonum* als Eerste en Hoogste. Toch kan schoonheid pas ons godsbeeld zijn, wil het geen afgod worden, als we geloven in de God van Abraham, Izak en Jakob als de Drie-enige God. Als wij God schoonheid noemen, en het volgende hoofdstuk toont aan dat hier goede reden voor is, dan is dat een Schoonheid met zo'n volheid dat taal niet toereikend is om het uit te drukken.⁴⁷

Desondanks heeft Hart de betekenis van schoonheid geprobeerd onder woorden te brengen. Als eerste zegt Hart dat schoonheid objectief is. Als iets de naam schoonheid draagt, is het objectieve er niet van te scheiden. In het zien krijgt het voorrang boven alles. De reactie die het oproept, is onvoorzien en heeft iets overweldigends, wat niet te beschrijven is. De theologische betekenis is Gods heerlijkheid, die niet alleen heilig, rechtvaardig en machtig, maar ook goed en wenselijk is, als een genadig geschenk. In de schoonheid wordt Gods heerlijkheid geopenbaard en is ze dus communiceerbaar. Geopenbaarde schoonheid sluit het doel van alle schepsels om God lief te hebben in. Daarom zit er ook een moreel element in schoonheid. Schoonheid is bezitten en onteigening tegelijk. De gift blijft een gift en daarmee is schoonheid objectief: ze wordt niet het bezit van, of beperkt tot een bepaald object. Schoonheid is analogisch in de dingen of gebeurtenissen waarin

⁴⁶ Cf: Patrick Sherry, *Spirit and Beauty*, 2, 23, 25, 35-36 48; Edward Farley, *Faith and Beauty*, 16-17, 26-27, 67, David B. Hart, *The Beauty of the Infinite*, 17; Alister E. McGrath, *The Open Secret*, 264-65, 289-90; Herman-Emiel Mertens, *Schoonheid is Uw naam*, 131-32, 135; Clive S. Lewis, *The Weight of Glory: A collection of Lewis's most moving addresses*, (London: WilliamCollins, 2013), 98.

⁴⁷ Cf: Emiel Mertens, *Schoonheid is Uw naam*, 132, 135; David B. Hart, *The Beauty of the Infinite*, 17.

ze zich laat zien en ze is ontologisch omdat ze niet beperkt is tot een eigenschap van bepaalde objecten. Schoonheid is een geschonken relatie waardoor een wezenlijke verandering tot stand komt, en volgens Hart is om die reden schoonheid het beste woord. Schoonheid is het ontvangen en geven van de rijkdom van het-zijn.⁴⁸ Ten tweede is schoonheid de ware wijze van afstand. Als God de schepping gemaakt heeft tot Zijn welbehagen, dan is er afstand tussen Schepper en scepseel, Schepper en schepping. Die afstand en alle andere afstanden (hiërarchieën) die er gegeven zijn, zijn verrukkelijk. Gods genieten van de schoonheid die de schepping in Zijn ogen bezit, is bepalend voor het bestaan ervan. Schoonheid is het eerste en meest wezenlijke woord in alles wat bestaat. Schoonheid is de ware wijze van afstand en die afstand voorziet in een logica voor een esthetiek. De afstand tussen transcendent en immanent, tussen Schepper en scepseel, laat ook alle andere afstanden zien. Schoonheid is dus ook de afstand tussen het object en subject, alleen wordt het nooit definitief. Het is nooit helemaal bereikt en nooit voor de laatste keer. Het is altijd open en er is altijd een overschot. Het kan nooit gevangen worden, maar het overschrijdt elke eigenheid, waardoor de afstand opnieuw wordt bepaald. Een theologische esthetiek moet zich bezinnen op welke manier dit het meest zuiver ontsloten en bekend wordt gemaakt. Voor het christelijke denken moet schoonheid uiteindelijk vrede (orde, harmonie) zijn.⁴⁹ Ten derde roept schoonheid een verlangen op. Schoonheid is dan ook geen vinding van de wil, maar gaat aan de wil vooraf. Het verlangen is ook geen consumptief verlangen, om daarna te worden weggegooid. Dit verlangen wordt op afstand vervuld en is er omdat het niet in bezit is. Het is vreugde in het-zijn en het anders-zijn van de ander. Alleen in verlangen kan de schoonheid worden gekend en de uitnodiging worden gehoord. Het is het verlangen naar de Ander dat iemand meesleept richting een steeds grotere omarming van goddelijke heerlijkheid. Het is de goedheid van God die het verlangen opwekt tot datgene wat het moet bevestigen, maar niet geschonden mag worden. Het is trinitarische liefde die *eros* en *agape* tegelijk is: een liefde die zo liefdadig is dat iemand zich kan bekeren van het falen om het te zien.⁵⁰ Ten vierde, schoonheid die bevrediging vereist is schoonheid die voor de hand ligt, en dat is niet de schoonheid die hier wordt bedoeld. Goddelijke schoonheid overschrijdt iedere grens, de grens tussen het transcendente en immanente inclusief. Schoonheid doorkruist het-zijn zich niet bewust van enige grens. Het trotseert en tart verschillen, trekt deze in twijfel en openbaart ondanks alles Gods heerlijkheid. De wijze waarop hemelse en aardse glorie tot stand komen behoort tot de glorie van de oneindige God. Gods glorie, schoonheid en heiligheid worden in de Bijbel nooit onderscheiden van Gods goedheid, waarheid en heerschappij. Gods goedheid kan genoten en gesmaakt worden. Er is een dynamische betrokkenheid op het eindige en oneindige in een onbedwingbare overdaad en ontvankelijkheid. In de esthetiek krijgt ethiek een plaats en kan ze van betekenis zijn bij de moraal, alsook bij de overschrijding ervan. Ten vijfde heeft schoonheid gezag: gezag op een manier die laat zien dat de schoonheid van de schepping gericht is op het laten delen van de mens in de goddelijke schoonheid, goedheid en heerlijkheid. Anderzijds laat het zien dat de wereld niet noodzakelijk is, maar een soevereine uitdrukking is van Gods heerlijkheid. Schoonheid is een retoriek, die in staat is om te overtuigen en te beïnvloeden, maar weerstand biedt tegen elke reductie. Een

⁴⁸ David B. Hart, *The Beauty of the Infinite*, 17-18.

⁴⁹ *Ibid.*, 18-19.

⁵⁰ *Ibid.*, 19-20.

retoriek van een eenvoudige naar een steeds complexere ontvouwing, met in het middelpunt van het geloof Eden en de incarnatie.⁵¹ Tot slot verzet schoonheid zich tegen reductie van het symbolische. Symbolen kunnen theologisch noodzakelijk en heerlijk zijn. Een symbool drukt meer uit dan het symbool zelf is. Het heeft het vermogen meer te weerspiegelen dan eigen is aan het symbool. Het onderbreekt het oppervlak en ontsluit diepten als een teken van het metafysische. Maar het mag geen reductie zijn van het christelijke geloof. Het symbool van het kruis kan niet opgaan in universele waarheden van de menselijke ervaring. Het staat op zichzelf in de historische en esthetische eigenheid. Rationeel spreken over het kruis en het lege graf als symbolen berooft de symbolen van de esthetische kracht. Het is geen aansporing tot een existentieel besluit en het dient niet als samenvatting voor de val en de hoop. Het betreft als eerste wat er gebeurd is met Jezus, Wiens waarheid en glans alle menselijke waarheden en ervaringen moeten bepalen. Als het symbool losgemaakt wordt van zijn complexiteit en context dan is de schoonheid verlamd. Hoe zeer symbolen van betekenis zijn, een esthetische theologie moet bijdragen aan de bescherming van de integriteit van het christelijk-historische. Dus terwijl schoonheid ruimte maakt voor symbolen (sacramenten of andere zichtbare presentaties), moet ze ten koste van alles reductie voorkomen. Dus geen symbolische abstracties of algemeenheden, maar schoonheid in het concrete en het eigene; anders verwordt het tot één van de vele verhalen. Het christelijke verhaal is geen abstractie, maar waarheid in al zijn schoonheid. Een abstractie berooft schoonheid van haar vorm en die vorm is Gods heerlijkheid. Schoonheid is *kabod*, is aanwezigheid, veelheid en gewicht en is gezien in een specifieke vorm: de gestalte van een Slaaf, Wiens plaats in tijd en ruimte beslissend en bepalend is voor iedere waarheid en iedere schoonheid. Uiteindelijk is het Zijn schoonheid in het christendom die mensen naar zich toetrekt, omdat deze concrete en bijzondere Schoonheid, zijn diepste waarheid is.⁵²

4.12 Conclusie

De betekenis van het woord esthetiek is waarnemen en gewaar worden, en is als esthetische ervaring ook interpretatie. De esthetica of schoonheidsleer is de discipline binnen de filosofie waar esthetici zich bezighouden met de schoonheid van de kunst, ofwel de kwaliteit van het waargenomene, waarvan men zich in een gevoelsbevrediging bewust wordt. Alle schoonheid buiten kunst doet in de esthetiek niet ter zake. Binnen de kunst wordt ook gesproken over *terrible beauty*.⁵³ Esthetiek gaat dus over meer dan mooi of lelijk, het raakt ook aan verhevenheid, tragiek en het kosmische, dat onthuld wordt door een kunstwerk. Kunst is een retoriek: in de onthulling doet het een appel op de mens die erdoor aangesproken wordt. Hiermee is een schoonheidservaring ook een relationeel gebeuren. De afstand tussen subject en object wordt overbrugd.

Schoonheid omvat meer dan alleen kunst. Ook in al het geschapene kan schoonheid worden waargenomen. Schoonheid is datgene wat een object, persoon of gebeurtenis schoon doet zijn. In de postmoderne samenleving is schoonheid geen objectief concept meer en dient het niet meer als interpretatiekader voor de wereld om ons heen. Al helemaal is het geen verwijzing naar het goddelijke transcendente. Transcendentie beperkt zich

⁵¹ Ibid., 21-24.

⁵² Hart, *The Beauty of the Infinite*, 24-28.

⁵³ Deze term komt van William Butler Yeats uit zijn gedicht *Easter 1916* over de bloedige Ierse opstand te Dublin op Pasen in 1916.

tot de mens die in de esthetische ervaring zichzelf ontstijgt. Vanwege secularisatie raakte esthetiek los van religie en het heeft er alle schijn van dat de Schoonste tot leugen geworden is.⁵⁴ Schoonheid is nu subjectief en individualistisch. Ze is wat ze is in de ogen van de toeschouwer, zowel in de ervaring als in de betekenis die aan de ervaring wordt toegekend. Een overloop aan uiteenlopende betekenissen van schoonheid is wat een postmoderne samenleving kenmerkt.

Voor christenen is schoonheid een scheppingsgegeven en hiermee is ze van een totaal andere orde. Daar waar schoonheid Gods glorie weerspiegelt, laat ze ons iets van God zien. Schoonheid is objectief en ontologisch, maar wordt analogisch gezien en dan ervaren. Gods schoonheid is communiceerbaar en wordt zichtbaar en genoten, juist door alle afstanden die met de afstand tussen Schepper en schepsel gegeven is. Die afstand is uiteindelijk enkel vrede (orde, harmonie). In de subjectieve esthetische ervaring wordt de hele christelijke mens gegrepen en wordt het bewust zijn van het goddelijke Zijn verscherpt. Ze is verlangen naar uiteindelijke verzadiging, zonder dat het kan eindigen of tot bezit wordt, en dat verlangen is enkel liefde. De Bijbel is norm: met schoonheid staat niet het eigen genot, maar de dienstbaarheid centraal. Dat betekent voor christenen altijd strijd vanwege de neiging tot afgoderij en zelfverheerlijking. Gods glorie en de naaste zijn altijd het doel. Schoonheid verzet zich tegen elke reductie, omdat schoonheid in het concrete en eindige is gezien in de gestalte van een Slaaf. Jezus Christus is bepalend voor iedere waarheid en alle schoonheid, en het is Zijn schoonheid die mensen naar zich toe trekt. Alles doorkruisend en grenzen overschrijdend, is schoonheid in beweging. Schoonheid is niet alleen proportie en harmonie, maar ook gevoeligheid, zelfverloochenende liefdadigheid en een transcendentale ervaring. Schoonheid is dus meer, ze wordt praktijk. De schepping, alle materialen, talenten en inspiratie hebben de verheerlijking van God tot doel. Schoonheid krijgt concreet gestalte, handen en voeten. De schoonheid die wordt waargenomen, weggeschonken of ervaren is geworteld in God, in Zijn Zichzelf-gevende liefde voor de mensheid. Daarom is de zelfverloochenende liefdadigheid de meest fundamentele. Een theologische esthetiek plaatst schoonheid dus in het leven van een christen en tracht de plaats van schoonheid in het geloof te verhelderen. Schoonheid laat zich eerder ervaren dan beschrijven en eerder beschrijven dan definiëren. Waar schoonheid is, daar is ook chaos aanwezig in de vorm van verval of achteruitgang. Schoonheid is dus nooit volmaakt of voltooid en kent een element van lijden dat emoties kan oproepen.

Over God Zelf als *Ultimate Beauty*, of over schoonheid als eigenschap van God wordt onderscheiden gesproken, evenals over in welke discipline en waar schoonheid in de theologie plaats moet krijgen. In het volgende hoofdstuk zal Edwards' positie op dit punt duidelijk worden. Schoonheid is een eigenschap van de naar Gods beeld geschapen mens. Het 'beeld van God' is gebroken door de ongehoorzaamheid van de eerste Adam en wordt elke dag verdorven door de zonde, maar kan worden hersteld in Christus door de Geest. Christelijke schoonheid is een tegenover voor het consumentisme van de postmoderne samenleving. De schoonheidservaring is altijd verbonden met de verhevenheid en heiligheid van God en is altijd een ervaring van genade. Schoonheid is een geloofservaring die het inzicht op de werkelijkheid verdiept en vreugde geeft. Ze kan een contrastervaring zijn

⁵⁴ Gerard Theodoor Rothuizen, "Van schurft en rozen: over geloof en schoonheid." In *Leidse Lezingen: Geloof en Esthetiek, artikelen over een vergeten hoofdstuk in de theologie*, edited by J.P. Heering, et al., (Nijkerk: Callenbach, 1987), 96.

van het 'alreeds' en 'nog niet' en wekt een verlangen naar de uiteindelijke schoonheid: God.

In de Reformatie heeft schoonheid niet noemenswaardig aandacht gekregen. Er was ook geen behoefte aan, integendeel: men stond er wantrouwend tegenover. Schoonheid was een hellenistisch product, en was voor de redding van de mens niet noodzakelijk. De ijdele mens, genegen tot afgoderij en immoraliteit, moest beschermd worden tegen schoonheid. Daarbij stond de Reformatie radicaal afwijzend tegenover de Rooms-Katholieke Kerk met haar overvloed aan beelden en sacrale kunst. Die kritische houding is vandaag ook nog te vinden bij gemeenschappen die in de traditie van de (Nadere) Reformatie staan. Al wordt er sinds een aantal decennia veel meer over schoonheid gepubliceerd, toch ontbreekt in deze traditie nog steeds de behoefte aan schoonheid als concept, terwijl schoonheid er overvloedig is. Dit is te begrijpen, gezien het in de postmoderne samenleving vooral gaat om schoonheid voor commercieel entertainment.⁵⁵ De reformatorische christen is dan tot vreemdelingschap geroepen. Toch, als de overheid een diversiteit aan samenlevingsvormen anders dan het Bijbelse huwelijk aanmoedigt, is dat dan reden om niet te trouwen en alles af te wijzen? Is de ware vreemdelingschap juist niet bedoeld om de schoonheid van het Bijbelse huwelijk te laten oplichten? Zo mag hier de vraag gesteld worden in hoeverre het schoonheidsconcept afwijzen terecht is,⁵⁶ temeer nog omdat er Bijbelse grond is voor de aanvaarding. Door in geloof op Christus als Gods afstralende heerlijkheid te zien, zal ook de *doxa* van de onzichtbare *Ultimate Beauty* in de zichtbare gemeenschap gezien worden. Gods verhaal krijgt in de gestalte en Persoon van Christus vorm en taal, geopenbaard in de Schrift. Gods heerlijkheid en schoonheid zijn bedoeld tot glorie van God.⁵⁷ Denkend aan Davids verlangen in Ps. 27:4, ben ik van mening dat het esthetische niet mag ontbreken. Nog sterker: gezien de opdracht (H2) en de tijdgeest (H3) kan een visie op schoonheid betekenisvol zijn. In het laatste hoofdstuk (H6) zal met het oog op godsdienstige vorming van leerlingen, hierop dieper worden ingegaan. Nu esthetiek en schoonheid in beeld zijn gebracht vanuit de twee in elkaars verlengde liggende perspectieven, het reformatorisch onderwijs en de postmoderne samenleving, kan nu in het volgende hoofdstuk worden ingezoomd op Edwards' theologische visie op schoonheid.

⁵⁵ Farley, *Faith and Beauty*, 104.

⁵⁶ McGrath verhaalt de ervaring van John Ruskin die het protestantisme niet toereikend vond. Zie McGrath, *The Open Secret*, 267-68.

⁵⁷ Cf: Sherry, *Spirit and Beauty*, 160, 170.

Edwards' theologische visie op schoonheid

5.1 Inleiding

Schoonheid manifesteert zich in harmonie, orde en vrede zonder eindigheid en zonder dat ze definitief tot bezit wordt. Schoonheid communiceert, en in de ervaring grijpt ze de hele mens. Schoonheid is niet noodzakelijk, maar wel overvloedig aanwezig. Voor christenen is ze een godsgeschenk, bedoeld tot Gods glorie. Schoonheid krijgt uitnemend gestalte in Jezus Christus, Die Zichzelf gaf aan deze wereld, en dat uit enkel liefde. Daarmee is schoonheid ook zelfverloochenende liefdadigheid en wordt ze praktisch. Schoonheid als daad van vereenzelviging in zichzelf-gevende liefde aan de ander, is hierdoor fundamenteeler dan schoonheid die in een object wordt ervaren. Dit is wat bleek uit het vorige hoofdstuk. Echter, over de inhoud van de schoonheid zelf als concept, is tot dusver nog niet veel gezegd. Daarom wordt in dit hoofdstuk hierop dieper ingezoomd. Het vorige hoofdstuk over schoonheid als concept, fenomeen en ervaring, betrof meer de buitenzijde. In dit hoofdstuk wordt, aan de hand van Edwards' gedachten, als het ware de binnenzijde van een 'planeet vol schoonheid' ontvouwd.

De keuze voor Edwards is reeds toegelicht (H1); in dit hoofdstuk volgt alleen nog een korte typering van Edwards als theoloog van de schoonheid (5.2). Vervolgens wordt gezien hoe Edwards schoonheid ten eerste fundeert in de Schrift (5.3) en ten tweede in de Drieenige God (5.4). Dat Edwards zijn eigen kenmerkende woordenschat heeft en een rijkdom aan typologieën en analogieën gebruikt, wordt in de twee daaropvolgende paragrafen beschreven (5.5, 5.6). Daarna wordt beschreven wat volgens Edwards' gedachten het doel van schoonheid is (5.7). Ook wordt ingegaan op welke onderscheidingen Edwards maakt in het zien en ervaren van schoonheid (5.8). Dan wordt Edwards theologische visie op schoonheid verder uitgewerkt aan de hand van de thema's schepping (5.9), redding (5.10), Kerk (5.11) en eschatologie (5.12), waarna met een conclusie (5.13) wordt afgesloten.

5.2 Edwards: de theoloog van de schoonheid

Edwards als laatste van de puriteinen,¹ wordt door een toenemend aantal theologen gezien als de eerste gereformeerde theoloog van de schoonheid.² Farley stelt dat in Edwards' geschriften schoonheid als thema meer centraal staat dan in welke andere teksten ook in de historie van de christelijke theologie. Zijn hele oeuvre is als het ware met dit thema doortrokken. Edwards theologiseerde niet over schoonheid, maar schoonheid is zijn fundamentele motief waardoor hij God, de wereld, ware deugd en goddelijke zaken interpreteerde.³ Schoonheid was bij Edwards niet alleen iets wat gevonden werd in de natuurlijke orde, maar was voor hem het allereerste uitgangspunt voor het bestaan (being) zelf, en de volmaaktheid van dat bestaan.⁴ Dane Ortlund (1978) schrijft dat je door het lezen van

¹ Vanbrugge, "The Full Brightness And Diffused Beams Of Glory", 124.

² Mitchell, *Jonathan Edwards: on the Experience of Beauty*, ix. Het door mij gebruikte 'gereformeerd' is hier synoniem met het door Mitchell gebruikte woord 'protestants'.

³ Farley, *Faith and Beauty*, 43.

⁴ Delattre, *Beauty and Sensibility*, 2.

Edwards wordt ingeleid in een universum vol van schoonheid. Edwards reikt ons geen zonnebril aan die alles dempt, maar lenzen die alles verhelderen.⁵ Edwards heeft bijzonder veel en diep nagedacht over de oorsprong en het doel van schoonheid in een wereld vol kwaad, onrecht en lijden. De oorsprong van schoonheid is God en het doel Zijn glorie. God maakt niet alleen schoonheid zichtbaar, maar zette die volgens Edwards ook in beweging: een beweging richting de schepping, naar de incarnatie van Christus en de bruid van Christus tot aan de voltooiing in de eeuwigheid.⁶ Tijdens het lezen over schoonheid bij Edwards, kan vanwege het taalgebruik de indruk worden gewekt dat Edwards een neo-platonist was. Toch was Edwards dit niet. Edwards genoot niet van bloemen en vogels omdat ze schaduwen waren van de perfecte bloemen en vogels naar platoons model, maar omdat ze een levende tentoonstelling waren van de wijsheid en de schoonheid van God.⁷

Edwards leefde in de 18^e eeuw, de tijd van de Verlichting. De Verlichting achtte niet het menselijk subject of subjectieve, maar de objectieve menselijke rede van het hoogste belang.⁸ Volgens Harold Simonson (1926) ging Edwards terug op Calvijn, Augustinus en uiteindelijk op Paulus de apostel. Niet de Verlichting, maar de Bijbel was voor Edwards het boek om de schepping te interpreteren en om vanuit de geschapen werkelijkheid de toepassing te maken naar de geestelijke werkelijkheid die het representeerde.⁹ Religieuze taal was bij Edwards geloofstaal. Geen 'verlichtingsdenken', maar 'calvinistisch denken' inzake radicale goddelijke genade, was voor Edwards uitgangspunt voor alle inzichten. Genade was Gods antwoord op de menselijke ongehoorzaamheid en het kwaad.¹⁰ De menselijke ervaring in de bekering was de bevestiging van deze calvinistische leer. Als theologie niet geworteld was in de bevinding, bleef er volgens Edwards niets anders over dan intellectuele speculatie.¹¹ Schoonheid kan voor de mens, die vatbaar is voor duivelse invloeden, makkelijk leiden tot verwarring en dwaling. Echter, in het denken van Edwards mag de mens nooit bij de materiële of immateriële schoonheid blijven steken omdat dit maar schaduwen zijn van de ware geestelijke schoonheid. Hij schrijft:

(...) "De smaak van dit soort schoonheid is iets heel anders dan de smaak van ware deugd. Het is in feite duidelijk dat het genieten van deze dingen niet afhangt van algemene liefdadigheid, of enige welwillendheid jegens welk wezen dan ook, net zo min als iemands liefde voor de smaak van honing, of zijn tevredenheid met de geur van een roos (...). Een voorproefje van deze lagere schoonheid in immateriële dingen is iets dat door sommige moralisten ten onrechte is aangezien voor een echt deugdzaam principe, op natuurlijke wijze ingeplant in de harten van de hele mensheid. "True Virtue" WJE 8, 573-574)¹²

⁵ Ortlund, *Edwards on the Christian Life*, 15.

⁶ Owen Strachan en Douglas Sweeney, *Jonathan Edwards on Beauty*, (Chicago: Moody Publishers, 2010), 19-20.

⁷ Cf: Vanbrugge, "The Full Brightness And Diffused Beams Of Glory," 135; Strachan en Sweeney, *Jonathan Edwards on Beauty*, 48.

⁸ Harold P. Simonson, *Jonathan Edwards: Theologian of the Heart*, (Grand Rapids: Eerdmans Publishers, 1974), 74.

⁹ Cf: "Shadow of the Divine Things", WJE 11, 106; Vanbrugge, "The Full Brightness And Diffused Beams Of Glory," 134-35.

¹⁰ Cf: Simonson, *Jonathan Edwards*, 8, 12-14.

¹¹ Cf: Simonson, *Jonathan Edwards*, 13.

¹² Voor de originele quote, zie citaat 1 in bijlage 2.

Het kennen van de ware geestelijke schoonheid, was bij Edwards ervaringskennis. Het was een schoonheidservaring van God, die al het aardse en tijdelijke te boven ging. Het was niet alleen een verstandsoordeel, maar een innerlijk besef van Gods beminnelijkheid. Over de ervaring, wanneer een zondaar God in Zijn genade en majesteit leert kennen, schrijft Edwards:

“Er ligt een goddelijke en (alles) overtreffende heerlijkheid in deze dingen; een uitnemendheid die van een veel hogere soort en verhevener aard is dan in andere dingen; een heerlijkheid die hen enorm onderscheidt van alles wat aards en tijdelijk is (...). Er is niet alleen een speculatief oordeel dat God genadig is, maar ook een gevoel hoe beminnelijk God om die reden is; of een gevoel van de schoonheid van deze goddelijke eigenschap.” (“A Divine and Supernatural Light”, WJE 17, 413)¹³

5.3 Edwards: schoonheid gefundeerd op de Schrift

Ervaringen van schoonheid moeten altijd op God gericht zijn en uitlopen tot glorie van Hem. Wie God is, Die Zich openbaart in de geschapen werkelijkheid en Wie Hij is om wie het moet gaan, is volgens Edwards te vinden in de Bijbel:

“Bij de schepping van de wereld is het duidelijk dat de Schrift bij alle gelegenheden spreekt alsof God Zichzelf tot Zijn doel heeft gesteld in al Zijn werken en alsof hetzelfde Wezen, dat de eerste oorzaak van alle dingen, het allerhoogste en laatste doel van alle dingen is. Openbaring 1:8 “Ik ben de Alfa en de Omega, het Begin en het Einde, zegt de Heere, Die is, en Die was en Die komen zal, de Almachtige.” (“Concerning the End for Wich God Created the World” WJE 8, 467)¹⁴

Deze God is de glorie in Zichzelf, en binnen de godheid is Hij de uitnemendheid en schoonheid Zelf. Deze overvloed van Gods glorieuze schoonheid stort zich als het ware uit in de schepping. De geschapen werkelijkheid is het resultaat van Gods overvloed aan schoonheid. Omdat God in wezen schoonheid is, is ook alles wat bestaat in wezen schoonheid. Schoonheid is de structuur van al het bestaan en – zoals nog duidelijker zal worden – is terug te zien in de geschapen werkelijkheid. Daarom kan glorie in de gedachten van Edwards ook gebruikt worden als een actieve tentoonspreiding of als communicatie van Gods innerlijke glorie:

“Het woord “glorie” wordt in de Schrift vaak gebruikt om de tentoonspreiding, uitstraling of communicatie van de innerlijke glorie uit te drukken.” (“Concerning the End for Wich God Created the World” WJE 8, 515)¹⁵

Het woord glorie wordt ook door Edwards op de bekende manier uitgelegd. Ook hij wijst erop dat *kabod* in het Oude Testament en *doxa* in het Nieuwe Testament dezelfde betekenis van ‘zwaar’ of ‘gewicht’ hebben. Edwards ziet glorie als kennis, als een besef of als iets dat niet zonder gevolgen kan blijven voor degene die met Gods glorie bekend raakt. Het is een ervaring in overeenstemming met de betekenis van het woord *kabod*, een naar de mening van Edwards zeer gewichtsvolle en uitnemende ervaring:

¹³ Voor de originele quote, zie citaat 2 in bijlage 2.

¹⁴ Ibid., 3.

¹⁵ Ibid., 4.

“Het woord kabod, dat gewoonlijk wordt vertaald met 'glorie', wordt gebruikt op een manier die mag worden verwacht op basis van de betekenis van de woorden vanuit de context. Soms wordt het gebruikt om aan te duiden wat innerlijk is, wat zich in het wezen of de persoon bevindt, dat inherent is aan het onderwerp, of wat in het bezit van de persoon is, en soms voor emanatie, tentoonspreiding of communicatie van deze interne glorie; en soms voor kennis of gevoel, of het effect hiervan, bij degenen die het aanschouwen, aan wie de tentoonspreiding of mededeling wordt gedaan; of het is een uitdrukking van deze kennis, gevoelens of het effect (...). Wanneer het woord wordt gebruikt om aan te geven wat het in zich heeft, inherent aan of verbonden aan het onderwerp, betekent het heel vaak uitnemendheid (excellentie), of is van grote waarde, waardigheid of van hoge achting. Dit is volgens het Hebreeuwse idioom als het ware het gewicht van iets, als datgene waardoor het zwaar is.” (“Concerning the End for Which God Created the World” WJE 8, 513)¹⁶

God schiep deze wereld met als doel om Zijn oneindige overvloed van goddelijke glorie en schoonheid te communiceren. Alleen een intelligent wezen kan deze glorieuze schoonheid ontvangen en er gehoor aan geven. Daarom verbindt Edwards het aan de mens die naar het ‘beeld van God’ is geschapen. Deze geestelijke schoonheid wordt zichtbaar in het individuele gedrag, maar wordt ook gezien in de samenwerking binnen een gemeenschap. Het ‘beeld van God’ wordt pas schoonheid in een houding en handelen van ware liefde die in overeenstemming is met Gods liefde.¹⁷

5.4 Edwards: schoonheid in en van God Drie-enig

Alle schoonheid vindt volgens Edwards haar grond in God, Die de Schoonheid Zelf is en oneindig verheven is boven de zon, die voor de mens de bron is van alle daglicht. God is de Fontein van alles wat bestaat en van alle schoonheid. Van God is iedereen en alles afhankelijk. Edwards brengt dit op de voor hem beeldende manier onder woorden:

“God is niet alleen oneindig veel groter en uitnemender (excellent) dan alle andere wezens, maar Hij is ook het Hoofd van het universele systeem van bestaan; het Fundament en de Bron van al het zijn en alle schoonheid; van Wie alles volmaakt is afgeleid en van Wie alles absoluut en volmaakt afhankelijk is; van Wie, en door Wie, en voor Wie al het zijn is en alle volmaaktheid; en Wiens wezen en schoonheid als het ware de som en het begrip is van alle bestaan en uitnemendheid: veel meer dan de zon de basis en het samenvattende begrip van al het licht en de helderheid van de dag is.” (“True Virtue” WJE 8, 551)¹⁸

Edwards zegt dat God in Zijn schoonheid oneindig anders en oneindig verheven is boven alle andere wezens. Goddelijke schoonheid is totaal anders dan al het andere wat schoonheid genoemd kan worden. Volgens Edwards kan God beschreven worden aan de hand van schoonheid. Alle schoonheid komt van God en verwijst uiteindelijk terug naar Hem, en

¹⁶ Voor originele quote, zie citaat 5 in bijlage 2.

¹⁷ Cf: Vanbrugge, “The Full Brightness And Diffused Beams Of Glory,” 131-132, Mitchell, *Jonathan Edwards: on the Experience of Beauty*, 13; Delattre, *Beauty and Sensibility*, 2.

¹⁸ Voor originele quote, zie citaat 6 in bijlage 2.

daarom is Gods schoonheid de objectieve standaard.¹⁹ Maar schoonheid kan niet 'alleen' zijn. Volgens Edwards is iemand op zichzelf, zonder in relatie te staan tot iemand anders niet *excellent*. Liefde is boven alles uitnemend (*excellent*) en dus kan liefde niet bestaan zonder de ander. Als God de meest verheven schoonheid is en als liefde het meest uitnemende is, dan moet God wel meervoudig zijn. Hij is een God Die bestaat in een volmaakte relatie van liefde tot Elkaar.²⁰ Daarom is God niet alleen God, maar ook de Drie-enige God. Edwards schrijft hierover het volgende:

*"Iemand alleen, zonder enige verwijzing naar iets of iemand, kan niet volmaakt zijn; want in zo'n geval kan er op geen enkele manier een relatie zijn, en daarom kan er niet zoiets zijn als relationele overeenstemming. Inderdaad, wat we 'één' noemen, kan perfect zijn, vanwege een overeenstemming van delen, of enige overeenstemming van degenen in dat wezen, die op de een of andere manier in een veelvoud worden onderscheiden. Maar in een wezen dat absoluut geen meervoudigheid heeft, kan er geen uitnemendheid (*excellencie*) zijn, want er kan niet zoiets zijn als overeenstemming of overeenkomst. De allerhoogste uitnemendheid is liefde. Omdat niets anders een echt 'zijn' heeft dan de geest, en omdat lichamen slechts de schaduw van het-zijn zijn, daarom is de overeenstemming van lichamen met elkaar, en de harmonie die er tussen is, slechts de schaduw van de uitnemendheid. De hoogste uitnemendheid (*excellency*) moet daarom de overeenstemming zijn, van geesten onder elkaar; van de een tot de ander."* ("Mind" WJE 6, 337-338)²¹

Zonder (volmaakte) overeenstemming of *consent* in God is er geen schoonheid en geen liefde. Het ware bestaan is ware liefde, en ware liefde is ware deugd. Dit geldt binnen God Zélf en in de liefde van God tot de mens. Dit geldt ook voor de liefde van mensen tot God en van de liefde van mens naar mens. Zoals Edwards schrijft, is liefde de noodzakelijke consequentie voor al het bestaan:

"Het is duidelijk dat ware deugd voornamelijk moet bestaan in liefde tot God; het Wezen der wezens, Oneindig de grootste en beste van alle wezens. Dat blijkt, of we nu de primaire of secundaire grond van deugdzame liefde beschouwen. Er werd opgemerkt dat de eerste objectieve grond van de liefde, waarin ware deugd bestaat, eenvoudig gezien het Zijn is: en als een noodzakelijk gevolg hiervan, (al) het zijn." ("True Virtue" WJE 8, 550)²²

Als Edwards schrijft over 'being in general' dan bedoelt hij God.²³ God is bron en doel van alle bestaan. Wanneer God als het hoogste en oneindige bestaan Zelf schoonheid is, dan betekent dit dat er in Gods Wezen een oneindige, volmaakte juiste verhouding in liefde is tot Elkaar.²⁴ Het is interessant hoe Edwards dit beschrijft. In de trinitarische 'huishouding' zijn al de drie Personen van eeuwigheid en hebben Ze gelijke eer en waardigheid. Ze zijn alle drie God. Maar volgens Edwards is de Vader de fontein van de Godheid, de eerste

¹⁹ "Religious Affections", WJE 2, 298.

²⁰ Mitchell, *Jonathan Edwards: on the Experience of Beauty*, 10.

²¹ Voor de originele quote, zie citaat 7 in bijlage 2.

²² *Ibid.*, 8.

²³ Cf: "Mind" WJE 6, 363; Mitchell, *Jonathan Edwards: on the Experience of Beauty*, 11.

²⁴ "Mind" WJE 6, 337.

Persoon. Hij handhaaft de rechten vanwege het God zijn. Het vaderschap is dus niet alleen vanwege Zijn goddelijke wezen, maar ook vanwege Zijn positie en taak binnen de triniteit. Edwards omschrijft het als volgt:

"Hierdoor kunnen we zien waarom, in de 'huishouding' van de personen van de Drie-eenheid, de Vader de waardigheid van de Godheid moet ondersteunen; dat de Vader het als Zijn ambt zou hebben om de rechten van de Godheid hoog te houden en te handhaven, en God zou moeten zijn, niet alleen door wezen, maar als het ware door zijn 'huishoudelijke' functie." ("Discourse on the Trinity" WJE 21, 135)²⁵

Ware liefde kan zoals bleek niet bestaan zonder een Ander. Daarom is de tweede Persoon, het volmaakte voorwerp van de liefde van de Vader. De overeenstemming en overeenkomst tussen de Zoon en de Vader zijn zo oneindig en volmaakt, dat het niet anders kan zijn dan dat beiden tot hetzelfde Wezen behoren.²⁶ Volgens Edwards is de Zoon een personificatie van Gods gedachte over Zichzelf, en daarom is de Zoon als het volmaakte uitgedrukte Beeld van God, ook God Zélf. Tevens is de Zoon, in onderscheid met de andere Personen, de goddelijke Wijsheid Zelf.²⁷ Edwards schrijft over de generatie van de Zoon:

"Maar als de gedachte volmaakt is, is het enkel wederom helemaal hetzelfde. Als dit nu zeker is, zoals het mij toeschijnt, dan is het heel duidelijk dat als God aan Zichzelf denkt en Zichzelf begrijpt met volmaakte helderheid, volheid en duidelijkheid, dat de gedachte die Hij van Zichzelf heeft, weer absoluut Zichzelf is, en God is. Volmaakt in alle doeleinden. De gedachte die God heeft van de goddelijke natuur en essentie is weer werkelijk en volledig de goddelijke natuur en essentie; zodat door Gods denken over Zichzelf de Godheid zeker moet worden voortgebracht." ("Miscellanies" no. 238, WJE 13, 354)²⁸

De Vader en de Zoon zijn beiden oneindig uitnemend (excellent). De Heilige Geest is de activiteit van oneindige liefde en verheerlijking van elkaar tussen de Vader en de Zoon.²⁹ De Heilige Geest is de goddelijke uitnemendheid en schoonheid. Hij is als de liefde Zélf ook God, en is in God en in de heiligen, die de Geest ontvangen hebben, actief.³⁰ Schoonheid is een Persoon en een pure, heilige en zoete activiteit binnen God en naar de geschapen werkelijkheid. Edwards noemt de Heilige Geest de Godheid in actie:

"De Godheid wordt een en al daad; de goddelijke essentie zelf stroomt naar buiten en wordt als het ware uitgeademd in liefde en vreugde. Zodat de godheid daarin naar voren komt in nog een andere manier van bestaan, en daar komt de derde Persoon uit voort in de Drie-eenheid, de Heilige Geest." ("Discourse on the Trinity" WJE 21, 121)³¹

²⁵ Voor de originele quote, zie citaat 9 in bijlage 2.

²⁶ "Miscellanies" no. 117, WJE 13, 283.

²⁷ "Discourse on the Trinity", WJE 21, 135.

²⁸ Voor de originele quote, zie citaat 10 in bijlage 2.

²⁹ "Miscellanies" no. 94, WJE 13, 260.

³⁰ "Discourse on the Trinity", WJE 21, 121-22, 129-30.

³¹ Voor de originele quote, zie citaat 11 in bijlage 2.

Alle schoonheid, in verhoudingen (proportion), in overeenstemming (consent) of in liefde, vindt haar oorsprong in Gods Wezen zelf, maar bijzonder in de Persoon van de Heilige Geest. De Triniteit is een oneindige samenleving (society), in een oneindig vreugdevolle overeenstemming met Elkaars eeuwig 'Zijn'.³² Dat de gevende God van liefde genoeg aan Zijn eigen trinitarische Wezen heeft, brengt Edwards heel krachtig onder woorden:

"Noch bedankt Hij iemand voor iets dat Hij geniet: Zijn macht, Zijn wijsheid, Zijn uitnemendheid, Zijn glorie, Zijn eer en (Zijn) autoriteit Zijn van Hemzelf en heeft Hij van niemand anders ontvangen; Hij bezit ze en Hij zal ze bezitten." ("God's Excellencies", WJE 10, 419)³³

Tenslotte moeten nog twee zaken worden benadrukt. Dat zijn Gods volmaakte heiligheid en het God-zijn als volmaakt moreel Wezen. Edwards schrijft, dat wanneer God behagen schept in Zijn eigen volmaakte deugden, het niet anders kan zijn dan dat God er ook behagen in schept om het uitoefenen van Zijn deugden tot Zijn doel te maken. En daarmee heeft God Zichzelf uiteindelijk tot doel.³⁴ In de Drie-enige God is een oneindige fontein van heiligheid, morele uitnemendheid en schoonheid, of, zoals Edwards het uitdrukt:

"Er is een oneindige bron van licht en kennis, zodat licht moet schijnen in stralen van gecommuniceerde kennis en verstaan: en zoals er een oneindige bron van heiligheid, morele uitnemendheid en schoonheid is, zo zou het moeten uitvloeien in gecommuniceerde heiligheid. En dat, aangezien er een oneindige volheid van vreugde en geluk is, deze een uitstraling moet hebben en een fontein moet worden die uitvloeit in overvloedige stromen, als stralen van de zon." ("Concerning the End for Wich God Created the World", WJE 8, 432-433)³⁵

God schoonheid is, zoals uit bovenstaand citaat blijkt, dus nooit een passieve karaktereigenschap, maar een eigenschap vol heilig mededogen en overeenkomstig de realiteit en behoefte van de mens. Het is overeenkomstig Gods karakter om te scheppen en te redden. Deze bewogenheid van God, waarin God Zichzelf uitrekt aan de mens, is het fundament en de betekenis van schoonheid. Als aantrekkingskracht een kenmerk is van schoonheid, dan voelen mensen zich meer aangetrokken tot iemand die zichzelf wegschenkt in zelfopofferende liefde dan tot de schoonheid die gezien kan worden in bijvoorbeeld harmonie. Daar waar de mens herschape wordt naar het 'beeld van God', kan het niet anders of deze wil en zal ook in die zin meer op God lijken, zodat zo iemand zich in zelfverloochenende liefde wegschenkt aan de (behoefte) naaste. God reikt Zichzelf uit aan de ander. Met andere woorden: God is de ontfermende God en de christen is tot hetzelfde geroepen. Zelfs waar geen liefde tot God is, zal toch het ingeschapen geweten van ieder mens hiermee instemmen, dat zelfopoffering meer schoonheid in zich heeft dan harmonie.³⁶

³² Mitchell, *Jonathan Edwards: on the Experience of Beauty*, 13.

³³ Voor de originele quote, zie citaat 12 in bijlage 2.

³⁴ "Concerning the End for Wich God Created the World", WJE 8, 437.

³⁵ Voor de originele quote, zie citaat 13 in bijlage 2.

³⁶ Cf: "The Mind", WJE 6, 380; "True Virtue" WJE 8, 595-96; Farley, *Faith and Beauty*, 89.

5.5 Edwards: schoonheid in de taal van Edwards

In de vorige paragraaf werd al enigszins duidelijk dat Edwards voor schoonheid meerdere woorden gebruikt die onlosmakelijk met elkaar zijn verbonden en met elkaar samenhangen. Edwards woordenschat is de taal van de schoonheid. Schoonheid of *beauty* en uitnemendheid of *excellency* zijn bij Edwards synoniemen. En ware deugd of *true virtue* staat gelijk aan schoonheid. *Excellency* is datgene wat schitterend of *beautiful* en wat mooi of *lovely* is, en hangt samen met heiligheid of *holiness* en grootheid of *greatness*.³⁷

De taal van de schoonheid is weliswaar een brug tussen kennen met het hoofd en verstaan met het hart, maar taal is niet in staat het gevoel of *sense* van het hart volledig uitdrukken. Het is dus belangrijk om te beseffen dat woorden, ook die van Edwards, nooit afdoende zijn. Maar net zo belangrijk is de betekenis die Edwards aan woorden geeft. Bijvoorbeeld als Edwards spreekt over een *actual idea* dan bedoelt hij volgens Simonson meer dan alleen een concept. Het is bij Edwards een ervaring die een emotie oproept en als zodanig ook een bewijs dat tot een bepaald voornemen leidt.³⁸ Een ander voorbeeld is Edwards' gebruik van het woord emanatie of *emanation*. Dit woord leent Edwards weliswaar van de neoplatonisten, maar hij geeft er een andere, ofwel Bijbelse inhoud aan.

In zijn uiteenzetting van schoonheid maakt Edwards onderscheid tussen *simple beauty* en *complex beauty*. Edwards schrijft:

"Deze eenvoudige gelijkvormigheid, zonder proportie, is de laagste vorm van regelmatigheid en kan eenvoudige schoonheid worden genoemd; alle andere vergelijkbare vormen van schoonheid en uitnemendheid kunnen hier bij ingesloten worden. Proportie valt onder complexe schoonheid." ("Mind" WJE 6:333)³⁹

Enkelvoudige schoonheid is dus gelijkvormigheid zonder dat het in vergelijkbare verhouding staat tot iets anders. Dus een driehoek met gelijke zijden is voor Edwards een voorbeeld van *simple beauty*. Als voorbeeld van *complex beauty* noemt Edwards het menselijk lichaam. In de veelheid van onderlinge delen is het samengevoegd in een proportionele verhouding. Staand in relatie tot elkaar is het schoonheid die complexer is dan een cirkel.⁴⁰

Binnen *complex beauty* maakt Edwards onderscheid tussen *particular beauty* en *general beauty*. Het eerste is specifiek en beperkt tot de verhouding waarin het staat, zoals muzieknoden binnen eenzelfde akkoord zich tot elkaar verhouden. Het tweede is veel meer universeel en omvat alle verhoudingen waarin iets of iemand staat. Als alle akkoorden tegelijk worden gespeeld, klinkt het vals, maar gezien als samenhangend geheel is er harmonie.⁴¹ Edwards benadrukt dat het beoefenen van ware deugd als liefdadigheid in relatie tot God (en de naaste) een voorbeeld is van *general beauty*. Hij zegt:

"Dat is mooi bij algemene schoonheid, of mooi in een alomvattende visie zoals het op zichzelf is, en in verband met alles waarmee het in verbinding staat. En daarom, wanneer we vragen naar de aard van ware deugd, namelijk waarin deze ware en algemene schoonheid van het hart het meest wezenlijk bestaat (...). Ware deugd

³⁷ Cf: Vanbrugge, "The Full Brightness And Diffused Beams Of Glory," 125; Mitchell, *Jonathan Edwards: on the Experience of Beauty*, 1; Delattre, *Beauty and Sensibility*, 1.

³⁸ Simonson, *Jonathan Edwards*, 14.

³⁹ Voor de originele quote, zie citaat 14 in bijlage 2.

⁴⁰ Cf: "Mind", WJE 6, 333-34; Mitchell, *Jonathan Edwards: on the Experience of Beauty*, 2-3.

⁴¹ "True Virtue", WJE 8, 540.

bestaat in essentie uit liefdadigheid jegens het Zijn in het algemeen (God). Of misschien om nauwkeuriger te spreken, het is die overeenstemming, geneigdheid en eenheid van hart met het Zijn in het algemeen (God), die onmiddellijk tot uiting komt in het algemeen goede willen (doen).” (“True Virtue” WJE 8, 540)⁴²

Hiermee maakt Edwards ook nog een ander onderscheid binnen *complex beauty*: enerzijds is er *natural beauty* en anderzijds *spiritual beauty*. Natuurlijke schoonheid is, zoals het woord al zegt de complexe harmonie van alle levende dingen in de natuur, en het universum met alle hemellichamen. In al die diversiteit en bewegingen is, in hun proportionaliteit, hun schoonheid gelegen.⁴³ Spirituele of geestelijke schoonheid is wederzijdse overeenstemming. In het denken van Edwards wijst natuurlijke schoonheid op de schoonheid van de geestelijke werkelijkheid. Er is een analogie tussen prachtige luchten of natuurwetten en de schoonheid van onzichtbare werkelijkheid.⁴⁴ Hij schrijft:

“De schoonheid van de wereld bestaat geheel uit zoete wederzijdse overeenstemming, hetzij binnen zichzelf, hetzij met het Opperwezen. Wat betreft de stoffelijke wereld, hoewel er vele andere soorten van overeenstemming zijn, is de zoetste en charmantste schoonheid die gelijkenis vertoont met spirituele schoonheden. De reden is dat spirituele schoonheden oneindig de grootste zijn, en omdat lichamen slechts de schaduwen van wezens zijn, moeten ze des te charmanter zijn naarmate ze meer spirituele schoonheden afschaduwen. Deze schoonheid is eigen aan natuurlijke dingen, en overtreft de kunstzinnigheid van de mens.” (“Beauty of the World” WJE 6:305)⁴⁵

Dit laat een volgend onderscheid zien dat Edwards maakt: het onderscheid tussen *secondary beauty* en *primary beauty*. Secundaire schoonheid kan gevonden worden in zowel levende wezens als levenloze dingen. Secundaire schoonheid is de wederzijdse overeenstemming of overeenkomst tussen de verschillende dingen, zowel in figuren als muzieknoten in een melodie, of de mooie verhoudingen in een menselijk gezicht. Het gaat dan om harmonie en symmetrie in de materiële wereld.⁴⁶ *Primary beauty* is van een totaal ander orde. Edwards schrijft:

“Zoals alle geestelijke schoonheid in deze deugdzame principes en handelingen ligt, zo zijn ze in de eerste plaats daarom mooi, namelijk dat ze overeenstemming en een eenheid met het Zijn in het algemeen (God) impliceren. Dit is de primaire en meest essentiële schoonheid van alles wat met recht met de naam deugd kan dragen; of welke morele uitnemendheid het dan ook is in de ogen van iemand die een volmaakte kijk op de dingen heeft. Ik zeg: dat is de primaire en meest essentiële schoonheid.” (“True Virtue” WJE 8, 548)⁴⁷

Primaire schoonheid betreft dus het immateriële. Het gaat om spirituele of geestelijke schoonheid die resulteert in deugdvolle principes en handelingen. Dit zijn dus principes en

⁴² Voor originele quote, zie citaat 15 in bijlage 2.

⁴³ “Mind”, WJE 6, 335.

⁴⁴ Vanbrugge, “The Full Brightness And Diffused Beams Of Glory”, 132.

⁴⁵ Voor originele quote, zie citaat 16 in bijlage 2.

⁴⁶ “True Virtue”, WJE 8, 561-63.

⁴⁷ Voor originele quote, zie citaat 17 in bijlage 2.

handelingen die overeenstemmen met zoals God Zelf is; het moet van morele uitnemendheid zijn in Zijn ogen. Deze superieure schoonheid is voor Edwards de basis van heel de ethiek omdat ze haar fundament vindt in God Zelf. Het gaat Edwards om de gezindheid van het hart en de daden van een mens, waarbij ware liefde en eenheid of *union* tussen God en mens en mensen onderling de meest uitnemende of *excellent* vorm van schoonheid zijn.⁴⁸ Eenheid is volgens Edwards één van de meest beminnenswaardige zaken voor de samenleving en het mooiste en gelukkigste wat er is op aarde.⁴⁹ Er is wel een belangrijke relatie tussen beiden: secundaire schoonheid is typologisch een schaduw of weerspiegeling van primaire schoonheid.⁵⁰

5.6 Edwards: een rijkdom aan typologieën en analogieën

De zichtbare werkelijkheid was in de ogen van Edwards vol van typologieën die voorbij zichzelf wezen naar de geestelijke werkelijkheid. Edwards is van mening dat deze wereld op ontelbare manieren analoog was aan de geestelijke wereld:

“En zo heeft hij de buitenwereld in talloze gevallen naar analogie met dingen van de spirituele wereld samengesteld;” (“True Virtue” WJE 8, 564)⁵¹

De in orde lagere schoonheid van deze wereld, was voor Edwards een typologie van de superieure schoonheid of schoonheid van de hoogste orde. Vooral wanneer de eerstgenoemde duidelijk en in hoge mate overeenkwam met de tweede. Het zien van harmonie in de natuur kan in het hart het gevoel van geestelijke schoonheid verlevendigen, niet passief, maar bedoeld als aansporing tot oefening in goddelijke liefde. Edwards zegt hierover:

“God heeft de natuur zo samengesteld dat de presentatie van deze lagere schoonheid, vooral in die soorten ervan die de grootste gelijkenis hebben met de primaire schoonheid, zoals de harmonie van geluiden en de schoonheid van de natuur, de neiging hebben om diegenen bij te staan wier harten onder invloed staan van een waarlijk deugdzaam temperament; om hen geschikt te maken voor de beoefening van goddelijke liefde, en in hen een gevoel van geestelijke schoonheid te verlevendigen.” (“True Virtue” WJE 8, 565)⁵²

Edwards' manier om op deze wijze de werkelijkheid te interpreteren, ontleende hij aan de Bijbel zelf. In zijn ogen was dit de juiste manier om de werkelijkheid te 'lezen', eenvoudigweg omdat God het zo had bedoeld. God heeft de wereld zo geschapen dat deze analoog en typologisch van aard is. God heeft nooit gewild dat de mens bij het uiterlijke van de geschapen wereld zou blijven, maar dat de mens bij iedere aanblik geleid zou worden tot het ware, volmaakte en geestelijke en uiteindelijk tot God Zélf. Hij haalt de woorden van Jezus aan om dit te onderstrepen, Edwards legt uit:

⁴⁸ Cf: *“True Virtue”*, WJE 8, 539; *“Mind”*, WJE 6, 336-37, 362 ; Vanbrugge, *“The Full Brightness And Diffused Beams Of Glory”*, 132.

⁴⁹ *“an Humble Attempt”*, WJE 5, 364-65.

⁵⁰ Cf: *“The Mind”* WJE 6, 380; Mitchell, *Jonathan Edwards: on the Experience of Beauty*, 6.

⁵¹ Voor originele quote, zie citaat 18 in bijlage 2.

⁵² *Ibid.*, 19.

“Johannes 15:1 “Ik ben de Ware Wijnstok.” De dingen spreken zagezegd de waarheid in de Schrift, in tegenstelling tot wat het typeert. Het type is slechts de weergave of schaduw van het ding, maar het antitype is de substantie zelf en is het ware ding. Zo wordt gezegd dat de hemel het ware heilige der heiligen is, in tegenstelling tot het heilige der heiligen in de tabernakel en tempel. Hebreëen 9:24” (“Images of Divine Things” WJE 11, 62)⁵³

Zo zag Edwards een wereld, in al zijn gradaties en ordeningen, vol schoonheid,⁵⁴ en vol aanwijzingen naar het ware en wezenlijke. Alles wees heen naar God, naar Christus en naar de geestelijke werkelijkheid. Edwards was erop uit *to touch the heart*. Via typologie en analogie wordt de geschapen werkelijkheid een instrument om fijngevoelig te worden voor schoonheid en dus voor de schoonheid van God; om de gevoelens en genegenheden te laten bewegen richting vreugde en liefde voor God, ver verwijderd van oppervlakkigheid. Het ging Edwards om, trouw aan de Bijbel, het laten zien van het karakter van de ware religie en het ware karakter van God.⁵⁵ De schepping geeft de mens geen eenzijdig beeld van God. Edwards zag een storm op zee analoog met de toorn van God:

“De golven en de golfslag van de zee in een storm en de woeste watervallen die er zijn van rivieren, zijn een voorstelling van de verschrikkelijke toorn van God, en verbazingwekkende ellende van (hen) die het ondergaan.” (...) Hosea 5:10: Ik zal mijn toorn over hen uitgieten als water.” (“Shadow of Divine Things” WJE 11, 58)⁵⁶

Op deze manier lezen we nauwelijks meer uit de Bijbel en uit het boek van de Schepping. Toch liggen in Edwards’ manier van ‘lezen’ waardevolle lessen. Hij geeft ons een vollere en rijkere visie op de schepping, de orde in de natuur, de wereld en de samenleving.⁵⁷ Zijn manier van spreken geeft altijd een inzicht dat leidt tot een verstaan dat ons impliciet aanspoort, troost, verheugt of bemoedigt. Edwards verloor daarbij niet de moeilijkheden van het leven en de christen, onder de aanvallen van de satan, uit het oog. Op beeldende wijze worden de schepping en de realiteit van het leven aan elkaar verbonden als hij schrijft:

“Rozen groeien op doornen, wat betekent dat alle tijdelijke zoetigheden gemengd zijn met bitter. Maar wat er vooral mee bedoeld lijkt te worden, is dat het ware geluk, de kroon der heerlijkheid, op geen andere manier bereikt kan worden dan door het kruis van Christus te dragen door een leven van afsterven, zelfverloochening en arbeid, en alles voor Christus te dragen. De roos, de voornaamste van alle bloemen, is het laatste dat tevoorschijn komt.” (“Images of Divine Things” WJE 11, 52) En “In de manier waarop vogels en eekhoorns die door slangen verleid zijn in hun bek gaan en door hen vernietigd worden, is een levendige voorstelling van de manier waarop zondaars onder het evangelie heel vaak door de duivel verleid en verwoest worden.” (“Images of Divine Things” WJE 11, 71)⁵⁸

⁵³ Voor de originele quote, zie citaat 20 in bijlage 2.

⁵⁴ *“Images of Divine Things”*, WJE 11, 114.

⁵⁵ Cf: Delattre, *Beauty and Sensibility*, 138; Vanbrugge, “The Full Brightness And Diffused Beams Of Glory,” 138.

⁵⁶ Voor de originele quote, zie citaat 21 in bijlage 2.

⁵⁷ Strachan en Sweeney, *Jonathan Edwards on Beauty*, 62.

⁵⁸ Voor de originele quotes, zie citaat 22 in bijlage 2.

Op gelijke wijze kan de schoonheid van Christus gezien worden in de schepping. In één van zijn preken spreekt Edwards typologisch op een indrukwekkende manier over Christus de Zon der gerechtigheid:

"Hoe lijkt het gezicht van de aarde zich te verheugen als de zon er in de lente aangenaam op schijnt. De weiden zijn bekleed met groen gras en vele aangename bloemen die hun binnenste openen om de zonnestralen te ontvangen. Hoe zijn de bomen als het ware bekleed met klederen van vreugde, met groene bladeren en mooie en geurige bloesems, alsof ze zongen en schreeuwden van vreugde bij de invloeden van de zon. Psalmen 65:13 "De weiden zijn bekleed met kudden, ook de dalen." Dit is een levendig beeld van die zoete geestelijke troost, vreugde en uitnemende verkwikking die de zielen van gelovigen hebben onder de stralen van de Zon der gerechtigheid." ("Christ the Spiritual Sun", WJE 22, 55-56)⁵⁹

De God van Edwards was niet alleen Schepper en Onderhouder maar ook Estheet. De schoonheid van de natuur waarderen zonder de erkenning dat God het is die alle dingen zo schoon heeft gemaakt is bij Edwards ondenkbaar.⁶⁰ God had de schepping gemaakt tot verheerlijking van Hem:⁶¹ niet uit enkel nut, maar ook uit verlangen tot creativiteit, om scheppend te zijn zodat God Zijn eigen volheid, schoonheid, uitnemendheid en glorie tentoon zou stellen aan Zijn publiek: de naar 'Gods beeld' geschapen mens.⁶² In deze gevallen en door zonde verdorven wereld vol lijden, laat Edwards de overvloed aan schoonheid zien om het hart op te wekken om God te zoeken en te dienen en Christus te omhelzen, zodat de mens zich laaft en verzadigt met de schoonheid van de Drie-enige God.⁶³

5.7 Edwards: het doel van schoonheid

Met de schoonheid van de mens en de schepping, de schoonheid in de incarnatie van Christus, de schoonheid in Gods plan van redding en de schoonheid in de uitvoering ervan, en bijzonder wel met de schoonheid in de voltooiing van het plan, had God van eeuwigheid een primair doel. Dit doel is de glorie van God, waarin bijzonder de mens die God kent, Zijn glorie ontvangt en weerspiegelt tot vermeerdering van Zijn glorie.⁶⁴

"Want het blijkt dat alles waarover ooit in de Schrift wordt gesproken als het uiteindelijke doel van Gods werken, is opgenomen in die ene zin, "de glorie van God." ("Concerning the End for Wich God Created the World" WJE 8, 526) En "In het kennen, hoogachten, liefhebben, zich verheugen in en prijzen van God door de schepping wordt de heerlijkheid van God zowel tentoongespreid als erkend; Zijn volheid wordt ontvangen en teruggegeven. Hier is zowel een uitvloeien als een terugvloeien. De uitstraling schijnt op en in het schepsel en wordt teruggekaatst naar de lichtbron. De stralen van glorie komen van God, en zijn iets van God, en worden weer teruggegeven aan hun oorsprong. Zodat het geheel van God is, en in

⁵⁹ Voor de originele quote, zie citaat 23 in bijlage 2.

⁶⁰ Cf: Strachan en Sweeney, *Jonathan Edwards on Beauty*, 40, 56.

⁶¹ "True Virtue" WJE 8, 550-51.

⁶² "Concerning the End for Wich God Created the World" WJE 8, 435.

⁶³ Cf: Strachan en Sweeney, *Jonathan Edwards on Beauty*, 65, 81, 89, 91.

⁶⁴ "Concerning the End for Wich God Created the World" WJE 8, 461-62.

God, en tot God; en God is het begin, het midden en het einde in deze aangelegenheid.” (“Concerning the End for Wich God Created the World” WJE 8, 531)⁶⁵

Bij Edwards is Gods glorie altijd nauw verbonden met Gods deugden en eigenschappen. Dit zou voor het onderscheid het tweede doel genoemd kunnen worden waarom God de wereld schiep. Zoals mensen goede eigenschappen bij de ander waarderen en er vreugde in hebben bij degenen bij wie deze goede eigenschappen gezien worden, zo verheugt God Zich ook in het uitoefenen van Zijn eigen deugden. God schiep alles omwille van Zichzelf.⁶⁶ De mens, als moreel en intelligent wezen, is geroepen om overeenkomstig God, in ware zelfverloochenende liefde zich aan de ander weg te schenken, om op deze manier de meest uitnemende vorm van schoonheid ten toon te spreiden tot eer van God. Edwards beschrijft het zo:

“De morele rechtschapenheid van Gods hart moet bestaan uit een correcte en gepaste eerbied van Zijn hart voor de dingen die voorwerpen van morele eerbied zijn: dat wil zeggen, voor intelligente wezens die in staat zijn tot morele handelingen en relaties. En daarom moet het voornamelijk bestaan uit het geven van gepaste eerbied aan dat Wezen aan wie dit het meeste toekomt; ja, oneindig veel, en in feite alles. Want God is oneindig en het meest waard om hooggeacht te worden.” (“Concerning the End for Wich God Created the World” WJE 8, 422)⁶⁷

Schoonheid is tegelijk heel nauw verbonden met Gods heiligheid. Alleen als de schoonheid en beminnelijkheid van Gods heiligheid zijn gezien, zal het hart worden veranderd en opgewekt worden om God na te volgen in een heilig leven.⁶⁸ Voor deze liefde tot God is er bekering nodig, eerder ziet de mens het belang er niet van in.⁶⁹ Zo wordt schoonheid tegelijk instrument en doel. De zichtbare schoonheid wijst boven zichzelf naar God. En God als de *Ultimate Beauty* te kennen, niet alleen met het hoofd, maar juist ook met het hart, is het doel.⁷⁰ Het persoonlijk kennen van God en het wandelen met Hem (Gen. 5:24) zou hiermee als derde doel kunnen worden onderscheiden. Edwards brengt deze bekering onder woorden, als hij zegt: ⁷¹

“Voordat Hij in de zielen van mensen schijnt, zijn ze dood en dor in een diepe slaap, zijn niet ijverig in hun werk, maar liggen stil en slapen en doen niets met betrekking tot hun zielen. Al hun genegenheden zijn dood, dor en levenloos; hun verstand is verduisterd met de donkere schaduwen van de geestelijke nacht, en er is niets dan geestelijke slaap en dood in hun zielen. Maar wanneer Christus over hen opstaat, dan beginnen alle dingen te herleven, de wil en genegenheden beginnen te bewegen en zij beginnen aan het werk dat zij moeten doen. Ze worden nu uit hun slaap gewekt; terwijl ze eerder stil waren, beginnen ze nu Gods lof toe te zingen. Hun genaden beginnen nu in praktijk te worden gebracht, zoals

⁶⁵ Voor originele quotes, zie citaat 24 in bijlage 2.

⁶⁶ Cf: “Concerning the End for Wich God Created the World”, WJE 8, 437, 467.

⁶⁷ Voor originele quote, zie citaat 25 in bijlage 2.

⁶⁸ “Miscellanies” no. 1126, WJE 20, 498.

⁶⁹ Cf: “True Virtue” WJE 8, 555, “Religious Affections” WJE 2, 273 en Delattre, *Beauty and Sensibility*, 2.

⁷⁰ Cf: Delattre, *Beauty and Sensibility*, 73 en Vanbrugge, “The Full Brightness And Diffused Beams Of Glory,” 139-40.

⁷¹ Cf: “Seeking After Christ”, WJE 22, 289.

bloemen een geur verspreiden wanneer de zon erop schijnt. ("Christ, the Light of the World", Works 10, 540)⁷²

5.8 Edwards: het zien en ervaren van schoonheid

God communiceert Zichzelf door de Heilige Geest in deze wereld en aan mensen. Of iemand God nu erkent of ontkent: vanuit Edwards' *worldview* wordt God ervaren. Edwards' theologie is dus geen set van regels, maar eerder een verhaal dat wordt beleefd, doorleefd en geleefd.⁷³ Het is van belang om te weten hoe Edwards onderscheid maakt in zien en zien en ervaren en ervaren, al heeft Edwards volgens Mitchell het woord religieuze ervaring zelf niet gebruikt.⁷⁴ Zoals duidelijk zal worden, maakt Edwards vooral onderscheid tussen bekeerde en onbekeerde personen, en natuurlijke, algemene en reddende ervaringskennis. De laatste twee, algemene en reddende ervaringskennis, worden volgens Edwards door de Heilige Geest gegeven.

Ervaring vervluchtigt bij Edwards nooit tot pure emoties. Ervaring is kennis: ervaringskennis of zoals Edwards het noemt *sensible knowledge*. Hoofd en hart kunnen in ervaringskennis niet los van elkaar gezien worden. Hoofd en hart zijn bij Edwards geen tegenstellingen, omdat gevoelens of *affections* en de rede of *reason* beide gegrond zijn in God. Het is kennis die ontspringt uit het gevoel en een intuïtieve overtuiging werkt in de menselijke geest (mind). Het opdoen van ervaringskennis legt beslag op een groter deel van de menselijke natuur, leidt tot een vollere dimensie van waarheid en is effectiever in het aanzetten tot handelen. Kennis zonder ervaring blijft speculatief.⁷⁵ Edwards schrijft het volgende:

"De menselijke natuur is zijn (Gods) vakmanschap waarmee Hij onze zielen heeft gemaakt & heeft ons ons vermogen tot waarnemen en ons vermogen tot genieten gegeven; het is door Hem dat we zo gemaakt zijn, dat we in staat zijn om van genot te genieten. Hij heeft onze lichamen gemaakt en heeft ons onze zintuigen gegeven. Hij heeft ons voorzien van onze gevoelige organen." ("Sermons. Series II, 1729" WJE 44, 131)⁷⁶

Dit maakt Edwards praktisch met het voorbeeld van honing:

"Iemand kan wel voormalige kennis (over honing) hebben, terwijl die niet weet hoe de honing smaakt; maar een man kan de tweede (de ervaringskennis) niet hebben, tenzij hij een idee van de smaak van honing in zijn geest heeft. Er is dus een verschil tussen het aannemen van iemands schoonheid en een idee (de ervaring) te hebben van zijn schoonheid. Het eerste kan van horen zeggen verkregen worden, maar het laatste alleen door de praktijk. Er is een groot verschil tussen een louter speculatief, rationeel oordeel dat het uitstekend zou zijn en het gevoel van lieflijkheid en schoonheid te kennen ervan te kennen." ("Sermons and Discourses 1730-1733", Works 17, 414)⁷⁷

⁷² Voor de originele quote, zie citaat 26 in bijlage 2.

⁷³ Cf: Mitchell, *Jonathan Edwards: on the Experience of Beauty*, 14; Simonson, *Jonathan Edwards*, 6.

⁷⁴ Mitchell, *Jonathan Edwards: on the Experience of Beauty*, 17.

⁷⁵ Cf: "Freedom of the will", WJE 1, 146; Simonson, *Jonathan Edwards*, 6-7, 69.

⁷⁶ Voor de originele quote, zie citaat 27 in bijlage 2.

⁷⁷ *Ibid.*, 28.

Edwards gebruikt de menselijke gevoeligheid en ontvankelijkheid voor schoonheid. Voor schoonheid is meer nodig dan zien met de ogen alleen: het is ervaren. Dus niet alleen hoofd en hart, maar ook ervaring en gevoel horen bij elkaar. Schoonheid zien in ware deugd is niet slechts rationeel nadenken over de voordelen, maar gaat volgens Edwards om een veel dieper besef:

“Zij die de schoonheid zien die er is in ware deugd, zien die niet door argumentatie over de verbanden en gevolgen ervan, maar vanuit het kader van hun eigen geest, of een bepaald geestelijk besef dat hen van God gegeven is.” (“True Virtue” WJE 8, 620)⁷⁸

Edwards maakt dus duidelijk onderscheid tussen wat de mens denkt en wat de mens voelt of beseft. Een ander onderscheid dat hij maakt, is het verschil tussen onbekeerde en bekeerde mensen. Er zijn ervaringen die eigen zijn aan alle mensen en er zijn ervaringen die alleen gekend worden door de wedergeboren mens. Ervaringskennis bezit ieder mens inclusief het inbeeldingsvermogen (imagination) en gevoel voor esthetiek. Er worden inzichten opgedaan die met enkel denken niet bewerkstelligd kunnen worden. Een woedeaanval kunnen we ons voorstellen, en die gebeurtenis kan men inbeelden, maar ook inleven. Daarom hoort volgens Edwards het inbeeldingsvermogen eerder bij het gevoel dan bij rede. Het inbeeldingsvermogen verenigt het intellect (hoofd) en het affectieve (hart) en omvat zo de mens in zijn hele existentie. Het vermogen van ieder mens om te ervaren als manier om kennis op te doen, kan volgens Edwards dieper ontwaken. De ogen gaan open en een gevoel van Gods majesteit en de menselijke zondigheid en eindigheid wordt ervaren. Ook dit is ervaringskennis maar de mens blijft op dit punt nog wel in zijn natuurlijke verdorvenheid. Deze kennis is vanuit het natuurlijke vermogen wat eigen is aan ieder mens.⁷⁹ Er is niets nieuws. Edwards maakt dit duidelijk met het voorbeeld van Bileam:

“Dus als de Geest van God een natuurlijk mens visioenen geeft, zoals Hij bij Bileam deed, drukt Hij alleen een natuurlijk principe in, namelijk het zintuig van het zien, waardoor onmiddellijk de ideeën van dat zintuig worden opgewekt; maar Hij geeft geen nieuw zintuig; noch is er iets bovennatuurlijks, geestelijks of goddelijks in. Dus als de Geest van God op de verbeelding van een mens inwerkt, hetzij in een droom, of wanneer hij wakker is, enige uiterlijke ideeën van een van de zintuigen, hetzij stemmen, of vormen en kleuren, is het alleen het opwekken van ideeën dat hij heeft doormiddel van natuurlijke principes en zintuigen.” (“Religious Affections” WJE 2, 206-207)⁸⁰

Zonder Gods ingrijpen zal algemene ervaringskennis nooit veranderen in de ware (zaligmakende) ervaringskennis. Als er geen ware ervaringskennis inzake goddelijke zaken is, dan is ook het reddende geloof niet aanwezig. *Imagination* zonder genade kent niet de geestelijke ervaring waardoor nieuwe geestelijke genegenheden gewerkt worden. Er is een radicale scheiding tussen bekeerd en onbekeerd.⁸¹ Edwards is hierover heel duidelijk:

⁷⁸ Voor de originele quote, zie citaat 29 in bijlage 2.

⁷⁹ Cf: Simonson, *Jonathan Edwards*, 70-71, 73, 84.

⁸⁰ Voor de originele quote, zie citaat 30 in bijlage 2.

⁸¹ Cf: Simonson, *Jonathan Edwards*, 75.

“De Schrift kan hen die verstoken zijn van dat geestelijke zintuig, waardoor de schoonheid van heiligheid wordt waargenomen, wel voorstellen als volkomen blind, doof en gevoelloos, ja als dood.” (“Religious Affections” WJE 2, 274)⁸²

Een mens die door Gods genade wedergeboren is, ontvangt volgens Edwards wel een nieuw geestelijk zintuig, al is dit geen nieuw vermogen. Er is een nieuw beginsel, en daaruit ontstaan vanuit hetzelfde vermogen nieuwe ervaringen.⁸³ Dit nieuwe zintuig geeft de heilige een schoonheidservaring als nooit eerder te voren.⁸⁴

Voor wat betreft schoonheid zijn bij Edwards dus drie soorten ervaringskennis te onderscheiden. Ten eerste is er datgene wat enkel natuurlijke ervaringskennis is. De mens komt onder de indruk van de schoonheid van de natuur en de objecten die worden gezien. Het tegendeel kan evenzeer ervaren worden. De zintuigelijke ervaring levert kennis op van hun schoonheid of misvormdheid. Dit type ervaring strekt zich uit over alle zintuigen. Ook een geur levert ervaringskennis op, net als het waarnemen van plezier of verdriet. Het inbeeldingsvermogen stelt de mens in staat om in zekere zin te delen in de ervaring van de ander, of iets te ervaren wat nog in de toekomst ligt, zoals een bruiloft of operatie. De tweede soort kennis is een ervaringskennis die niet gekend kan worden zonder de Heilige Geest. Ze is geen zaligmakende kennis, maar werkt overtuigingen van zaken met betrekking tot de eeuwigheid en het christelijk geloof. Dit kan ook komen door een bijzondere samenloop van omstandigheden die ons stilzet en tot nadenken stemt. Maar het onderscheid met ware ervaringskennis blijft wel dat het, al is het van de Heilige Geest, bij algemene overtuigingen en inzichten blijft. De derde soort kennis betreft zaligmakende of bovennatuurlijke kennis. Het is het werk van de Geest om ware geestelijke kennis te geven inzake het geestelijk goede en kwade, met betrekking tot de mens. Dit is kennis van Boven en geeft ons inzicht in goddelijke zaken. Volgens Edwards gaat aan de kennis van de goddelijke uitnemendheid van Christus een voorbereidend besef vooraf: een besef van de noodzaak van voldoening van de zonde. Er is een besef van de grote schuld en de straf die God eist. De Geest opent de ogen voor het Evangelie als weg van verlossing, zo passend! Na blind te zijn voor Christus' geschiktheid wordt dan het oog op Hem geopend. Hij is de heerlijke en waardige Persoon. Hij leed voor zondaren. Het verstand wordt mede overtuigd en is volkomen in overeenstemming met het gevoel: de redding is toereikend. Die weg laat ons Gods wijsheid, heiligheid en rechtvaardigheid zien.⁸⁵ Verstandelijke kennis en ervaringskennis stoppen daar waar het onderscheid tussen natuurlijke en ware geestelijke kennis realiteit wordt. En deze realiteit wordt alleen gewerkt door de Heilige Geest.⁸⁶

5.9 Edwards: schoonheid als geschenk van God in de schepping

De schoonheid in de natuurlijke dingen overtreft volgens Edwards de schoonheid van menselijke kunst. Natuurlijke schoonheid kenmerkt zich door zoete wederzijdse overeenstemming (harmonie) op een manier waar de menselijke kunst vreemd aan is. Daarbij overtreft het ook de menselijke kunst, omdat de natuur de schaduw is van het geestelijke.

⁸² Voor de originele quote, zie citaat 31 in bijlage 2.

⁸³ “Religious Affections”, WJE 2, 206.

⁸⁴ Cf: Mitchell, *Jonathan Edwards: on the Experience of Beauty*, 15.

⁸⁵ Voor Edwards' volledige uitwerking zie: “Miscellanies” no. 782, WJE 18, 461-66.

⁸⁶ Cf: Simonson, *Jonathan Edwards*, 69.

Al is schoonheid in de schepping niet noodzakelijk voor het bestaan, het is wel in een uitbundige overvloed aanwezig: een geschenk. Edwards onderscheidt twee categorieën schoonheid:

“Liefdadigheid tot het Zijn in het algemeen (God), of eenvoudigweg tot het bestaan zelf, is iets heel anders dan uniformiteit te midden van verscheidenheid, en is een superieur soort schoonheid.” (“True Virtue” WJE 8, 571)⁸⁷

De eerste en hoogste categorie is liefdadigheid richting God, of richting de ander of het andere. De tweede categorie is de uniformiteit van de schepping te midden van alle verscheidenheid. De menselijke aanleg voor het ervaren van schoonheid en opbouwen van ervaringskennis is van geheel eigen aard. Ze is kennis zonder dat het technische (in de onderliggende structuren en opbouw) gekend hoeft te worden. Edwards maakt dit duidelijk aan de hand van het luisteren van muziek:

“Zo kan iemand geraakt zijn over de harmonie van de tonen in een melodie en toch niets weten van de verhouding of afstelling van de tonen, die door de wet van de natuur de grond van de melodie is. Hij weet niet dat de trillingen van de ene noot regelmatig samenvallen met de trillingen van een andere noot; dat de trillingen van een noot tegelijkertijd samenvallen met twee trillingen van de octaaf; en dat twee trillingen van een noot samenvallen met drie van de vijf, enz. Ja, hij kan zelfs niet weten dat luchtrillingen in het spel zijn, of enige samenvallende bewegingen in de gehoororganen, in de gehoorzenuw (...). Dus een mens kan vergeenoegd en geraakt zijn vanwege de prachtige proportionaliteit van de contouren van een gezicht, en toch niet weten wat die verhouding nu is, of uit welke maten, hoeveelheden en afstanden die bestaat.” (“True Virtue” WJE 8, 566)⁸⁸

De aanwezige schoonheid in de natuur is bedoeld om ervan te genieten. Zoals Edwards over de schoonheid van de schepping spreekt, zijn er altijd twee rode draden doorheen geweven. De eerste is de vergelijking met de schoonheid van God als Schepper. God is zo oneindig schoon, dat de schoonheid in de natuur verbleekt tot niets. De tweede draad is dat al het natuurschoon typologisch een schaduw is van iets wat veel schoner en uitnemender is. Als Edwards een vergelijk maakt tussen Schepper en schepping dan schrijft hij:

“De schoonheid van bomen, planten en bloemen, waarmee God het aanschijn van de aarde heeft besprenkeld, is verrukkelijk; het prachtige gestel van het lichaam van de mens, vooral in zijn volmaaktheid, is verbazingwekkend; de schoonheid van de maan en de sterren zijn wonderbaarlijk; de schoonheid van (de) hoogste hemelen is verheven; de uitnemendheid van engelen en heiligen in het licht is zeer heerlijk; maar het is allemaal misvorming en duisternis in vergelijking met de helderdere heerlijkheden en schoonheden van de Schepper van alles, want “zie zelfs naar de maan, en het schijnt niet” (Job 25:5); dat is, denk aan de uitnemendheid van God en de maan zal je niet beschijnen, zozeer overtreft haar Gods uitnemendheid.” (“God’s Excellencies”, WJE 10, 421)⁸⁹

⁸⁷ Voor de originele quote, zie citaat 32 in bijlage 2.

⁸⁸ Ibid., 33.

⁸⁹ Ibid., 34.

In een ander voorbeeld, als Edwards de schoonheid van Christus beschrijft vanuit de natuur, neigt het ernaar dat niet alleen de gebruikte beelden maar ook de daaraan verbonden ervaringskennis en gevoelens die vanuit de schepping zijn opgedaan, typologisch worden. Het lijkt inbegrepen om het hart te lokken en voor Christus in te winnen:

“Zodat wanneer we verrukt zijn over bloemrijke weiden en zachte briesjes van de wind, we mogen bedenken dat we alleen de uitgieting zien van de zoete liefdadigheid van Jezus Christus; wanneer we de geurige roos en lelie aanschouwen, zien we Zijn liefde en zuiverheid. Zo zijn de groene bomen en velden, en het gezang van vogels, de uitgieting van Zijn oneindige vreugde en goedheid; de eenvoudigheid en natuurlijkheid van bomen en wijnstokken (zijn) schaduwen van Zijn oneindige schoonheid en lieflijkheid.” (“Miscellanies” no. 108, WJE 13: 279)⁹⁰

5.10 Edwards: Christus’ schoonheid als geschenk aan een gevallen wereld

Deze paragraaf gaat niet over schoonheid in een wereld vol van onrecht en lijden, vanwege de ongehoorzaamheid aan God. Hij gaat over schoonheid als reddend geschenk voor een gevallen wereld, de Schoonheid die overwonnen heeft en overwinnen zal. Over Hem, Die veel schoner is dan de mensenkinderen (Ps. 45:3), gaat het. Edwards beschrijft de toestand van de huidige wereld in vergelijking met de oorspronkelijke toestand voor de val. Hij zegt:

“Deze aardse wereld genoot voor de zondeval van het middaglicht, het licht van de kennis van God, het licht van Zijn heerlijkheid en het licht van Zijn gunst. Maar toen de mens viel, werd al dit licht in een keer gedoofd en werd de wereld weer teruggebracht tot totale duisternis, een ergere duisternis dan die in het begin van de wereld was, waarover we lezen in Genesis 1:2 “En de aarde was zonder vorm en ledig (en duisternis was op het aangezicht van de diepte).” Dit (de val) was een duisternis die duizendmaal erger of onherstelbaar was, omdat noch de mens noch de engelen een manier konden vinden om deze duisternis te verdrijven.” (“History of the Work of Redemption” WJE 9, 133)⁹¹

De huidige staat is duizendmaal erger dan de duisternis voor de schepping. Zoals Edwards in rijke bewoordingen beeldend over schoonheid schrijft, zo beschrijft hij ook de huidige toestand van deze wereld: een wereld waar het voor mensen en engelen onmogelijk is om iets te doen om de duisternis te verdrijven. Deze tekst lijkt in tegenspraak met heel veel andere teksten waarin Edwards spreekt van de (nog) aanwezige schoonheid in alle dingen. Toch vergroot dit juist de heerlijkheid en schoonheid van Christus. Er zijn veel gradaties in schoonheid en hoe complexer, hoe intenser de schoonheid is, maar ook hoe minder voor de hand liggend of direct deze gezien wordt. Daar waar de natuur een schaduw is van Gods schoonheid, is Christus voor Edwards het centrum of het hart van Gods schoonheid. Als God de Schoonheid Zelf is, is Christus daarvan de incarnatie.⁹² Hij is een ‘kopie’ van Gods Wezen, Die Mens is geworden, en in Wie volgens Edwards uitnemende schoonheid op een volstrekt unieke manier samenkomt.⁹³ Edwards schrijft:

⁹⁰ Voor de originele quote, zie citaat 35 in bijlage 2.

⁹¹ Ibid., 36.

⁹² Cf: “Christ, the Light of the World”, WJE 10, 535-36.

⁹³ Cf: Mitchell, *Jonathan Edwards: on the Experience of Beauty*, 31-32,36, 41.

“Er komen in de Persoon van Christus zulke werkelijke, verschillende uitnemendheden samen, die anders in hetzelfde subject volstrekt onverenigbaar zouden zijn geacht; zulke die in geen enkele andere Persoon samenkomen, noch in de goddelijke, noch in de menselijke, noch in de engelen; en zulke waarvan noch de mensen, noch de engelen ooit zouden hebben gedacht dat ze in dezelfde Persoon zouden kunnen samenkomen, als ze niet in de Persoon van Christus waren gezien.” (“Sermons and Discourses 1730-1733, Works 19, 567”)⁹⁴

Deze persoon Jezus is God en mens tegelijk. Om de uitnemende schoonheid van Christus te beschrijven, gebruikt Edwards het Bijbelse beeld van de leeuw en het lam. In de leeuw worden Zijn kracht en majesteit gezien en in het lam Zijn zachtmoedigheid en geschiktheid als offer voor de redding van de mens. Zijn oneindig verheven glorie en Zijn grootste nederigheid komen in Hem samen, en worden bijzonder getoond in het Kruis. Daar zien we Zijn grootste liefde tot vijanden en tegelijk ook Zijn overwinning op Zijn vijanden. Zo is Christus beide leeuw en lam tegelijk: ⁹⁵

“De leeuw en het lam, hoewel zeer verschillende soorten wezens, hebben elk hun eigenaardige uitnemendheid. De leeuw blinkt uit in kracht en in de majesteit van zijn verschijning en stem. Het lam blinkt uit in zijn zachtmoedigheid en geduld, naast de voortreffelijke aard van dit schepsel als zijnde goed voor het voedsel, en datgene voortbrengend wat geschikt is voor onze kleding, en geschikt om als offer aan God te worden aangeboden. Maar we zien dat Christus in de tekst met beide wordt vergeleken; omdat de verschillende uitnemendheden van beide wonderlijk in Hem samenkomen.” (“Sermons and Discourses 1730-1733, Works 19, 565”)⁹⁶

Edwards vertelt dat Zijn stralen de zon in kracht ver overtreft. Christus' stralen herstellen niet alleen wonden, maar herstellen ook van de dood. Ze geven niet alleen licht, maar ook het leven. Christus is de Zon van de gerechtigheid en de Bron Die leven geeft. Christus' liefde in het hart van een christen geeft nieuwe hoop, maar ook ootmoedigheid. Edwards' spreken is iedere keer spreken in beeldtaal en in metaforen, om via typologie en analogie Christus' schoonheid te onthullen. Maar hij spreekt ook over wat die schoonheid betekent voor de christen. Edwards schrijft:

“De zieke ziel wordt door deze stralen hersteld; zoals planten die op schaduwrijke en koude plaatsen zijn gegroeid, ziekelijk en kwijnend lijken, als de schaduw wordt verwijderd en de zonnestralen op hen neerdalen, zullen opleven en bloeien; of zoals het heldere schijnen van de zon na de regen. De stralen van deze Zon genezen van het dodelijke gif van de vurige slang, zoals de kinderen Israëls werden genezen door naar de koperen slang in de woestijn te kijken. Ja, deze stralen herstellen niet alleen van wonden maar van de dood; ze geven niet alleen licht maar leven. De ziel van een bekeerling wordt uit de dood opgewekt door het schijnen van de stralen van deze Zon, zoals we zien dat de stralen van de zon in de lente het gras en de kruiden als het ware uit de dood opwekken en een opstanding van hen uit het

⁹⁴ Voor de originele quote, zie citaat 37 in bijlage 2.

⁹⁵ Mitchell, *Jonathan Edwards: on the Experience of Beauty*, 37.

⁹⁶ Voor de originele quote, zie citaat 38 in bijlage 2; voor Edwards' verdere uiteenzetting zie *“Sermons and Discourses 1730-1733”*, Works 19, 574-76. Cf. *“Christ, the Light of the World”*, WJE 10, 535.

stof veroorzaken, waardoor ze met nieuw leven uit de grond ontspringen.” (“Christ the Spiritual Sun”, WJE 22, 56-57)⁹⁷

Dat wat God gedaan heeft in Christus, dat wat Christus gedaan heeft voor vijanden, kon niet anders dan zichtbaar worden. Dit werk moest over heel de wereld zichtbaar worden, en wordt ook zichtbaar gemaakt in Zijn lichaam, de gemeente (Ef. 4:13).

5.11 Edwards: schoonheid als geschenk van God aan Zijn Kerk

Als God Zijn schoonheid al zo zichtbaar maakt in de schepping, hoeveel te meer dan in de redding, hoeveel te meer dan in geredde zondaren? Zij zijn het lichaam van Christus. Gods glorie, gezien in de glorie van Christus, is oneindig goed in zichzelf, maar het is ook oneindig goed dat Gods glorie gekend wordt in een glorieuze samenleving van geschapen mensen. Bij Edwards is de kerk geen gebouw van stenen, maar een representatie van Christus en een bewijs van Zijn reddend werk. Juist de gemeente als Zijn lichaam heeft volgens Edwards het doel om God te verheerlijken. De Kerk is de nieuwe glorieuze samenleving van alle kinderen van God. Dus juist in de Kerk zien we de roeping en het doel van ieder mens helder oplichten: God te verheerlijken. Edwards schrijft hierover het volgende:

“Het lijkt op zichzelf iets gepast en wenselijks te zijn, dat de heerlijke volmaaktheden van God gekend zouden moeten worden, en de verrichtingen en uitdrukkingen ervan door andere wezens dan Hemzelf gezien zouden moeten worden. Als het gepast is dat Gods macht en wijsheid, etc. uitgeoefend en uitgedrukt worden in sommige daden, en niet eeuwig sluimeren, dan lijkt het gepast dat deze handelingen verschijnen, en niet totaal verborgen en onbekend zijn. (...) Zoals Gods volmaaktheden op zichzelf uitnemende dingen zijn, zo is de uitdrukking ervan in hun juiste daden en vruchten uitnemend, en de kennis van deze uitnemende volmaaktheden, en van de glorieuze uitdrukkingen ervan, is een voortreffelijke zaak, waarvan het bestaan op zichzelf waardevol en wenselijk is. Het is iets oneindig goeds in zichzelf dat Gods glorie gekend moet worden door een glorieuze samenleving van geschapen wezens.” (“Concerning the End for Which God Created the World” WJE 8, 430-431)⁹⁸

Al gold dit reeds voor het Israël onder het Oude Testament, dit geldt nog meer voor de Nieuw Testamentische gemeente. Edwards benadrukt dit door de kerk onder het Oude Testament te zien als de moeder van Christus, maar de Nieuw Testamentische gemeente is Zijn vrouw. Christus gaat met Zijn vrouw aan wie Hij verbonden is, met veel meer tederheid en intimiteit om.⁹⁹ Zoals Edwards spreekt over de Kerk in intieme verbondenheid met Hem, kan hij de indruk wekken dat de gemeente hier op aarde al volmaakt kan zijn. Strachen en Sweeney concluderen dat in het denken van Edwards de Kerk een esthetische tentoonstelling van schoonheid is, die haar licht van de hemel ontvangt en weerkaatst.¹⁰⁰ Het ideaalbeeld, de hoge positie en de roeping staan in schril contrast met wat de zichtbare kerk in werkelijkheid is. Ook hier gaat Edwards niet aan voorbij. De zichtbare kerk is een

⁹⁷ Voor de originele quote, zie citaat 39 in bijlage 2.

⁹⁸ Ibid., 40

⁹⁹ “Notes on Scripture”, WJE 15, 182.

¹⁰⁰ Strachan en Sweeney, *Jonathan Edwards on Beauty*, 110.

kerk in lijden en vervolgingen¹⁰¹ en een kerk die aan de rand van de afgrond hopeloos verloren leek.¹⁰² Maar de reactie van Edwards hierop is een retorische vraag. Samengevat zegt Edwards: als door zulke omstandigheden Gods hand ten gunste van de Kerk niet gezien wordt, wat kan die dan nog wel laten zien? Edwards woorden zijn bemoedigend voor de Kerk van alle tijden en plaatsen:

“En zo is het van tijd tot tijd geweest; dat na de donkerste tijden van de kerk God Zijn kerk op de meest glorieuze wijze heeft laten bloeien. Als het behoud van de kerk van God, vanaf het begin van de wereld tot nu toe vergezeld van zulke omstandigheden, niet voldoende is om een goddelijke hand ten gunste van haar aan te tonen, wat kan er dan bedacht worden dat dat wel zou doen? Maar als dit van de goddelijke hand is, dan bezit God de Kerk en haar godsdienst, en de openbaring en de Schriften waarop zij is gebouwd; en zo zal het volgen dat hun godsdienst de ware godsdienst of de godsdienst van God is, en de Schriften die zij tot hun norm maken, Zijn Woord.” (“History of the Work of Redemption” WJE 9, 449)¹⁰³

De schoonheid van de kerk is juist gelegen in haar bestaan te midden van alle aanvallen van de satan. De kerk bleef bestaan te midden van vreselijke tegenstand en moeilijkheden. Juist door donkere tijden heen bracht God zijn kerk tot de meest glorieuze bloei.¹⁰⁴ Er zijn in Edwards denken een ‘alreeds’ en ‘nog niet’ te herkennen. Edwards had grote verwachtingen voor de kerk. Die verwachting lag breder dan voor de kerk alleen. Edwards spreekt over een wereldwijde tijd van vrede en voorspoed, een millennium vol geestelijke en wetenschappelijke kennis.¹⁰⁵ Zijn denken hierover krijgt chiliastische vormen, maar is voor Edwards zeker niet het eindpunt. Het is de doorgaande lijn van schepping naar de voltooiing in de hemel. Edwards blikt ook vooruit naar daar waar alles voor eeuwig in uitnemende schoonheid zal blinken.

5.12 Edwards: schoonheid als geschenk voor de toekomst

De eeuwige toekomst is bij Edwards niet statisch, maar ze blijft oneindig in heerlijkheid toenemen. Er is geen hoogste punt: dat ligt daar een eeuwigheid ver vandaan, zodat volgens Edwards niemand kan zeggen dat het hoogtepunt is bereikt.¹⁰⁶ Er zal een toenemend geluk blijven en een toenemende vereniging tussen God en de mens. Edwards beschrijft het zo:

“Het schepsel is niet meer gelukkig met dit geluk dat God tot zijn ultieme doel maakt, dan dat hij een wordt met God. Hoe meer geluk, hoe groter de eenheid: wanneer het geluk volmaakt is, is de eenheid volmaakt. En naarmate de gelukzaligheid tot in de eeuwigheid toeneemt, zal de vereniging steeds intenser en

¹⁰¹ “Notes on Scripture”, WJE 15, 330-31.

¹⁰² “History of the Work of Redemption” WJE 9, 448.

¹⁰³ Voor de originele quote, zie citaat 41 in bijlage 2.

¹⁰⁴ Strachan en Sweeney, *Jonathan Edwards on Beauty*, 112.

¹⁰⁵ Cf: “an Humble Attempt” WJE 5, 339; “Shadow of the Divine Things” WJE 11, 184; “Miscellanies” no. 262, WJE 13, 369.

¹⁰⁶ “True Virtue”, WJE 8, 534.

volmaakter worden; steeds meer lijkend op die tussen God de Vader en de Zoon; die zo verenigd Zijn dat hun belang volmaakt een is. ("True Virtue" WJE 8, 533)¹⁰⁷

Het gaat Edwards om het uiteindelijke doel: God. Hij is *Being in general* en de *Ultimate Beauty*. De reis door deze wereld van trots, egoïsme, afgunst, kwaadaardigheid, minachting, twist en oorlog eindigt in een wereld van liefde en een wereld waar de schoonheid van Gods geliefden nooit zal verduisteren. Er blijft een wereld van liefde vol schoonheid over. Alle heiligen zullen rond de God van glorie staan. Zoals bloemen hun knoppen openen voor de zon, om in schoonheid en geurigheid op te bloeien, zo is ook iedere heilige een bloem in het paradijs van God.¹⁰⁸ Om het met Edwards' eigen woorden te zeggen:

"Dit alles zal zijn zonder dat de schoonheid van de geliefde voorwerpen zal vervaagen, zonder dat de liefde van de minnaar zal afnemen en zonder dat het vermogen om van de liefde te genieten verzadigd zal raken, O, we mogen concluderen wat een rust dat er in zo'n wereld als deze zal zijn! (...) Allen zullen rond de God van de glorie staan, de Fontein van de liefde, als het ware hun boezem openend om gevuld te worden met de liefdesuitbarstingen die daaruit voortkomen, zoals de bloemen op aarde op een aangename lentedag hun binnenste openen voor de zon om gevuld te worden met zijn warmte en licht, en om in schoonheid en geurigheid te bloeien door zijn Stralen." ("Heaven is a World of Love" WJE 8, 385-386)¹⁰⁹

5.13 Conclusie

Concluderend kan gezegd worden dat Gods glorie Edwards' drijfveer was en schoonheid de lens waardoor hij onderzocht, interpreteerde en schreef. Schoonheid was bij Edwards niet alleen iets wat gevonden werd in de materiële, immateriële en de geestelijke werkelijkheid, maar was voor hem het allereerste uitgangspunt voor het bestaan. God is *Being in general* uit Wie alles overvloedig en uitbundig ontspringt en waar alles zich op richt. Omdat alle schoonheid van God komt, is schoonheid objectief. Edwards is dus absoluut theocentrisch. In de taal van de schoonheid, met veel bewoordingen en onderscheidingen, schrijft Edwards heel secuur over schoonheid. Hij komt soms woorden tekort, maar er is in zijn werken een onvermoeibare en onophoudelijke beweging waarneembaar die pas tot rust komt in de *Ultimate Beauty*. Als theoloog heeft Edwards in zijn tijd meer geschreven over schoonheid dan ieder ander en hij kan naar mijn overtuiging met recht de gereformeerde theoloog van de schoonheid worden genoemd. Schoonheid was voor Edwards de structuur van al het bestaan, en alle schoonheid vindt haar grond in God, Die de Schoonheid Zelf is. In Edwards' geschriften is schoonheid een eigenschap van God, net als andere eigenschappen zoals heiligheid en liefde. Tegelijk is schoonheid ontologisch: het is Gods zijnsstructuur.

Schoonheid is een geschenk en schenkend tegelijk. Daarom kan schoonheid niet bestaan zonder de ander. Uit een enkelvoudig *Being* kan geen schoonheid ontspringen, dus moest er meervoudigheid zijn. Edwards werkt op zijn eigen manier een triniteitsleer uit. God is één trinitarische schoonheid in een samenleving van drie Personen Die in een

¹⁰⁷ Voor de originele quote, zie citaat 42 in bijlage 2.

¹⁰⁸ "Heaven is a World of Love", WJE 8, 369-86.

¹⁰⁹ Voor de originele quote, zie citaat 43 in bijlage 2.

oneindige, volmaakte, liefdevolle verhouding staan tot elkaar en met elkaar verenigd zijn. Gods gedachte over Zichzelf is volgens Edwards genererend. Het is de Zoon Die een volmaakt uitgedrukt Beeld van God Zelf is. De Heilige Geest wordt door Edwards beschreven als de activiteit van oneindige liefde van de Vader en de Zoon in het verheerlijken van elkaar. En die Drie-enige God is de oneindige Fontein van heiligheid, morele uitnemendheid en schoonheid, Die naar ons toe beweegt.

God als schoonheid is dus niet passief, maar altijd volop actief. God is het Die Zichzelf wegschenkt aan anderen in het scheppen en redden. En dat is wat schoonheid voor Edwards ten volle betekent. Edwards' theologie was dan ook geen intellectuele speculatie of set met regels maar wortelde in de ervaring. Als het ging om ervaringskennis, dan hield hij hoofd en hart heel nauw bij elkaar. Dit was geen tegenstelling, omdat affecties en rede beiden gefundeerd zijn in God. Ervaringskennis leidt tot een vollere dimensie van de waarheid en is effectiever in het aanzetten tot handelen. Opgedane ervaringskennis mag dus nooit passief blijven. Schoonheid is een werkwoord. Gods bewogenheid moet ons bewegen. De meest uitnemende vorm van schoonheid is voor Edwards ware deugd. Ware deugd brengt schoonheid voort op het moment dat iemand zichzelf in zelfopofferende liefde wegschenkt. Het gaat daarbij om de gezindheid van het hart en de daden van een mens waarbij ware liefde en eenheid worden gezien. Het op die manier verenigd zijn met elkaar benoemde Edwards als het mooiste wat er is voor een samenleving, en het gelukkigste wat er op aarde is. Het verenigd zijn geldt tussen God in Zichzelf, tussen God en mens en tussen mensen onderling. De naar 'Gods beeld' geschapen mens, die zijn bestaan en schoonheid van God ontvangt, moet in overeenstemming met Wie God is en wat God doet, ook zijn en handelen. Edwards wijst ons hierop als hij schrijft:

"En de liefdadigheid of goedheid in het Goddelijke Wezen wordt over het algemeen niet alleen verondersteld voorafgaand te zijn aan de schoonheid van veel van Zijn voorwerpen, maar ook aan hun bestaan; zodat het de grond is van zowel hun bestaan als hun schoonheid, in plaats van dat zij de basis zijn van Gods liefdadigheid; omdat verondersteld wordt dat het Gods goedheid is die Hem bewoog om hen zowel het zijn als de schoonheid te geven. Dus als alle deugd in de eerste plaats bestaat uit de genegenheid van het hart voor het bestaan, dat wordt beoefend in liefdadigheid, of een neiging tot het goede ervan, dan is Gods deugd zo uitgebreid dat ze een neiging omvat, niet alleen tot het zijn van het werkelijk bestaande en werkelijk schone, maar ook tot het mogelijke zijn, zodat Hij geneigd is om dat zijn, schoonheid en het geluk te geven." ("True Virtue" WJE 8:542)¹¹⁰

De schoonheid in deze aardse wereld, ook de spirituele of geestelijke schoonheid, was voor Edwards op ontelbare manieren een analogie of typologie van de hogere geestelijke werkelijkheid. Dat is de wijze waarop God deze wereld volgens Edwards heeft geschapen. Het inbeeldingsvermogen speelt hierin een belangrijke rol. Dit vermogen maakt het onzichtbare voorstelbaar. Daarbij verenigt het inbeeldingsvermogen volgens Edwards de rede en onze affecties en omvat zo de mens in zijn hele existentie. Het ging Edwards om de erkenning van God. De ware erkenning komt met het ontvangen van de ware ervaringskennis, die ontvangen wordt door een nieuwe geboorte en gewerkt wordt door de Heilige Geest. Edwards maakt dan ook onderscheid tussen natuurlijke en algemene ervaringskennis, en

¹¹⁰ Voor de originele quote, zie citaat 44 in bijlage 2.

reddende ervaringskennis door het geschonken geloof. Omdat de mens onder de indruk komt van de schoonheid van de natuur en objecten die worden gezien, kan de mens zich ook een voorstelling maken van het tegendeel, evenals dat dit tegendeel in het leven daadwerkelijk kan worden ervaren.

God is bij Edwards onvergelijklijk. In Zijn licht is ons licht duisternis. De schoonheid van de natuur verbleekt bij Gods schoonheid tot niets. Christus wordt bij Edwards typologisch uitgeschilderd met beelden uit de Bijbel en de natuur die sterk verbonden zijn met de menselijke ervaring en gevoelens. In Christus komt de uitnemende schoonheid op een unieke manier samen. Deze schoonheid wordt in de Kerk als Zijn lichaam weerspiegeld. De schoonheid van de Kerk wordt gezien in het tegendeel: strijd, lijden en geringheid. Bijzonder is ook hoe Edwards met chiliastische trekken de hoop voor de kerk en de wereld schetst en de beweging doorzet naar de eeuwigheid. Omdat God eeuwige schoonheid in actie is, kan de eeuwigheid ook niet statisch zijn. Er blijft een beweging in toename van heerlijkheid. Maar de volheid van die heerlijkheid ligt er een eeuwigheid ver bij vandaan.

Het bestaan op zich is een en al schoonheid in zijn en zien, zonder dat Edwards de realiteit uit het oog verliest. Maar het woord schoonheid zelf is voor Edwards niet toereikend om de zaken te beschrijven. Hij spreekt over schoonheid in samenhang met – ook door ons – veelgebruikte termen als uitnemendheid, heiligheid, liefde, glorie, vreugde en eeuwigheid. Zo probeert Edwards altijd zo volledig mogelijk, maar tegelijk zo ontoereikend te vertellen wie God is. Sommige theologische thema's, zoals het millennium en zijn uiteenzettingen over de Heilige Geest, vragen om verdere theologische doordenking. Maar dat is in dit hoofdstuk het doel niet. Edwards heeft ons wat te leren, zoveel is wel duidelijk. Maar of zijn lessen en inzichten voor vandaag binnen het reformatorische onderwijs in een postmoderne samenleving bruikbaar zijn voor godsdienstige vorming, wordt in het slot-hoofdstuk besproken.

Conclusie en aanbevelingen

6.1 Inleiding

Door twee lenzen heen – het reformatorisch voortgezet onderwijs (H2) en het postmodernisme (H3) –, heeft dit onderzoek zich gericht op schoonheid. Schoonheid is niet alleen als concept of ervaren fenomeen in beeld gebracht (H4), maar met Edwards is ook inhoudelijk op schoonheid ingezoomd (H5). Het onderzoek naar Edwards' theologische visie op schoonheid heeft een 'planeet' vol schoonheid opgeleverd. Dit hoofdstuk is het moment om terug te keren naar de onderzoeksvraag. Vooraf zullen eerst de deelvragen worden beantwoord (6.2), waarna wordt ingegaan op wat Edwards' visie op schoonheid aan godsdienstige vorming kan bijdragen (6.3). Vervolgens zal een enkele kanttekening worden geplaatst (6.4), en worden in de laatste paragraaf (6.5) enkele aanbevelingen geformuleerd.

6.2 Conclusie deelvragen

De reformatorische scholen hebben vorming als voorbereiding op de samenleving ten doel, waarbij godsdienstige vorming prevaleert met het oog op een leven tot Gods eer en het eeuwige heil van hun leerlingen. Voor de zes genoemde reformatorische scholen is de Statenvertaling bron en norm, en ze nemen hun uitgangspunt voor onderwijs en vorming in de *Drie formulieren van enigheid*. De scholen stellen Jezus' dubbelgebod, dat inzet met het hart, centraal. Het zich expliciet uitspreken vóór de kinderdoop is tevens karakteristiek. Ze willen voor hun leerlingen een bijdrage leveren aan een goede vertolking en aan de verinnerlijking van het geloof. Het resultaat zou ten aanzien van dit geloof een positieve houding moeten zijn. Op dat punt hebben de reformatorische scholen geen sterk imago. Het verlangen bij de scholen is er om verlangen op te wekken en het hart van al hun leerlingen aan te spreken en hun hart te vormen met en door het metaverhaal van God. De WTV kwam tot de slotsom dat, ondanks alle inzet, het huidige beleid niet effectief genoeg zou zijn.

Godsdienstige vorming is voorbereiding op en vindt plaats in een postmoderne samenleving. Gezin, kerk en school zijn in zekere mate nog beschermend, maar de postmoderne invloeden gaan niemand, ook reformatorische jongeren, niet voorbij. Het autonome en inclusieve denken neemt ook op scholen toe. De tendens is minder binding aan de Schrift, de belijdenissen en traditie, met daartegenover het maken van eigen keuzes. De postmoderne samenleving wijst elk theïsme en elk metaverhaal af, terwijl daartegenover religieuze spiritualiteit en microverhalen in een behoefte voorzien. De openheid en vele contacten, online en mondiaal, brengen jongeren met een diversiteit van zaken, religies, en variaties binnen het christendom in aanraking. Daartegenover heersen er, ondanks de openheid en vele contacten gevoelens van eenzaamheid en zinloosheid. In de postmoderne samenleving worden exclusieve waarheidsclaims afgewezen, maar daartegenover staat de 'objectieve' wetenschap die samen met de politiek bron en norm is voor wat waar en goed is. De individuele autonome mens heeft zijn eigen waarheid, op zijn eigen manier, wanneer hij die wil. Alles is subjectief, vluchtig, onsamenhangend, gefragmenteerd en ten diepste betekenis- en zinloos. Het gaat om het eigen 'ik' en alles moet goed voelen.

Daartegenover is de behoefte aan idolen of identificatiefiguren waaraan men zich graag meet. De mens wordt beheerst door begeerte gedreven gevoelens van maakbaarheid en volmaaktheid, met rusteloosheid tot gevolg. Beelden heersen over woorden. Er is meer binding aan hoe het beleefd wordt dan aan wat er geleerd wordt: meer binding aan het moment van nu, dan aan het verleden waaruit men is voortgekomen. Men wil voelen dat men leeft. Daartegenover staat de teleurstelling van degenen die het niet redden of het tegendeel ervaren, met alle gevolgen van dien: teleurstelling, negatief zelfbeeld, burn-out of nog erger, suïcide in gedachten en daden.

De geschetste postmoderne samenleving geeft theologisch gezien esthetiek en schoonheid temeer hun significantie. Esthetiek plaatst schoonheid als overkoepelend, samenbindend concept in het christelijke leven. Schoonheid is onlosmakelijk verbonden met het 'beeld van God'. God is het fundament onder de theologische esthetiek en schoonheid is geworteld Gods liefde. Daarom is schoonheid objectief en ontologisch. Een theologische esthetiek ziet de eindige, aardse en menselijke schoonheid als toegangsweg tot de transcendentale schoonheid. Ze is retoriek: in de onthulling doet ze een appel op de mens. Esthetiek gaat over meer dan mooi of lelijk, het gaat ook om tragiek en het kosmische. In theologische zin heeft esthetiek ook een praktische spits: het zien van de geschonken schoonheid moet leiden tot aanbidding. Het appel dat er vanuit gaat, laat de mens in de ervaring en verbeelding boven zichzelf uitstijgen naar God, maar ook neerbuigen in gevende, zelfopofferende liefde tot de ander. Schoonheid is een scheppingsgegeven. Ze laat ons iets van God zien en is daarmee theologisch significant. Jezus Christus, als Gods volmaakt uitgedrukt Beeld, is bepalend voor iedere waarheid en schoonheid. Goddelijke schoonheid wordt analogisch gezien en ervaren en kan nooit los worden gemaakt van waarheid, harmonie en vrede.

In Edwards' visie is schoonheid het uitgangspunt en de structuur voor al het bestaan, en daarom wordt in alles schoonheid gevonden. Schoonheid is zijn en zien. Het gaat Edwards bij schoonheid om ervaringskennis. Het 'beeld van God' is bepalend voor het kunnen ervaren van schoonheid, en voor het voorstelbaar te maken van het onzichtbare. Het inbeeldingsvermogen van een mens verenigt de rede en de affecties en omvat de mens in zijn hele existentie. In de ervaring wordt de hele christelijke mens gegrepen. God is *Being in general* waaruit alle schoonheid overvloedig ontspringt en waar schoonheid zich, tot Zijn glorie, op richt. God was voor Edwards de *Ultimate Beauty* en daarmee is schoonheid ontologisch. In Christus komt uitnemende schoonheid op een unieke manier samen. Schoonheid hangt bij Edwards altijd samen met uitnemendheid, heiligheid, liefde en eenheid. Waar Edwards spreekt over schoonheid, doen de andere termen op de achtergrond mee. Edwards baseert zijn Triniteitsleer op schoonheid. Schoonheid is schenkend en kan niet zonder de ander. Het is één activiteit van schoonheid, liefde, heiligheid en morele uitnemendheid in God, die als een fontein tot mensen komt en een appel op de mens doet. God schenkt Zichzelf weg aan anderen in het scheppen en redden. De meest wezenlijke schoonheid is voor Edwards de mens die zichzelf in zelfopofferende liefde wegschenkt aan de ander. Op die manier samen te leven, één te zijn in ware harmonieuze liefde, is het mooiste en grootste geluk dat er is voor een samenleving. Voor Edwards betekent eenheid vereniging tussen God in Zichzelf, God en mens en de mensen onderling. Zo God doet, zo moet de mens ook doen.

6.3 Conclusie onderzoeksvraag

De hoofdvraag van dit onderzoek is, wat de theologische visie op schoonheid van Jonathan Edwards kan bijdragen aan de godsdienstige vorming van leerlingen binnen het reformatisch onderwijs in een postmoderne samenleving. Onderverdeeld in negen punten zal ik beschrijven waar Edwards' visie op schoonheid kan bijdragen.

(1) Edwards' bijdrage kan zijn als een verrijking voor betekenis- en zingeving. In het verlengde hiervan kan het bijdragen aan bevordering van het perspectief kunnen nemen en reflecteren op het eigen (reformatische) referentiekader, dat nog in ontwikkeling is.

(2) Vanuit Edwards' visie zijn creativiteit en talenten van de leerlingen, in al hun diversiteit, op een geheel eigen manier te verbinden aan schoonheid. Er moet volop dankbaar gebruik van gemaakt worden en ze zijn bedoeld om steeds weer opnieuw van te genieten. Dit geldt net zo voor de materialen die God gegeven heeft waardoor de mens creatief bezig kan zijn. In het bewust worden van de hier in gelegen schoonheid zou Edwards' visie helpend en richtinggevend kunnen zijn.

(3) Edwards' visie op schoonheid kan bijdragen om het hart op te wekken te strijden tegen het misbruik van en het schade toebrengen aan alle schoonheid in natuur, goederen, gaven en talenten. Schoonheid dient dan als spiegel en als tegenover. In het verlengde hiervan kan schoonheid in de vorming tot goed rentmeester- en burgerschap, verrijkend zijn tot een bewuster leven *Coram Deo*.

(4) Eenheid en harmonie zijn een belangrijke vruchten van schoonheid. School is een interkerkelijke omgeving, waarin verdeeldheid makkelijker ontstaat dan eenheid. Edwards geeft op dat punt waardevolle inzichten. Schoonheid zou vanuit Edwards' visie samenbindend kunnen zijn op het niveau van het hart, op het niveau van de ervaring en op het niveau van de les in de klas. In verwondering aangesproken te worden door Jezus' schoonheid in Zijn Persoon en werk, is wat tegelijk ook diep vormt en verbindt.

(5) Schoonheid kan een tegenwicht zijn op het negatieve imago van de gereformeerde leer onder een deel van de leerlingen. Edwards visie op schoonheid kan op eigen wijze de leerling verbinden met deze leer. Schoonheid is waarheid en waarheid is schoonheid. Als leerlingen worden geoefend om stil te luisteren met het hart, te luisteren naar het ruisen van de bomen, en het fluiten van de vogels, het kijken naar de bloemen in de grazige wei en de blauwe luchten naar Edwards' voorbeeld, dan wordt hierdoor het imago van 'zwaar' en 'somber' wat verlicht. Het typologisch en analogisch spreken over schoonheid maakt het eenvoudiger om, in verband met godsdienstige vorming, over het oneindige 'hoeveel te meer' van de schoonheid van de Drie-enige God, Jezus Christus, het kindschap, en over een toekomst vol van schoonheid te spreken.

(6) De kinderdoop is een eigen karakteristiek van de zes reformatische scholen. Het is een tegenover voor het individualisme, pluralisme en de fragmentatie. Het verbondsteken is een zichtbaar bewijs van Gods schoonheid. Het is een schoonheid die bij uitstek zichtbaar wordt in een gemeenschap. School zou zich moeten inspannen om zo'n gemeenschap te zijn waarin ware deugd wordt beoefend en waarin geoefend wordt in zelfopofferende liefdadigheid aan de ander. Edwards visie kan een verrijkt perspectief bieden op het dubbelgebod van de liefde en bijdragen aan gemeenschapsvorming.

(7) Edwards' visie op schoonheid maakt weerbaarder tegen de oppervlakkige belevingsgerichte godsdienst die in veel evangelische kringen wordt gevonden. Schoonheid is een manier om de ware religie te laten zien. Schoonheid is een weg tot het hart die het

ware karakter van de *Ultimate Beauty* laat zien. Schoonheid geeft taal en ogen om te zien wat enkel met de rede nooit gezien en wat doormiddel van een set regels nooit genoten en ervaren kan worden.

(8) Wanneer de postmoderne tijdgeest de mens zo uitholt dat deze hierdoor temeer zoekt naar vervulling van diepere verlangens, dan heeft schoonheid wat te bieden. Edwards' visie op schoonheid kan ingezet worden om te appelleren op de natuurlijke gevoeligheid van het hart. Schoonheid zou een ervaringskennis kunnen schenken die sterk verinnerlijkt en hierdoor weerbaarheid biedt op de postmoderne tijdgeest.

(9) Voor leerlingen die te midden van al het autonoom moeten en willen zijn, en in weerwil van alle online contacten, zich toch verlaten, eenzaam en afgewezen kunnen voelen, is Edwards' bijdrage een verrijking. Het is schoonheid dat je niet alleen weet maar ook voelt en beseft dat je als een kind kan huilen en schuilen bij God. In Gods metaverhaal doet het individuele microverhaal van ieder mens ertoe en vanuit het microverhaal komt men bij het metaverhaal. Edwards' theologische visie op schoonheid bindt beiden samen. Schoonheid kan helend, omvattend en bevredigend zijn en rust geven te midden van alles wat hiermee contrasteert en heel diep pijn kan doen. In het verlengde hiervan kan in het contrast de spanning worden ervaren van het 'alreeds' en het 'nog niet' van Gods Koninkrijk dat is en komt.

Tot slot: het reformatorisch onderwijs heeft wereldwijd gezien een unieke positie. Anders gezegd het is een geschonken voorrecht van God dat niet makkelijk overschat kan worden. Dit scheidt een grote verantwoordelijkheid. Als Edwards' erfenis inderdaad kan helpen om de verantwoordelijkheid te verstaan en beter uit te oefenen, dan is dat niet vrijblijvend. Tot vandaag wordt geput uit de nalatenschap van (nadere) reformatoren. De gereformeerde theoloog van de schoonheid Jonathan Edwards kan mijns inziens met zijn bijdrage in deze rij aansluiten.

Overigens is het niet zo dat er totaal geen aandacht zou zijn voor schoonheid of voor ervaringskennis of voor het hart. Waar Edwards schoonheid verbindt aan Gods heiligheid, liefde en glorie, is schoonheid impliciet wel enigszins aanwezig in de voor de reformatorische traditie meer gangbare woorden als liefde en heiligheid. Gods eer is synoniem aan wat Edwards verstaat onder Gods glorie. Als er gesproken wordt uit Psalm 45 of Hooglied, dan komt de schoonheid van de Koning naar voren. Maar een visie op schoonheid ontbreekt, alsook het expliciet maken van de aanwezige schoonheid om van te genieten en in te zetten als heenwijzing naar God, zodat schoonheid een weerspiegeling wordt van wie God werkelijk is. Edwards' bijdrage kan zijn om het impliciete meer expliciet, meer omvattend, meer begrijpelijk en meer praktisch te maken, om school in al haar geledingen met schoonheid te laten doortrekken, zodat God steeds mooier gekend, gezien en geliefd wordt.

6.4 Enkele kanttekeningen

Edwards is een verrijking voor het leven als christen, en als zodanig is zijn visie op schoonheid ook door mij bedoeld. Toch, dat iemands biografie grotendeels bepalend is voor zijn theologie, geldt ook Edwards. Hoe gezaghebbend en authentiek iemand ook is, dat kan nooit betekenen dat de waardering voor iemands werk het plaatsen van kanttekeningen uitsluit. Ter verduidelijking zal ik een aantal voorbeelden van Edwards noemen, waar mijns inziens kanttekeningen bij te plaatsen zijn.

Ten eerste krijgt het subjectieve in het leven van Gods kinderen – het ervaren van schoonheid – bij Edwards zo'n nadruk, dat het objectieve van de zaligheid mogelijk teveel op de achtergrond raakt. Edwards schrijft:

“En dan moeten zij die bekeerd zijn ernaar streven dat zij hun roeping en verkiezing zeker maken. Allen die bekeerd zijn, zijn er niet zeker van, weten niet dat ze altijd zo zullen zijn. God nog steeds met de grootste ijver zoeken en dienen is de manier om zekerheid te hebben en te behouden.” (“The True Christian's Life a Journey Towards Heaven”, WJE 17, 442)¹

De subjectieve ervaring en de grootste ijver is niet datgene wat zalig maakt. Een schoonheidservaring die ons opwekt om God en de naaste te dienen, hoeft geen bewijs te zijn van onze bekering. De zaligheid ligt buiten ons in Christus. Reddende genade ligt niet in ons, maar ligt als objectief punt buiten ons: in het kruis en het geopende graf. Jezus kwam voor ons, en Zijn reddende genade voor vijanden maakt Hem het mooist. Die ervaring is overweldigend, maar de zekerheid ervan ligt niet in het subjectieve gevoel, maar in het zien op Christus de Gekruisigde. Daar ligt ware vrede, verlossing en zekerheid. Dit evenwicht moet met het oog op schoonheid worden bewaard. Er is weliswaar geen geloof zonder gevoel en ervaring, maar er is wel veel gevoel zonder dat het reddende geloof aanwezig is. Het is het geloof als instrument dat ons met Christus verenigt en in de vrijspraak doet delen.²

Het tweede punt waarbij kanttekeningen te plaatsen zijn, is Edwards' sterke nadruk op het hemelleven als uiteindelijk doel. Dus de staat van een mens zonder zijn lichaam krijgt de nadruk. Er lijkt bij Edwards alleen een hemels leven over te blijven, waarbij het aardse teniet gedaan is. Edwards schrijft hierover:

“Deze wereld is gemaakt als een plaats van voorbereiding op een andere wereld. (...) Terwijl zij leefden, verlangden zij naar de hemel en verkozen die boven deze wereld of enig genot daarvan. Ze zochten en verlangden ernstig naar de hemel. En waarom zouden we treuren over het feit dat zij de hemel hebben gekregen waar zij zo naar verlangden en zij zo naarstig naar zochten.” (“The True Christian's Life a Journey Towards Heaven”, WJE 17, 438)³

De sterke nadruk op de hemel vraagt om een nuancering. Ieder heilige zal zeker na de dood beter af zijn en voor eeuwig delen in Gods heerlijkheid. Maar de hemel is tijdelijk. Er komt een nieuwe hemel en een nieuwe aarde. Iedereen zal opstaan met zijn eigen lichaam en al Gods kinderen zullen met een verheerlijkt lichaam leven op de nieuwe hemel en nieuwe aarde. Deze schepping is niet tijdelijk maar blijvend, en de aarde zal worden herschapen tot een woonplaats voor het geschapene. God redt niet alleen, maar herschept ook. De mens zal naar lichaam en ziel leven op deze door God vernieuwde aarde.⁴

Tot slot: analogie en typologie neigt bij Edwards naar allegorie. Edwards' dacht, schreef en preekte in beelden die de grenzen van een Bijbeltekst kunnen overschrijden. Alles in

¹ Voor de originele quote, zie citaat 45 in bijlage 2.

² Cf: Dane C. Ortlund, *Edwards on the Christian Life: Alive to the Beauty of God*, (Illinois: Crossway, 2014), 179-81, 185, 193-94.

³ Voor de originele quote, zie citaat 46 in bijlage 2.

⁴ Cf: Ortlund, *Edwards on the Christian Life*, 185-88.

het boek van de natuur en in de Bijbel was een verwijzing naar de geestelijke werkelijkheid of het geestelijke leven. Wat het reformatorisch onderwijs op dit punt aan tekort zou hebben, kan Edwards overvloedig tegemoetkomen. Op dit punt kan echter behoedzaamheid nodig zijn.⁵

6.5 Aanbevelingen

Binnen het bestek van een thesis is het ondoenlijk om het hele oeuvre van Edwards te analyseren op het thema *beauty* en *excellency*. Dit onderzoek is voor mij wel de aanleiding voor het doen van een eerste aanbeveling. Het is een onderzoek waard of het, voor de reformatorische traditie waarin gezin, kerk en school staan, een verrijking kan zijn om Edwards' hele oeuvre te analyseren en alle aspecten samen te brengen tot een meer omvattende visie op schoonheid voor leer en leven. In deze thesis ging het om godsdienstige vorming met nadruk op ervaringskennis voor het hart en hoofd. Maar andere aspecten zoals de heilsorde, zijn buiten beschouwing gebleven. Een volgende stap zou kunnen zijn om schoonheid een eigen plaats te geven in de gereformeerde theologie.

Een tweede aanbeveling betreft het onderzoek doen naar wat ik een 'pedagogiek van de schoonheid' zou noemen: het combineren van Edwards' inzichten en benadering van de werkelijkheid met hedendaagse pedagogische inzichten. In de notitie *maak ons Uw beeld gelijk* wordt gesproken over een 'pedagogiek van verlangen'.⁶ Een 'pedagogiek van de schoonheid' omvat het verlangen, maar biedt tegelijk ook meer. Want het is niet alleen aansluiten op het hart dat verlangt, maar Edwards doet ook een handreiking om dit vanuit allerlei perspectieven in theocentrische richting concreet te maken.

De derde aanbeveling is om schoonheid een plaats te geven in de schoolplannen. Dit kan vervolgens op drie punten praktisch gestalte krijgen: ten eerste voor godsdienstige vorming in het algemeen en ten tweede in de ontwikkeling van een schoolvisie met betrekking tot burgerschapsvorming. Die opdracht ligt er immers vanuit de overheid en de invulling is niet om het even. Edwards geeft met schoonheid een verrijkend perspectief op de opdracht van Jezus' dubbelgebod tot liefhebben. Ten derde, als schoonheid een plaats heeft in de schoolplannen, dan kan dat een opmaat zijn om schoonheid als concept in te bedden in alle schoolvakken. Zo kan schoonheid een wezenlijk aspect van het onderwijzen worden. Het inzetten van *beauty* als didactisch instrument is niet nieuw.⁷ Toch blijkt uit de huidige schoolplannen dat het geen plaats heeft, al wil men wel in het onderwijs het ware, goede en schone in de schepping aan leerlingen laten zien.

⁵ Cf: Ortlund, *Edwards on the Christian Life*, 189-90.

⁶ "*Paideia* is het Griekse woord voor 'vorming', dat niet alleen kennisoverdracht behelst, maar ook connotaties heeft van esthetische scholing, morele educatie en spirituele inwijding. 'Vorming van verlangen' is het doel van alle *paideia* en moet als een integraal leerproces daarom de hele schoolcultuur doortrekken: het doen en laten van het personeel en leerlingen, de inhoud van het onderwijs, rituelen en gewoonten tot en met de inrichting van het gebouw." Zie: WTV, *Maak ons Uw Beeld gelijk*, 6.

⁷ David Klanderman, et al., "Faith integration in STEM courses for undergraduates: Exemplars of pedagogical practices" in *International Journal of Christianity & Education*, vol. 0, no. 0 (2022): 1-15, 3, 6, 9-10. Het betreft esthetiek in de vakken science, technology, engineering, and mathematics (STEM). Op pagina 6 van dit artikel staat een mooi voorbeeld van Carlson die de schoonheid verklaarde in zijn microbiologie lessen zonder zware nadruk op officiële termen. Pas nadat zijn studenten de schoonheid hadden gezien, was dat het moment om meer specifieke wetenschappelijke taal te gebruiken.

De vierde aanbeveling is om schoonheid jaarlijks een aantal keer plaats te geven in de dagopeningen en godsdienstlessen. Zo komt de *Ultimate Beauty* op een andere manier ook aan de orde. Op die manier wordt schoonheid steeds meer een bedding voor overdracht en krijgt ze binnen het onderwijs toenemend een natuurlijke plaats.

7

Samenvatting

7.1 Aanleiding

Tijdens de eerste les van het schooljaar bleek dat havo leerlingen tussen de 15 en 17 jaar vrijwel niet in staat waren om het mooie van het christelijke geloof te verwoorden. De meesten van hen vinden het zelfs onprettig om als reformatorisch (refo) getypeerd te worden en noemen zichzelf liever christen. In andere ervaringen vanuit mijn lessen en gesprekken met leerlingen zijn er globaal drie categorieën leerlingen te onderscheiden die aansluiten bij de onderscheidingen die Wim Fieret maakt: 'verbinders', 'schakelaars' en 'ontkoppelaars'. De eerstgenoemden hebben een beeld van het christelijk geloof dat vooral verbonden is met het oordeel. De tweede categorie heeft een negatief beeld van de reformatorische traditie vanwege het exclusieve karakter ervan. De derde groep ervaart de traditie als een keurslijf en opgelegde plicht. Vooral de laatstgenoemden lijken zich los te maken van de traditie, soms bevorderd doordat men zich afgewezen voelt. Ze doen het toch nooit goed genoeg. De gemene deler van deze drie groepen binnen de reformatorische traditie is dat de schoonheid van het geloof ontbreekt, en veeleer het tegendeel wordt ervaren. Terwijl, juist stand in de traditie van de (Nadere) Reformatie, er een overvloed van schoonheid te zien, te ervaren en te onderwijzen is. Het heersende beeld onder leerlingen is mijns inziens onterecht en was aanleiding om onderzoek te doen naar schoonheid. Voor onderzoek naar een theologische visie op schoonheid is gekozen voor Jonathan Edwards. Dit om reden dat er binnen de traditie geen vergelijkbare theoloog is die zo nadrukkelijk aandacht heeft voor het thema schoonheid, en vanwege zijn gezag en bekendheid, ook binnen de reformatorische traditie.

7.2 Onderzoek

Zoals gezegd richt dit onderzoek zich op schoonheid als theologisch concept, bedoeld als bijdrage aan de godsdienstige vorming van leerlingen binnen het reformatorisch onderwijs. Ook reformatorische leerlingen staan onder invloed van de postmoderne samenleving. Om die reden is de huidige samenleving in het onderzoek betrokken. De zes reformatorische scholen in het voortgezet onderwijs hebben de Statenvertaling als bron en norm, en nemen voor de onderwijsvisie hun uitgangspunt in de *Drie formulieren van enigheid*. Jezus' dubbelgebod stellen de scholen als doel voor (godsdienstige) vorming. Vorming staat in het grotere kader van een leven tot Gods eer en de zaligheid van hun leerlingen. Tevens is het expliciet noemen van de kinderdoop een eigen karakteristiek.

Godsdienstige vorming is voorbereiding op en vindt plaats in een samenleving die zich kenmerkt door autonoom denken. Het is een open en mondiale samenleving waarin zelfhandhaving en zelfbeschikking hoogtij vieren. Met een overvloed aan informatie, contacten en tijdrovende media is alles vluchtig en oppervlakkig. Het 'ik' staat centraal voor waarheid en beleven. Wat goed voelt, is goed en wat dat is mag iedereen zelf bepalen tot aan de grens die de overheid trekt. Een overkoepelende betekenis voor het leven en bijbehorende normen en waarden ontbreken. Traditie is ten opzichte van het moment van nu weinig van belang. Net zoals veel andere zaken is schoonheid wat het is in de ogen van de

toeschouwer, maar heeft het geen objectieve of transcendente betekenis. Het gaat niet om een metaverhaal, maar om het microverhaal dat het individu zelf schrijft. In een enkele zin is postmodernisme een geïndividualiseerde, vloeibare moderniteit zonder zin of betekenis.

Schoonheid is niet nodig voor het bestaan en toch is het er. De mens houdt van schoonheid. Ze is op een overvloedige manier aanwezig en is wezenlijk onderdeel van het menselijk bestaan. Ze is een geschenk en schenkend tegelijk en kan om die reden niet zonder de ander of het andere. Het laat zich beter beschrijven dan definiëren en beter ervaren dan beschrijven. Een theologische esthetiek geeft schoonheid als overkoepelend samenbindend concept een centrale plaats in het christelijke leven. Schoonheid is een scheppingsgegeven en is onlosmakelijk verbonden met het 'beeld van God'. Dat maakt schoonheid theologisch significant. God is het fundament onder schoonheid en ze is geworteld in Gods liefde. Daarom is schoonheid objectief en ontologisch. Jezus Christus is Gods volmaakt uitgedrukte Beeld en is bepalend voor iedere waarheid en schoonheid. De schoonheid in deze wereld is voor de theologische esthetiek een toegangsweg tot transcendente schoonheid en heeft altijd Gods glorie tot doel. Schoonheid is retoriek: ze doet een appel op de mens in zijn hele existentie dat altijd het inzicht op de werkelijkheid verdiept en vreugde geeft. Het geeft het menselijk bestaan op een dieper niveau een rijkere betekenis. Daarom is schoonheid meer dan mooi of lelijk. Ze betreft ook het tragische en kosmische. Schoonheid kan dan ook een contrastervaring zijn. De term *terrible beauty* wordt in dat verband veelal gebruikt. In de ervaring stijgt de mens boven zichzelf uit en laat de mens iets van God zien. Goddelijke schoonheid wordt analogisch gezien en ervaren, en kan nooit los worden gemaakt van waarheid, harmonie en vrede. Daarom is de hoogste vorm van schoonheid neerbuigen in zelfopofferende, gevende liefde aan de ander als uitdrukking van waarheid, harmonie en vrede.

In Edwards' visie op schoonheid, is schoonheid de oorzaak en de structuur van het bestaan. *Beauty* en *excellency* zijn synoniemen en *true virtue* is bij Edwards gelijk aan schoonheid. Schoonheid is *being* en wordt door de mens ervaren. Het ervaren leidt tot kennis die enkel met het verstand onmogelijk is om te verkrijgen. Dit noemt Edwards *sensible knowledge*. Volgens Edwards wordt op ontelbare manieren schoonheid tentoongespreid, ondanks de duisternis waarin de gevallen wereld is weggezonden. Edwards heeft een eigen woordenschat om schoonheid te beschrijven, zoals blijkt uit de niveaus en onderscheidingen die hij aanbrengt binnen het concept. Edwards differentieert tussen *primary* en *secondary beauty*, *particular* en *general beauty*, *natural* en *spiritual beauty*. God is *Being in general* en de *Ultimate Beauty*. God is dus de grond van het bestaan en de fontein waarvan alle schoonheid overvloedig tot ons afstroomt. Als Edwards spreekt over schoonheid, dan klinken worden als uitnemendheid, heiligheid, liefde en eenheid op de achtergrond mee. Omdat God schoonheid is, is God ook meervoudig. Schoonheid is schenkend van aard en kan daarom niet enkelvoudig zijn. Schoonheid is het kernbegrip binnen Edwards' triniteitsleer. Gods schoonheid is pure activiteit van liefde, heiligheid en morele uitnemendheid die tot ons komt. Dit wordt zichtbaar in Gods scheppend en reddend handelen. God schenkt Zichzelf weg en dat is bij Edwards de kern van schoonheid die analogisch en typologisch ervaren wordt. De materiële, immateriële of geestelijke schoonheid hier op aarde ervaren, verwijst altijd naar God en de andere geestelijke werkelijkheid. Geschapen naar 'Gods beeld', is de mens gehouden om te handelen zoals God handelt, door de meest

uitnemende schoonheid te tonen door in zelfopofferende liefde zichzelf weg te schenken aan de ander. Dat is volgens Edwards het ware samenleven in harmonieuze liefde.

7.3 Conclusie

Edwards' visie op schoonheid kan op een aantal punten een bijdrage zijn voor de godsdienstige vorming van reformatorische leerlingen in een postmoderne samenleving. Een schoonheidservaring geeft op een veel dieper niveau een rijkere betekenis, en kan op die manier bijdragen aan de betekenis- en zingeving van het menselijk bestaan. Ze kan ook bijdragen aan de ontwikkeling van het eigen (reformatorische) referentiekader. Vanuit schoonheid kunnen talenten die mensen ontvangen hebben, net als de materialen, op een rijke manier verbonden worden aan de schenkende en gevende God. Schoonheid geeft een eigen perspectief op rentmeesterschap en burgerschap. Het oog hebben voor de diversiteit aan talenten die leerlingen bij elkaar kunnen vinden, roept op tot onderling respect en tot wijsheid in het omgaan met alles wat ontvangen is. Analogisch en typologisch wijst deze wereld in materiële en immateriële zaken naar God. God is in de schoonheid van de dingen te zien. De wereld is door God getooid met schoonheid op een oneindig creatieve manier, en dat geeft een eigen perspectief op God als *Ultimate Beauty*. Schoonheid kan een vorm van kennis integreren en een perspectiefwijziging teweeg brengen die de rede niet kan. Schoonheid heeft het in zich om verschillende levensdomeinen met elkaar te verbinden. Daarbij legt schoonheid op een mooie manier verbinding tussen Gods handelen en het menselijk handelen, het handelen van Christus en het handelen van de mens. Ze appelleert tot deugdzaam handelen en leven. Ze appelleert om, net zoals God doet, zichzelf in zelfverloochenende liefdadigheid weg te schenken. Vanuit het perspectief van schoonheid is het mogelijk om Jezus' dubbelgebod te benaderen en godsdienstige vorming hiermee te verrijken. Schoonheid staat gereed voor degene die haar wil ontvangen. Schoonheid schenkt andere perspectieven (God is mooi!), en verrijkt bestaande perspectieven (God lief hebben boven alles en je naaste als jezelf), of werkt corrigerend op een negatief imago ('refo' zijn is 'somber', saai en streng). Naast het feit dat schoonheid expliciet een plaats zou kunnen krijgen in het leven en onderwijs, geeft ze handvatten die bij kunnen dragen aan de godsdienstige vorming van leerlingen binnen het reformatorisch onderwijs, als voorbereiding op een samenleving die een diepe dimensie in het leven mist: een dimensie die ieder mens ten diepste mist, omdat de mens naar de schoonheid van 'Gods beeld' geschapen is.

Geraadpleegde literatuur

Bronnen

- Edwards, Jonathan. *Freedom of the Will*. Works of Jonathan Edwards Online, Volume 1, edited by Paul Ramsey. New Haven: Yale University Press, 1957.
- . *Religious Affections*. Works of Jonathan Edwards Online, Volume 2, edited by Paul Ramsey. New Haven: Yale University Press, 1959.
- . *The Great Awakening*. Works of Jonathan Edwards Online, Volume 4, edited by C.C. Groen. New Haven: Yale University Press, 1972.
- . *Apocalyptic Writings*. Works of Jonathan Edwards Online, Volume 5, edited by Stephen J. Stein. New Haven: Yale University Press, 1977.
- . *Scientific and Philosophical Writings*. Works of Jonathan Edwards Online, Volume 6, edited by Wallace E. Anderson. New Haven: Yale University Press, 1980.
- . *Ethical Writings*. Works of Jonathan Edwards Online, Volume 8, edited by Paul Ramsey. New Haven: Yale University Press, 1989.
- . *A History of the Work of Redemption*. Works of Jonathan Edwards Online, Volume 9, edited by John F. Wilson. New Haven: Yale University Press, 1989.
- . *Sermons and Discourses 1720-1723*. Works of Jonathan Edwards Online, Volume 10, edited by Wilson H. Kimnach. New Haven: Yale University Press, 1992.
- . *Typological Writings*. Works of Jonathan Edwards Online, Volume 11, edited by Wallace E. Anderson, Mason I Lowance jr., en David H. Watters. New Haven: Yale University Press, 1993.
- . The "Miscellanies": (Entry Nos. a-z, aa-zz, 1-500). Works of Jonathan Edwards Online, Volume 13, edited by Harry S. Stout. New Haven: Yale University Press, 1994.
- . *Notes on Scripture*. Works of Jonathan Edwards Online, Volume 15, edited by Stephen J. Stein. New Haven: Yale University Press, 1998.
- . *Sermons and Discourses, 1730-1733*. Works of Jonathan Edwards Online, Volume 17, edited by Mark Valeri. New Haven: Yale University Press, 1999.
- . *The "Miscellanies," (Entry Nos. 501-832)*. Works of Jonathan Edwards Online, Volume 18, edited by Ava Chamberlain. New Haven: Yale University Press, 2000.
- . *Sermons and Discourses, 1734-1738*. Works of Jonathan Edwards Online, Volume 19, edited by M.X. Lesser. New Haven: Yale University Press, 2001.
- . *The "Miscellanies," 833-1152*. Works of Jonathan Edwards Online, Volume 20, edited by Amy Plantinga Pauw. New Haven: Yale University Press, 2002.
- . *Writings on the Trinity, Grace, and Faith*. Works of Jonathan Edwards Online, Volume 21, edited by Sang Hyun Lee. New Haven: Yale University Press, 2003.
- . *Sermons and Discourses, 1739-1742*. Works of Jonathan Edwards Online, Volume 22, edited by Harry S. Stout. New Haven: Yale University Press, 2003.
- . *Sermons, Series II, 1729*. Works of Jonathan Edwards Online, Volume 44, edited by Jonathan Edwards Center. New Haven: Yale University Press, 2008.

Secundaire literatuur

- Aalders, Wim. "Hebben de Drie Formulieren van Enigheid onderwijskundige betekenis?" in *De Reformatorische School* jaargang 6, no. 5 (Mei 1978): 1-11.
- Bertram-Troost, Gerdien. "Refoscholen op de balk: balanceren tussen eigenheid en openheid." In *De multiculturele refoschool: Het reformatorisch onderwijs en de uitdaging van het pluralisme*, edited by John Exalto, 23-56. Apeldoorn: Labarum Academic, 2017.
- Bohren, Rudolf. "Geloof en Esthetiek: een vergeten hoofdstuk van de Theologie." In *Leidse Lezingen: Geloof en Esthetiek: artikelen over een vergeten hoofdstuk in de theologie*, edited by J.P. Heering, et al., 11-24. Nijkerk: Callenbach, 1987.
- Brown, Francis, Samuel Rolles Driver, and Charles Augustus Briggs. *Enhanced Brown-Driver-Briggs Hebrew and English Lexicon*. Oxford: Clarendon Press, 1977.
- Bauman, Zygmunt. *Vloeibare tijden: leven in een eeuw van onzekerheid*. Vertaald door J.M.M. de Valk. Zoetermeer: Klement, 2011.
- Brannan, Rick ed. *Lexham Research Lexicon of the Hebrew Bible*. Bellingham: Lexham Press, 2020.
- Bryman, Alan. *Social Research Methods 4th ed.*, Oxford: University Press, 2012.
- Beunder, Pieter et al. *Postmodern Gereformeerd: Naar een visie op christen-zijn in de hedendaagse belevingscultuur*. Amsterdam: Buijten & Schipperheijn, 2009.
- Brink, Gijsbert van den, en Kees van der Kooij, *Christelijke Dogmatiek*. Utrecht: Kok Boeken centrum Uitgevers, 2012.
- Bruin-Wassinkmaat de, Adriana R. *Finding One's Own Way: Exploring the religious identity development of emerging adults raised in strictly Reformed contexts in the Netherlands*. PhD diss., Amsterdam-Groningen: Protestantse Theologische Universiteit, 2021.
- Calvijn College. *Schoolplan 2022-2026: Leren door onderwijzen*.
- Calvijn College. *Ons verhaal 2022-2026*.
- Calvijn, Johannes. *Institutie* vertaald door C.A. de Niet. Houten: Den Hertog, 2009.
- Carson, Donald A. *The gagging of God: Christianity Confronts Pluralism*. Nottingham: Inter Varsity Press, 1996.
- Centraal Bureau voor Statistiek. "Religie in Nederland." CBS, December 18, 2020. <https://www.cbs.nl/nl-nl/longread/statistische-trends/2020/religie-in-nederland>.
- Dale, Van. *Groot Woordenboek der Nederlandse Taal*, 14e editie (2005).
- Delattre, Roland A. *Beauty and Sensibility in the Thought of Jonathan Edwards: An Essay in Aesthetics and Theological Ethics*. Oregon: Wipf and Stock Publishers, 2006.
- Deputaatschap Kerkelijke Dienstverlening Gereformeerde Gemeenten. *Kerkelijk Jaarboek: 2021*. Woerden: DKD, 2021.
- Driestar Christian University Magazine. "Teacher education: courses, trainings and products". Gouda: Driestar Hogeschool. [https://www.driestar-hogeschool.nl/getmedia/66d5f081-f796-4fc1-9234-1a214daaa166/Magazine-To-teach-is-to-touch-a-heart-\(DCU\).pdf](https://www.driestar-hogeschool.nl/getmedia/66d5f081-f796-4fc1-9234-1a214daaa166/Magazine-To-teach-is-to-touch-a-heart-(DCU).pdf)
- Driestar-Wartburg. *Schoolplan 2020-2025: Ruimte voor onderwijs*.
- Exalto, John. "Ter inleiding: de spanning tussen identiteit en diversiteit in multidisciplinair perspectief", in *De multi-culturele refoschool: Het reformatorisch onderwijs en de uitdaging van het pluralisme*, edited by John Exalto, 7-21. Apeldoorn: Labarum Academic, 2017.
- Farley, Edward. *Faith and Beauty: A Theological Aesthetic*. New York: Routledge, 2016.

- Fieret, Wim. *Verbinders, schakelaars & ontkoppelaars in uw gemeente*. Amersfoort: Hoornbeeck College, 2014.
- Gomarus. *Strategisch beleidsplan 2021-2025*.
- Groothuis, Douglas. *Truth Decay: Defending Christianity against the Challenges of Postmodernism*. Illinois: InterVarsity Press, 2000.
- Hart, David B. *The Beauty of the Infinite: The Aesthetics of Christian Truth*. Grand Rapids, Michigan: William B. Eerdmans Publishing, 2004.
- Hoenderdaal, Gerrit J. *Het esthetische, een weg tot geloof? Gedachten over godsdienstige en esthetische ervaring*. Baarn: Ten Have, 1982.
- Jacobus Fruytier. *Schoolplan 2021-2024: Lerend op weg*.
- Janse, Chris. *De Refozuil onder vuur*. Apeldoorn: Labarum Academic, 2015.
- Klanderman, David, et al., "Faith integration in STEM courses for undergraduates: Exemplars of pedagogical practices" in *International Journal of Christianity & Education*, vol. 0, no. 0 (2022): 1-15.
- Lewis, Clive S. *The Weight of Glory: A collection of Lewis's most moving addresses*. London: WilliamCollins, 2013.
- McGrath, Alister E. *The Open Secret: A New Vision for Natural Theology*. Oxford: Blackwell Publishing, 2008.
- Meeuwen van, Dick. (red.) *Inspirerend onderwijzen: De visie van ds. Golverdingen op kind en onderwijs*. Apeldoorn: De Banier, 2022.
- Mertens, Herman-Emiel. *Schoonheid is Uw naam: Essay over esthetische en religieuze ervaring*. Leuven: Acco, 1997.
- Mitchell, Louis J. *Jonathan Edwards: on the Experience of Beauty*. Oregon: Wipf and Stock Publishers, 2016.
- Murphy, Francesca, A. *Aesthetics, Theological*. Lemma in *The Cambridge Dictionary of Christian Theology*. New York: Cambridge University Press, 2011.
- Muyndk de, Bram. *Een goddelijk beroep: Spiritualiteit in de beroepspraktijk van leraren in het orthodox-protestantse basisonderwijs*. PhD diss., Amsterdam: Vrije Universiteit, 2016.
- Ortlund, Dane C. *Edwards on the Christian Life: Alive to the Beauty of God*. Illinois: Crossway, 2014.
- Pieter Zandt. *Op koers: Opdracht en praktijk, 2019*.
- Popma, Klaas Jan. *Esthetica*. Lemma in *Christelijke Encyclopedie*. Kampen: Kok, 1957.
- . *Estheticisme*. Lemma in *Christelijke Encyclopedie*. Kampen: Kok, 1957.
- . *Schoonheid*. Lemma in *Christelijke Encyclopedie*. Kampen: Kok, 1957.
- Sherry, Patrick. *Spirit and Beauty: An Introduction To Theological Aesthetics*, 2nd ed. London: SCM Press, 2002.
- Simonson, Harold P. *Jonathan Edwards: Theologian of the Heart*. Grand Rapids: Eerdmans Publishers, 1974.
- Spruyt, Bart Jan. *School met een hoge opdracht: een geschiedenis van de eerste reformatische scholen gemeenschap, de Guido de Brès te Rotterdam (1970-2020), en van het Wartburg College (1995-2020)*. Apeldoorn: de Banier, 2020.
- Stoker, Wessel. "Schoonheid al theologisch begrip: Urs von Balthasar's en Van der Leeuw's esthetiek kritisch beschouwd." *Verbum et Ecclesia* Vol. 28, no. 2 (September 2007): 639-661, DOI: <https://doi.org/10.4102/ve.v28i2.125>.

- Strachan, Owen en Douglas Sweeney. *Jonathan Edwards on Beauty*. Chicago: Moody Publishers, 2010.
- Vanbrugge, David. "The Full Brightness And Diffused Beams Of Glory: Jonathan Edwards's Concept Of Beauty And Its Relevance For Apologetics" *Puritan Reformed Journal* vol. 06, no. 1 (Januari 2014): 124-142.
- Westminster Confessie: met de Grote en de Kleine Catechismus*. Vertaald door G. van Rongen. Barneveld: de Vuurbaak, 1986.
- Winkler Prins Encyclopedie (1979-1984), 8e druk. Amsterdam: Elsevier.
- Van Lodenstein College. *Richting gever 2019-2023*.
- Verhoeven, Nel. *Wat Is Onderzoek? Methoden en Technieken voor het Hoger Onderwijs*. Den Haag: Boom Lemma uitgevers, 2011.
- Vyhmeister, Nancy J., and Terry D. Robertson. *Quality Research Papers: For Students of Religion and Theology*. Grand Rapids: Zondervan Academic ePub ed., April 2020.
- Zuidervaart, Lambert. *Aesthetics*. Lemma in New Dictionary of Theology. Illinois: Intervarsity Press, 1988.

Bijlage 1 - woordaantal beauty, excellency en glory

Zoekwoorden in relatie tot het thema	Volume	Beauty	Excellency	Glory
Yale University, Works of Jonathan Edwards Online		2480	3319	12011
Ethical Writings (WJE Online Vol. 8)	8	376	(1) 137	(8) 737
Writings on the Trinity, Grace, and Faith (WJE Online Vol. 21)	21	178	160	303
Religious Affections (WJE Online Vol. 2)	2	172	110	252
Sermons, Series II, 1736 (WJE Online Vol. 51)	51	135	121	529
Scientific and Philosophical Writings (WJE Online Vol. 6)	6	133	147	5
The "Miscellanies": (Entry Nos. a-z, aa-zz, 1-500) (WJE Online Vol. 13)	13	104	181	271
Sermons, Series II, 1728-1729 (WJE Online Vol. 43)	43	83	147	365
Sermons and Discourses 1720-1723 (WJE Online Vol. 10)	10	77	73	170
Sermons and Discourses, 1730-1733 (WJE Online Vol. 17)	17	64	96	233
Sermons and Discourses, 1743-1758 (WJE Online Vol. 25)	25	62	58	328
Sermons, Series II, 1735 (WJE Online Vol. 50)	50	60	64	260
The "Miscellanies," 833-1152 (WJE Online Vol. 20)	20	60	50	382
Typological Writings (WJE Online Vol. 11)	11	60	13	172
Sermons, Series II, 1731-1732 (WJE Online Vol. 46)	46	58	113	417
Controversies Notebook (WJE Online Vol. 27)	27	56	41	136
The "Miscellanies," (Entry Nos. 1153-1360) (WJE Online Vol. 23)	23	53	34	243
Sermons and Discourses: 1723-1729 (WJE Online Vol. 14)	14	51	150	280
Notes on Scripture (WJE Online Vol. 15)	15	47	22	369
Sermons, Series II, 1729 (WJE Online Vol. 44)	44	45	161	491
The "Blank Bible" (WJE Online Vol. 24)	24	44	34	497
Sermons and Discourses, 1734-1738 (WJE Online Vol. 19)	19	43	165	373
Sermons, Series II, 1729-1731 (WJE Online Vol. 45)	45	35	94	359
Sermons, Series II, 1738, and Undated, 1734-1738 (WJE Online Vol. 53)	53	35	44	233
Sermons, Series II, 1737 (WJE Online Vol. 52)	52	34	55	348
Sermons, Series II, 1734 (WJE Online Vol. 49)	49	32	122	224
The "Miscellanies," (Entry Nos. 501-832) (WJE Online Vol. 18)	18	31	113	325
Sermons, Series II, 1723-1727 (WJE Online Vol. 42)	42	31	95	244
Letters and Personal Writings (WJE Online Vol. 16)	16	29	27	114
Prophecies of the Messiah (WJE Online Vol. 30)	30	28	13	253
The Great Awakening (WJE Online Vol. 4)	4	22	59	157
Sermons, Series II, 1733 (WJE Online Vol. 48)	48	21	86	316
The Life of David Brainerd (WJE Online Vol. 7)	7	19	41	182
Sermons, Series II, 1731-1732 (WJE Online Vol. 47)	47	18	66	320
Correspondence by, to, and about Edwards and His Family (WJE Online Vol. 21)	32	17	33	130
Sermons and Discourses, 1739-1742 (WJE Online Vol. 22)	22	16	27	162
Catalogues of Books (WJE Online Vol. 26)	26	15	14	21
Documents on the Trinity, Grace and Faith (WJE Online Vol. 37)	37	14	48	36
Sermons, Series II, 1750 (WJE Online Vol. 68)	68	14	24	93
Sermons, Series II, 1756-1758, Undated, and Fragments (WJE Online Vol. 69)	73	12	14	39
Original Sin (WJE Online Vol. 3)	3	10	7	39
Sermons, Series II, 1739 (WJE Online Vol. 54)	54	9	27	207
Freedom of the Will (WJE Online Vol. 1)	1	9	10	40
Sermons, Series II, January-June 1740 (WJE Online Vol. 55)	55	7	40	105
Sermons, Series II, 1747 (WJE Online Vol. 65)	65	7	25	140
Sermons, Series II, July-December 1740 (WJE Online Vol. 56)	56	6	33	75
Apocalyptic Writings (WJE Online Vol. 5)	5	6	3	168
Sermons, Series II, 1749 (WJE Online Vol. 67)	67	5	12	51
Family Writings and Related Documents (WJE Online Vol. 41)	41	5	6	19
A History of the Work of Redemption (WJE Online Vol. 9)	9	5	5	220
Autobiographical and Biographical Documents (WJE Online Vol. 40)	40	5	0	26
Church and Pastoral Documents (WJE Online Vol. 39)	39	3	9	15
Sermons, Series II, 1744 (WJE Online Vol. 62)	62	2	5	48
Sermons, Series II, July-December 1741 (WJE Online Vol. 58)	58	2	0	12
Sermons, Series II, 1748 (WJE Online Vol. 66)	66	1	45	182
Sermons, Series II, 1743 (WJE Online Vol. 61)	61	1	15	19

Ethical Writings (WJE Online Vol. 8)	376	137
Editorial Committee		
Editor's Introduction	2	
Self-Love, Love of Happiness, Love to God and to Neighbor	2	1
Consent to Being	9	2
The Splendor of Common Morality	42	3
The Two Sources of Morality	3	0
Charity and Its Virtues	8	16
Note on the Texts	1	0
CHARITY AND ITS FRUITS	0	0
Tryon Edwards' Introduction	0	0
SERMON ONE. Love the Sum of All Virtue	1	2
SERMON TWO. Love More Excellent Than Extraordinary Gifts of the Spirit	3	1
SERMON THREE. Nothing Can Make Up for Want of Sincerity in the Heart	0	0
SERMON FOUR. Long-Suffering and Kindness	0	0
SERMON FIVE. Charity Contrary to an Envious Spirit	0	4
SERMON SIX. A Christian Spirit Is a Humble Spirit	4	5
SERMON SEVEN. Charity Contrary to a Selfish Spirit	0	1
SERMON EIGHT. Charity Contrary to an Angry Spirit	0	0
SERMON NINE. Charity Contrary to a Censorious Spirit	0	0
SERMON TEN. Grace Tends to Holy Practice	0	0
SERMON ELEVEN. Undergoing Sufferings a Duty to Christ	0	2
SERMON TWELVE. Christian Graces Concatenated Together	0	2
SERMON THIRTEEN. Grace Never Overthrown	0	0
SERMON FOURTEEN. Divine Love Alone Lasts Eternally	0	1
SERMON FIFTEEN. Heaven Is a World of Love	7	0
TWO DISSERTATIONS	0	0
HOPKINS' PREFACE	0	0
DISSERTATION I. CONCERNING THE END FOR WHICH GOD CREATED THE WORLD	0	0
Introduction. Containing Explanations of Terms, and General Positions	2	0
Chapter One. Wherein Is Considered What Reason Teaches Concerning This Affair	0	0
SECTION I. Some Things Observed in General Which Reason Dictates	2	3
SECTION II. Some Farther Observations Concerning Those Things Which Reason Leads Us to Suppose God Aimed At in the Creation of the World, Showing Particularly What Things That Are Absolutely Good Are Actually the Consequence of the Creation of the World	3	4
SECTION III. Wherein It Is Considered How, on the Supposition of God's Making the Forementioned Things His Last End, He Manifests a Supreme and Ultimate Regard to Himself in All His Works	3	6
SECTION IV. Some Objections Considered Which May Be Made against the Reasonableness of What Has Been Said of God's Making Himself His Last End	7	10
Chapter Two. Wherein It Is Inquired, What Is to Be Learned from Holy Scriptures Concerning God's Last End in the Creation of the World	0	0
SECTION I. The Scriptures Represent God as Making Himself His Own Last End in the Creation of the World	0	0
SECTION II. Wherein Some Positions Are Advanced Concerning a Just Method of Arguing in This Affair from What We Find in Holy Scriptures	0	0
SECTION III. Particular Texts of Scripture That Show That God's Glory Is an Ultimate End of the Creation	2	0
SECTION IV. Places of Scripture That Lead Us to Suppose That God Created the World for His Name, to Make His Perfections Known; and That He Made It for His Praise	0	5
SECTION V. Places of Scripture from Whence It May Be Argued That Communication of Good to the Creature Was One Thing Which God Had in View as an Ultimate End of the Creation of the World	1	1
SECTION VI. Wherein Is Considered What Is Meant by the "Glory of God" and the "Name of God" in Scripture, When Spoken of as God's End in His Works	1	10
SECTION VII. Showing That the Ultimate End of the Creation of the World is But One, and What That One End Is	2	5
DISSERTATION II. THE NATURE OF TRUE VIRTUE		
SECTION I. Showing Wherein the Essence of True Virtue Consists	57	2
SECTION II. Showing How That Love Wherein True Virtue Consists Respects the Divine Being and Created Beings	15	8
SECTION III. Concerning the Secondary and Inferior Kind of Beauty	106	2
SECTION IV. Of Self-Love and Its Various Influence to Cause Love to Others, or the Contrary	17	0
SECTION V. Of Natural Conscience, and the Moral Sense	8	0
SECTION VI. Of Particular Instincts of Nature Which in Some Respects Resemble Virtue	11	0
SECTION VII. The Reasons Why Those Things That Have Been Mentioned, Which Have Not the Essence of Virtue, Have Yet by Many Been Mistaken for True Virtue	9	0
SECTION VIII. In What Respects Virtue or Moral Good Is Founded in Sentiment; and How Far It Is Founded in the Reason and Nature of Things	4	3

Bijlage 2 - oorspronkelijke citaten uit Edwards' oeuvre

Citaat 1:

(...) "A taste of this kind of beauty is entirely a different thing from a taste of true virtue. (...) 'Tis evident in fact that a relish of these things does not depend on general benevolence, or any benevolence at all to any being whatsoever, any more than a man's loving the taste of honey, or his being pleased with the smell of a rose. (...) A taste of this inferior beauty in things immaterial is one thing which has been mistaken by some moralists for a true virtuous principle, implanted naturally in the hearts of all mankind." ("True Virtue" WJE 8, 573-574)

Citaat 3:

"In the creation of the world it is manifest that the Scriptures speak, on all occasions, as though God made himself his end in all his works: and as though the same Being, who is the first cause of all things, were the supreme and last end of all things. Revelation 1:8, "I am Alpha and Omega, the beginning and the ending, saith the Lord, which is, and was, and which is to come, the Almighty." ("Concerning the End for Wich God Created the World" WJE 8, 467)

Citaat 5:

"The word kavod, which is commonly translated "glory," is used in such a manner as might be expected from this signification of the words from whence it comes. Sometimes it is used to signify what is internal, what is within the being or person, inherent in the subject, or what is in the possession of the person, and sometimes for emanation, exhibition or communication of this internal glory, and sometimes for the knowledge or sense, or effect of these, in those who behold it, to whom the exhibition or communication is made; or an expression of this knowledge or sense or effect. (...) When the word is used to signify

Citaat 2:

"There is a divine and superlative glory in these things; an excellency that is of a vastly higher kind, and more sublime nature, than in other things; a glory greatly distinguishing them from all that is earthly and temporal. (...) There is not only a speculatively judging that God is gracious, but a sense how amiable God is upon that account; or a sense of the beauty of this divine attribute." ("A Divine and Supernatural Light", WJE 17, 413)

Citaat 4:

"The word "glory" is used in Scripture often to express the exhibition, emanation or communication of the internal glory." ("Concerning the End for Wich God Created the World" WJE 8, 515)

Citaat 6:

"God is not only infinitely greater and more excellent than all other being, but he is the head of the universal system of existence; the foundation and fountain of all being and all beauty; from whom all is perfectly derived, and on whom all is most absolutely and perfectly dependent; of whom, and through whom, and to whom is all being and all perfection; and whose being and beauty is as it were the sum and comprehension of all existence and excellence: much more than the sun is the foundation and summary comprehension of all the light and brightness of the day." ("True Virtue" WJE 8, 551)

what is within, inherent or in the possession of the subject, it very commonly signifies excellency, or great valuableness, dignity, or worthiness of regard. This according to the Hebrew idiom is as it were the weight of a thing, as that by which it is heavy." ("Concerning the End for Wich God Created the World" WJE 8, 513)

Citaat 7:

"One alone, without any reference to any more, cannot be excellent; for in such case there can be no manner of relation no way, and therefore, no such thing as consent. Indeed, what we call "one" may be excellent, because of a consent of parts, or some consent of those in that being that are distinguished into a plurality some way or other. But in a being that is absolutely without any plurality there cannot be excellency, for there can be no such thing as consent or agreement. One of the highest excellencies is love. As nothing else has a proper being but spirits, and as bodies are but the shadow of being, therefore, the consent of bodies to one another, and the harmony that is among them, is but the shadow of excellency. The highest excellency, therefore, must be the consent of spirits one to another." ("Mind" WJE 6, 337-338)

Citaat 9:

"Hereby we may see why, in the economy of the persons of the Trinity, the Father should sustain the dignity of the Deity; that the Father should have it as his office to uphold and maintain the rights of the Godhead, and should be God, not only by essence, but as it were by his economical office." ("Discourse on the Trinity" WJE 21, 135)

Citaat 8:

"'tis evident that true virtue must chiefly consist in love to God; the Being of beings, infinitely the greatest and best of beings. This appears, whether we consider the primary or secondary ground of virtuous love. It was observed that the first objective ground of that love, wherein true virtue consists, is Being, simply considered: and as a necessary consequence of this, that being." ("True Virtue" WJE 8, 550)

Citaat 10:

"But if the idea be perfect, it is only the same thing absolutely over again. Now if this be certain, as it seems to me to be, then it's quite clear that if God doth think of himself and understand himself with perfect clearness fullness and distinctness, that that idea he hath of himself is absolutely himself again, and is God perfectly to all intents and purposes. That [idea] which God hath of the divine nature and essence is really and fully the divine nature and essence again; so that by God's thinking of

himself the Deity must certainly be generated." ("Miscellanies" no. 238, WJE 13, 354)

Citaat 11:

"The Deity becomes all act; the divine essence itself flows out and is as it were breathed forth in love and joy. So that the Godhead therein stands forth in yet another manner of subsistence, and there proceeds the third person in the Trinity, the Holy Spirit" ("Discourse on the Trinity" WJE 21, 121)

Citaat 13:

"there is an infinite fountain of light and knowledge, that this light should shine forth in beams of communicated knowledge and understanding; and as there is an infinite fountain of holiness, moral excellence and beauty, so it should flow out in communicated holiness. And that as there is an infinite fullness of joy and happiness, so these should have an emanation, and become a fountain flowing out in abundant streams, as beams from the sun." ("Concerning the End for Which God Created the World", WJE 8, 432-433)

Citaat 15:

"That is beautiful by a general beauty, or beautiful in a comprehensive view as it is in itself, and as related to everything that it stands in connection with. And therefore when we are inquiring concerning the nature of true virtue, viz. wherein this true and general beauty of the heart does most essentially consist. (...) True virtue most essentially consists in benevolence to Being in general. Or perhaps to speak more accurately, it is that consent, propensity and union of heart to Being in general, that is immediately exercised in a general good will." ("True Virtue" WJE 8, 540)

Citaat 12:

"Neither doth he thank anyone for anything he enjoys: his power, his wisdom, his excellency, his glory, his honor, and [his] authority are his own, and received from none other; he possesses them and he will possess them." ("God's Excellencies", WJE 10, 419)

Citaat 14:

"This simple equality, without proportion, is the lowest kind of regularity, and may be called simple beauty; all other beauties and excellencies may be resolved into it. Proportion is complex beauty." ("Mind" WJE 6:333)

Citaat 16:

"The beauty of the world consists wholly of sweet mutual consents, either within itself, or with the Supreme Being. As to the corporeal world, though there are many other sorts of consents, yet the sweetest and most charming beauty of it is its resemblance of spiritual beauties. The reason is that spiritual beauties are infinitely the greatest, and bodies being but the shadows of beings, they must be so much the more charming as they shadow forth spiritual beauties. This beauty is peculiar to natural things, it surpassing the art of man." ("Beauty of the World" WJE 6:305)

Citaat 17:

"As all spiritual beauty lies in these virtuous principles and acts, so 'tis primarily on this account they are beautiful, viz. that they imply consent and union with Being in general. This is the primary and most essential beauty of everything that can justly be called by the name of virtue, or is any moral excellency in the eye of one that has a perfect view of things. I say: the primary and most essential beauty" ("True Virtue" WJE 8, 548)

Citaat 19:

"God has so constituted nature that the presenting of this inferior beauty, especially in those kinds of it which have the greatest resemblance of the primary beauty, as the harmony of sounds, and the beauties of nature, have a tendency to assist those whose hearts are under the influence of a truly virtuous temper, to dispose them to the exercises of divine love, and enliven in them a sense of spiritual beauty." ("True Virtue" WJE 8, 565)

Citaat 21:

"The waves and billows of the sea in a storm and the dire cataracts there are of rivers have a representation of the terrible wrath of God, and amazing misery of [them] that endure it. (...) Hosea 5:10: I will pour out my wrath upon them like water." ("Shadow of Divine Things" WJE 11, 58)

Citaat 18:

"And so he has constituted the external world in an analogy to things in the spiritual world, in numberless instances;" ("True Virtue" WJE 8, 564)

Citaat 20:

"John 15:1 "I am the true vine." Things are thus said to be true in Scripture, in contradistinction to what is typical. The type is only the representation or shadow of the thing, but the antitype is the very substance, and is the true thing. Thus heaven is said to be the true holy of holies, in opposition to the holy of holies in the tabernacle and temple. Hebrews 9:24" ("Images of Divine Things" WJE 11, 62)

Citaat 22:

"Roses grow upon briers, which is to signify that all temporal sweets are mixed with bitter. But what seems more especially to be meant by it, is that true happiness, the crown of glory, is to be come at in no other way than by bearing Christ's cross by a life of mortification, self-denial and labor, and bearing all things for Christ. The rose, the chief of all flowers, is the last thing that comes out." ("Images of Divine Things" WJE 11, 52) En "In the manner in which birds and squirrels that are charmed by serpents go into their mouths and are destroyed by them, is a lively representation of the manner in which sinners under the gospel are very often charmed and destroyed by the devil." ("Images of Divine Things" WJE 11, 71)

Citaat 23:

"How does the face of the Earth seem to rejoice when the sun comes to shine pleasantly upon it in the spring. The pastures are clothed with green grass and many pleasant flowers that open their bosom to receive the sunbeams. How are the trees as it were clothed with garments of rejoicing, with green leaves and beautiful and fragrant blossoms, as though they sang and shouted for joy at the influences of the sun. Psalms 65:13, "The pastures are clothed with flocks; the valleys also. This is a lively image of that sweet spiritual comfort, joy and excellent refreshment that the souls of believers have under the beams of the Sun of righteousness." ("Christ the Spiritual Sun", WJE 22, 55-56)

Citaat 25:

"The moral rectitude of God's heart must consist in a proper and due respect of his heart to things that are objects of moral respect: that is, to intelligent beings capable of moral actions and relations. And therefore it must chiefly consist in giving due respect to that Being to whom most is due; yea, infinitely most, and in effect all. For God is infinitely and most worthy of regard." ("Concerning the End for Wich God Created the World" WJE 8, 422)

Citaat 24:

"For it appears that all that is ever spoken of in the Scripture as an ultimate end of God's works is included in that one phrase, "the glory of God" ("Concerning the End for Wich God Created the World" WJE 8, 526) En "In the creature's knowing, esteeming, loving, rejoicing in, and praising God, the glory of God is both exhibited and acknowledged; his fullness is received and returned. Here is both an emanation and remanation. The refulgence shines upon and into the creature, and is reflected back to the luminary. The beams of glory come from God, and are something of God, and are refunded back again to their original. So that the whole is of God, and in God, and to God; and God is the beginning, middle and end in this affair" ("Concerning the End for Wich God Created the World" WJE 8, 531)

Citaat 26:

"Before he shines into men's souls, they are dead and dull in a deep sleep, are not diligent at their work, but lie still and sleep and do nothing respecting their souls. All their affections are dead, dull and lifeless; their understandings are darkened with the dark shades of spiritual night, and there is nothing but spiritual sleep and death in their souls. But when Christ arises upon them, then all things begin to revive, the will and affections begin to move, and they set about the work they have to do. They are now awakened out of their sleep: whereas they were still before, now they begin to be diligent and industrious; whereas they were silent before, now they begin to sing forth God's praises. Their graces now begin to be put into exercise, as flowers send forth a fragrancy when the sun shines upon them." ("Christ, the Light of the World", Works 10, 540)

Citaat 27:

"The human nature is his (Gods) workmanship throughout he hath made our souls & hath Given us our faculty of Perception & Capacity of Enjoyment tis by him that we are so made that we are Capable of Enjoying Pleasure. he hath made our bodies and hath Given us our senses hath furnished us with our sensitive organs." ("Sermons. Series II, 1729" WJE 44, 131).

Citaat 29:

"They who see the beauty there is in true virtue, don't perceive it by argumentation on its connections and consequences, but by the frame of their own minds, or a certain spiritual sense given them of God." ("True Virtue" WJE 8, 620)

Citaat 31:

"Well therefore may the Scripture represent those who are destitute of that spiritual sense, by which is perceived the beauty of holiness, as totally blind, deaf and senseless, yea dead." ("Religious Affections" WJE 2, 274)

Citaat 33:

"Thus, a man may be pleased with the harmony of the notes in a tune and yet know nothing of that proportion or adjustment of the notes, which by the law of nature is the ground of the melody. He knows not

Citaat 28:

"A man may have the former, that knows not how honey tastes; but a man can't have the latter, unless he has an idea of the taste of honey in his mind. So there is a difference between believing that a person is beautiful, and having a sense of his beauty. The former may be obtained by hearsay, but the latter only by seeing the countenance. There is a wide difference between mere speculative, rational judging anything to be excellent, and having a sense of its sweetness, and beauty." ("Sermons and Discourses 1730-1733", Works 17, 414)

Citaat 30:

"Thus when the Spirit of God gives a natural man visions, as he did Balaam, he only impresses a natural principle, viz. the sense of seeing, immediately exciting ideas of that sense; but he gives no new sense; neither is there anything supernatural, spiritual or divine in it. So if the Spirit of God impresses on a man's imagination, either in a dream, or when he is awake, any outward ideas of any of the senses, either voices, or shapes and colors, 'tis only exciting ideas of the same kind that he has by natural principles and senses." ("Religious Affections" WJE 2, 206-207)

Citaat 32:

"Benevolence to Being in general, or to Being simply considered, is entirely a distinct thing from uniformity in the midst of variety, and is a superior kind of beauty." ("True Virtue" WJE 8, 571)

Citaat 34:

"The beauty of trees, plants, and flowers, with which God has bespangled the face of the earth, is delightful; the beautiful frame of the body of man, especially in its perfection, is astonishing; the beauty of the moon

that the vibrations in one note regularly coincide with the vibrations in another; that the vibrations of a note coincide in time with two vibrations of its octave; and that two vibrations of a note coincide with three of its fifth, etc. Yea, he may not know that there are vibrations of the air in the case, or any corresponding motions in the organs of hearing, in the auditory nerve, or animal spirits. So, a man may be affected and pleased with a beautiful proportion of the features in a face, and yet not know what that proportion is, or what measures, quantities, and distances it consists in." ("True Virtue" WJE 8, 566)

Citaat 35:

"So that when we are delighted with flowery meadows and gentle breezes of wind, we may consider that we only see the emanations of the sweet benevolence of Jesus Christ; when we behold the fragrant rose and lily, we see his love and purity. So the green trees and fields, and singing of birds, are the emanations of his infinite joy and benignity; the easiness and naturalness of trees and vines [are] shadows of his infinite beauty and loveliness." ("Miscellanies" no. 108, WJE 13: 279)

Citaat 37:

"There do meet in the person of Christ, such really diverse excellencies, which otherwise would have been thought utterly incompatible in the same subject; such as are conjoined in no other person whatever, either divine, human, or angelical; and such as neither men nor angels would ever have imagined could have met together in the same person, had it not been seen in the

and stars is wonderful; the beauty of [the] highest heavens is transcendent; the excellency of angels and the saints in light is very glorious: but it is all deformity and darkness in comparison of the brighter glories and beauties of the Creator of all, for "behold even to the moon, and it shineth not" (Job 25:5); that is, think of the excellency of God and the moon will not seem to shine to you, God's excellency so much outshines [it]." ("God's Excellencies", WJE 10, 421)

Citaat 36:

"This lower world before the fall enjoyed noonday light, the light of knowledge of God, the light of his glory and the light of his favor. But when man fell all this light was at once extinguished and the world reduced back again to total darkness, a worse darkness than that which was in the beginning of the world that we read of in the Genesis 1:2, "And the earth was without form and void [and darkness was upon the face of the deep]." This was a darkness a thousandfold worse or remediless as that neither man nor angels could find out any way whereby this darkness might be scattered." ("History of the Work of Redemption" WJE 9, 133)

Citaat 38:

"The lion and the lamb, though very diverse kinds of creatures, yet have each their peculiar excellencies. The lion excels in strength, and in the majesty of his appearance and voice. The lamb excels in meekness and patience, besides the excellent nature of the creature as good for food, and yielding that which is fit for our clothing, and being suitable to be offered in sacrifice to God. But we see that Christ is in the

person of Christ." ("Sermons and Discourses 1730-1733, Works 19, 567)

Citaat 39:

"The sick soul by these beams is restored, as plants that have grown in shady and cold places appear sickly and languishing, if the shade be removed and the sunbeams come to shine down upon them, will revive and flourish; or as the clear shining of the sun after the rain. The beams of this Sun heal of the mortal poison of the fiery serpent, as the children of Israel were healed by looking on the brazen serpent in the wilderness. Yea, these beams don't only restore from wounds but from death; they don't only give light but life. The soul of a convert is raised from the dead by the shining of the beams of this Sun, as we see the rays of the sun in the spring revives the grass and herbs as it were from the dead and causes a resurrection of them from the dust, making 'em to spring out of the ground with new life." ("Christ the Spiritual Sun", WJE 22, 56-57)

Citaat 41:

"And so it has been from time to time; presently after the darkest times of the church God has made his church most gloriously to flourish. If such a preservation of the church of God from the beginning of the world, hitherto attended with such circumstances, is not sufficient to show a divine hand in favor of it, what can be devised that would? But if this be from the divine hand, then God owns the church, and owns her religion, and owns that revelation and those Scriptures on which she is built; and so it will follow that their religion is the true religion or God's religion, and the Scriptures that they make their rule his Word."

text compared to both; because the diverse excellencies of both wonderfully meet in him." ("Sermons and Discourses 1730-1733, Works 19, 565)

Citaat 40:

"It seems to be a thing in itself fit and desirable, that the glorious perfections of God should be known, and the operations and expressions of them seen by other beings besides himself. If it be fit that God's power and wisdom, etc. should be exercised and expressed in some effects, and not lie eternally dormant, then it seems proper that these exercises should appear, and not be totally hidden and unknown. (...) As God's perfections are things in themselves excellent, so the expression of them in their proper acts and fruits is excellent, and the knowledge of these excellent perfections, and of these glorious expressions of them, is an excellent thing, the existence of which is in itself valuable and desirable. 'Tis a thing infinitely good in itself that God's glory should be known by a glorious society of created beings." ("Concerning the End for Which God Created the World" WJE 8, 430-431)

Citaat 42:

"The creature is no further happy with this happiness which God makes his ultimate end than he becomes one with God. The more happiness the greater union: when the happiness is perfect, the union is perfect. And as the happiness will be increasing to eternity, the union will become more and more strict and perfect; nearer and more like to that between God the Father and the Son; who are so united, that their interest is perfectly one" ("True Virtue" WJE 8, 533)

("History of the Work of Redemption" WJE 9, 449)

Citaat 43:

"All this shall be without any fading of the beauty of the objects beloved, or any decaying of love in the lover, and any satiety in the faculty which enjoys love. O! what tranquility may we conclude there is in such a world as this! (...) All shall stand about the God of glory, the fountain of love, as it were opening their bosoms to be filled with those effusions of love which are poured forth from thence, as the flowers on the earth in a pleasant spring day open their bosoms to the sun to be filled with his warmth and light, and to flourish in beauty and fragrancly by his rays." ("Heaven is a World of Love" WJE 8, 385-386)

Citaat 45:

"And then, those that are converted should strive that they may make their calling {and election sure}. All those that are converted are not sure of it, don't know that they shall be always so. Still seeking and serving God with the utmost diligence is the way to have assurance, and to have it maintained" ("The True Christian's Life a Journey Towards Heaven", WJE 17, 442)

Citaat 44:

"And benevolence or goodness in the Divine Being is generally supposed not only to be prior to the beauty of many of its objects, but to their existence: so as to be the ground both of their existence and their beauty, rather than they the foundation of God's benevolence; as 'tis supposed that it is God's goodness which moved him to give them both being and beauty. So that if all virtue primarily consists in that affection of heart to being, which is exercised in benevolence, or an inclination to its good, then God's virtue is so extended as to include a propensity not only to being actually existing, and actually beautiful, but to possible being, so as to incline him to give being, beauty and happiness." ("True Virtue" WJE 8:542)

Citaat 46:

"This world was made for a place of preparation for another world. (...) While they lived, they desired heaven and chose it above this world or any of the enjoyments of it. They earnestly sought and longed for heaven. And why should we grieve that they have obtained heaven that they so desired and so earnestly sought." ("The True Christian's Life a Journey Towards Heaven", WJE 17, 438)